

A stílustulajdonítás szociokulturális szituáltsága Funkcionális kognitív pragmatikai megközelítés¹

1. Bevezetés

A tanulmány, a funkcionális kognitív nyelvészet háttérfeltevéseire támaszkodva, amellet érvel, hogy a megnyilatkozónak a figyelemirányítás interszubjektív kontextusában érvényre jutó szociokulturális pozíciója lényegi szerepet játszik a stílustulajdonítás folyamatában. Az elméleti modellálás és az empirikus kutatás harmonizálására törekedve az elméleti belátások ismertetését egy többszintű empirikus vizsgálat eredményeinek a bemutatása követi. Az empirikus vizsgálat központi, tárgyudományos kérdésfeltevése az, hogy a megnyilatkozó szociokulturális szituáltsága mint kontextusfüggő kiindulópont hogyan, milyen tényezőket, azok mely aspektusait, tartományait aktiválva jut érvényre a stílustulajdonítás folyamatában. A kutatás tehát nem törekszik arra, hogy a stílustulajdonítás folyamatát a maga komplexitásában empirikus vizsgálát tárgyává tegye. A stílustulajdonítással kapcsolatos reflexiók vizsgálatával az ilyen jellegű kutatásokat csupán kezdeményezni kívánja.

A tanulmány első nagy egysége azokat az elméleti belátásokat ismerteti, amelyek a stílus megértésének funkcionális kognitív pragmatikai megközelítéséből következnek (2.). Ennek keretében először a szociokulturális szituáltság fogalmának értelmezését végzi el a közös figyelem, a kontextus és a nézőpont fogalmaival összefüggésben (2.1.). E szerint az értelmezés szerint a megnyilatkozó szociokulturális pozíciója kontextusfüggő kiindulópontként funkcionál a referenciális jelenet interszubjektív megkonstruálása során. Ezt követi a stílustulajdonítás fogalmának értelmezése az episztemikus lehorgonyzáshoz, a séma-megvalósuláshoz és a társas szalienciához való viszonyában (2.2.). A stílustulajdonítás így a különböző szociokulturális tényezőket a megformálásban érvényre juttató, azokat a konstruálás integráns részévé tevő, deiktikus természetű folyamatként nyer értelmezést. Az elméleti rész zárásaként részletezzük az empirikus vizsgálat kérdéseit, feltevéseit, amelyeket az a metatudományos kérdés kapcsol össze, hogy a stílustulajdonításra reflektáló népi kategóriák hogyan tehetők a stílus tudományos leírásának alapjává (2.3.). A következő egység az empirikus vizsgálat módszertani háttérét ismerteti (3.). Az empirikus kutatás két egy-

¹ Köszönet illeti a tanulmány két rendkívül alapos és gondos lektorát, Domonkosi Ágneszt és Simon Gábort az értékes kritikai megjegyzéseikért és konstruktív javaslataikért. A tanulmányt Tátrai Szilárd a Tématerületi Kiválósági Program keretében készítette.

másra épülő kérdőíves vizsgálatból áll, amelyek összeállításához négy magyar nyelvű egyetemi szeminárium diskurzusrészleteit használtuk fel. Az első, nyitott kérdőív az adatközlőknek a stílustulajdonításukkal kapcsolatos reflexióit kívánta előhívni (3.1.). A második kérdőív esetében arra voltunk kíváncsiak, hogy az első kérdőívből származó, stílustulajdonításra reflektáló, stílusminősítő megnevezések egy zárt kérdőív keretei között mennyire alkalmasak az adott diskurzusrészlet stílusának, illetve az abban szereplő nyelvi konstrukciók stilisztikai jelöltségének a vizsgálatára (3.2.). Az eredményeket a kapott adatok egymásra épülését szem előtt tartva mutatjuk be (4.). Elsőként azokat a stílustulajdonításra reflektáló nyelvi kategóriákat tekintjük át, amelyeket az első kérdőív adatközlői megneveztek (4.1.). Ezt követően – szintén az első kérdőív adataira támaszkodva – a diskurzusrészletekben szereplő egyes nyelvi konstrukciók társas szalienciájának és ezzel összefüggő stilisztikai jelöltségének a kérdéseit vetjük fel (4.2.). Végül a második kérdőív eredményeinek ismertetését a stílus szociokulturális tényezőinek érvényesülésére fókuszálva végezzük el, a társas szalencia kérdését is szem előtt tartva (4.3.). A dolgozatot a következtetések zárják, arra is kitérve, hogy az első, nyitott kérdőív eredményei milyen mértékben korrelálnak a második, zárt kérdőív eredményeivel (5.).

2. Elméleti belátások

A tanulmány a kérdéseit és a válaszait a funkcionális kognitív pragmatika kiindulópontjából fogalmazza meg (l. Tátrai 2017). Ebben a megközelítésben a pragmatika egyrésről annak a társas megismerő tevékenységnek adja a részletező leírását (vö. Croft 2009; Sinha 1999; Tomasello 2002), amelynek keretében az emberek nyelvi szimbólumokat, konstrukciókat alkalmaznak a kommunikációs igényeik adaptív kielégítése érdekében (vö. Verschueren–Brisard 2009). Így e kiindulópontból a stílustulajdonítás folyamata (a stílus létrehozása és befogadása) is a közös figyelem társas kognitív képességéből kiindulva válik megközelíthetővé. A funkcionális kognitív pragmatika másrésről – a sémák és megvalósulások kölcsönviszonyát tételezve (vö. Langacker 1987, 2008; Verhagen 2007) – a nyelvi szimbólumoknak, konstrukcióknak a jelentésképzésben betöltött szerepét azok diszkurzív megvalósulása felől mutatja be. Így a stílust a stílustulajdonítás diszkurzív közegében, annak interszubjektív kontextusában, mégpedig a résztvevők szociokulturális szituáltságából kiindulva teszi értelmezhetővé. Harmadrésről e pragmatikafelfogás a nyelv jelentésképző működését olyan átfogó kiindulópontból szemléli (vö. Verschueren 1999), amely termékeny viszonyba hozható az olyan specifikus kiindulópontot érvényesítő nyelvészeti diszciplínákkal, mint amilyen a nyelvi megformálásra fókuszáló, így a nyelv működését a megformálás problematikája felől láttató stilisztika is. E diszkurzív lehetőséget kiaknázva az válik lehetővé, hogy a stílustulajdonítást a nyelvi tevékenységre jellemző konstruálás integráns részeként mutassuk be. A funkcionális kognitív pragmatikai megközelítés így a stílus fogalmának más értelmezési irányát, értelmezési keretét kívánja kijelölni, mint a nyelvhasználat társadalmi feltételrendszerére fókuszáló szociolingvisztikai stílusmagyarázatok (vö. Coupland 2007; Tannen 2005; valamint l. erről összefoglalóan Bartha–Hámori 2010; Simon 2012a).

2.1. A szociokulturális szituálttság mint kontextusfüggő kiindulópont

A nyelvi szimbólumok alkalmazásának lényegi feltétele a közös figyelem társas kognitív képessége (l. Croft 2009: 413–4). A közös figyelmi jelenetekként értelmezhető diskurzusok résztvevői a világról szerzett tapasztalataikon úgy osztoznak meg, hogy figyelmüket a világ meghatározott folyamataira és az azokban szereplő dolgokra, vagyis különböző referenciális jelenetekre irányítják. Ezeknek a referenciális jeleneteknek az együttes megfigyelését, megértését a megnyilatkozó által alkalmazott nyelvi szimbólumok kezdeményezik, arra készítve a befogadót, hogy egy világbeli jelenetet – a benne szereplő dolgokkal egyetemben – egy adott módon, ne pedig másképpen figyeljen és értsen meg (l. Tomasello 2002: 127–32). A közös figyelem működésén alapuló nyelvi megismerés olyan – egyszerre interszubjektív, referenciális és intencionális – emberi tevékenység, amelynek további lényegi vonása a tapasztalatok megosztásának rendkívül kidolgozott és rugalmas rendszerét megteremtő és működtető konstruálás (l. Sinha 2005; Verhagen 2007; valamint Tátrai 2017: 907–11). (i) A nyelvi megismerés egyrészt interszubjektív tevékenység, mert a nyelvi szimbólumok alkalmazása során a diskurzus résztvevői magukat és a másikat kölcsönösen olyan mentális ágenseknek tekintik, akik az őket körülvevő és magában foglaló világgal kapcsolatosan ismeretekkel, szándékokkal, vágyakkal és érzelmekkel rendelkeznek (vö. még Bauer 2010). (ii) A nyelvi megismerés másrészt referenciális tevékenység, mert a nyelvi szimbólumok alkalmazásával valaki valakinek valamire, a világ körülhatárolható és elkülöníthető entitásaira irányítja a figyelmét, a nyelvi szimbólumokat azokra vonatkoztatva (vö. Sinha 1999). (iii) A nyelvi megismerés harmadrészt intencionális tevékenység, mert a nyelvi szimbólumok alkalmazása valamilyen kommunikációs célra és ezzel együtt a másikkal megosztható világra, valamint a másik mentális állapotaira is irányul (vö. Sinha 2005; Tomasello 2002: 109–13). (iv) Mindamellett a nyelvi szimbólumok alkalmazásának lényegi sajátosságát azok perspektivikussága adja, vagyis az, hogy a nyelvi szimbólumok a világ dolgainak és folyamatainak különböző perspektívákból történő konceptuális feldolgozását, azaz konstruálását teszik lehetővé (vö. Langacker 2008: 55–89; Tolcsvai Nagy 2017a: 42–50).

Mindazonáltal a közös figyelmi jelenet során alkalmazásba vett nyelvi szimbólumok csupán kezdeményezik a világgal kapcsolatos tapasztalatok adott módon történő konstruálását. A referenciális jelenetek sikeres megfigyeléséhez, megértéséhez szükség van arra is, hogy a diskurzusok résztvevői – a nyelvi szimbólumok feldolgozásával párhuzamosan – mozgósítsák azokat a relevánsnak tűnő háttérismereiteket, amelyek a kontextuális tényezők feldolgozásából adódnak. A relevánsnak tűnő háttérismerek mozgósítását lehetővé tevő interszubjektív kontextus olyan dinamikusan formálódó viszonyrendszer, amely a diskurzus résztvevőit, illetve az általuk feldolgozott, együttesen megértett fizikai, társas és mentális világot foglalja magában (l. Verschueren 1999: 75–114). A fizikai világ a közös figyelmi jelenetnek a résztvevők által megértett tér-idő viszonyaiból, a társas világ az általuk megértett szociokulturális viszonyokból, a mentális világ pedig az általuk megértett tudati vi-

szonyokból áll össze (l. részletesen Tátrai 2017: 927–52).² Mindez egyúttal azt is jelenti, hogy az interszubjektív kontextus nem egyszerűen háttérismeretek rendszere, hanem a háttérismereteknek a résztvevői perspektívákhoz kötött mozgósítása, alkalmazása. A referenciális jelenetek együttes megfigyelésére, megértésére ugyanis alapvető befolyással van az, hogy a megnyilatkozó hogyan juttatja érvényre a maga kontextusfüggő nézőpontját (perspektíváját), azaz hogyan irányítja a másik figyelmét, és ennek keretében hogyan aknázza ki a tapasztalatokat fogalmilag (konceptuálisan) mindig valamilyen kiindulópontból megkonstruáló nyelvi szimbólumok perspektivikusságában rejlő lehetőségeket. A megnyilatkozó perspektívájának működésében három kontextusfüggő kiindulópont együttese játszik meghatározó szerepet (l. Tátrai 2018: 314):

- 1) A közös figyelmi jelenet fizikai világában, amelynek a viszonyrendszerében a résztvevők egymást fizikai entitásokként értelmezik, a megnyilatkozó **tér- és időbeli pozíciója** kontextusfüggő kiindulópontként funkcionál a referenciális jelenet interszubjektív megkonstruálása során.
- 2) A közös figyelmi jelenet társas világában, amelynek a viszonyrendszerében a résztvevők egymást társas létezőkként értelmezik, a megnyilatkozó **szociokulturális szituáltsága** kontextusfüggő kiindulópontként funkcionál a referenciális jelenet interszubjektív megkonstruálása során.
- 3) A közös figyelmi jelenet mentális világában, amelynek a viszonyrendszerében a résztvevők egymást mentális ágensekként értelmezik, a megnyilatkozó **tudati beállítódása** kontextusfüggő kiindulópontként funkcionál a referenciális jelenet interszubjektív megkonstruálása során.³

A stílus tulajdonítás szempontjából a kontextusfüggő kiindulópontok közül a megnyilatkozó a közös figyelmi jelenet társas világában elfoglalt szociokulturális pozíciója kap kitüntetett figyelmet (Tátrai 2017: 935–8).⁴ Ezzel összefüggésben fontos hangsúlyossá tenni, hogy a résztvevők társas világról való tudása nem korlátozódik a személyközi (interperszonális) viszonyokkal kapcsolatos ismeretek mozgósítására (l. ehhez Bartha–Hámori 2010), annál tágabb viszonyrendszert foglal magában. A közös figyelmi jelenet társas világában ugyanis – amellett, hogy az egymás iránti szoci-

² A közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusának itt vázolt értelmezése szoros összefüggést mutat azzal, ahogyan a kognitív nyelvten a ground (alap) fogalmát értelmezi (l. Brisard 2002; Langacker 2002).

³ A kontextusfüggő kiindulópontok értelmezésének alapjául Sanders–Spooren (1997) modellje szolgált, amely azonban a kontextusfüggő kiindulópontoknak csak két fajtáját, a referenciális központot és a tudatosság szubjektumát különbözteti meg, és előbbi keretében nem különíti el a tér- és időbeli pozíciót, valamint a szociokulturális szituáltságot (l. Tátrai 2005, 2011: 153–204, 2017: 940–2).

⁴ A kontextusfüggő kiindulópontok közül a megnyilatkozó tudati beállítódása felvetheti, hogy azt összefüggésbe hozhatónak tartjuk az irodalmi narratológiában kidolgozott *mind style* fogalmával (l. Fowler 1977; Leech–Short 1981; Semino 2007), ám az inkább a szereplői tudatok megjelenítésével kapcsolatos technikai fogalomként jelenik meg, és nem egy kidolgozott stíluselméleti koncepció kulcsfogalmaként.

ális figyelem képességén alapuló, diadikus jellegű interszónális kapcsolatteremtésre is lehetőség nyílik – az egymás mentális állapotait befolyásoló figyelemirányítás képességét kiaknázó közös, társas cselekvés, a triadikus jellegű interszónális megismerés zajlik (l. Tátrai 2017: 911–6). A nyelvi megismerés keretében a megnyilatkozó szociokulturális szituáltsága egyfelől kontextusfüggő kiindulópontul szolgál a referenciális jelenet társas viszonyainak a feldolgozásához. A megnyilatkozó szociokulturális szituáltsága másfelől olyan módon is hozzájárul a referenciális jelenet megértéséhez, hogy a hozzáférhetővé tenni kívánt tapasztalatok konstruálását viszonyba hozza azokkal a közösségi alapú, kulturális kötöttségű elvárásokkal, amelyek az adekvát nyelvi megformálással kapcsolatban mozgósíthatók a közös figyelmi jelenet résztvevői számára. Ez utóbbi pedig azt jelenti, hogy a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságának feldolgozása – például annak a feldolgozása, hogy a megnyilatkozó diákként beszélget a tanárával (vagy tanárként a diákjával, illetve diákjaival) egy tudományos témáról egy egyetemi szeminárium keretein belül – alapvető szerepet játszik a stílustulajdonítás folyamatában, hiszen az interszónális konstruálás integráns részévé teszi a megformáláshoz kapcsolódó szociokulturális viszonyulást (l. Tátrai 2012: 52–62). A megnyilatkozó szociokulturális szituáltságának feldolgozása tehát aktív kontextualizálást jelent. E folyamat során a megnyilatkozó kontextusfüggő kiindulópontjai egyszerre, párhuzamosan érvényesülnek a konstruálásban, a megformálásban azonban a szociokulturális szituáltsága kap meghatározó szerepet.

A fentiekből az következik, hogy a megnyilatkozó szociokulturális szituáltsága a deiktikus centrum összetevőjeként, a társas deixis kontextusfüggő kiindulópontjaként funkcionál. A társas deiktikus műveletekre az jellemző, hogy a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságából kínálnak fel kontextusfüggő referenciapontokat a szóba kerülő referenciális jelenet közös megfigyeléséhez, azaz megértéséhez (l. Tátrai 2017: 968–74). A társas deixis egyfelől a beszédesemény résztvevői szerepeit hozza működésbe, mégpedig a referenciális jelenet szereplőinek azonosíthatósága érdekében. A személyjelölés deiktikus műveletei a referenciális jelenet szereplőinek azonosítását a közös figyelmi jelenet interszónális kontextusához lehorgonyozva végzik el (vö. Tolcsvai Nagy 2017b: 430–5). Az első és a második személyű deiktikus nyelvi konstrukciók a közös figyelmi jelenet résztvevőit, a megnyilatkozót és a címzettet objektiválják a referenciális jelenet szereplőiként. A harmadik személyű konstrukciók pedig a referenciális jelenetnek azokat a szereplőit jelölik, akik nem azonosíthatók sem a megnyilatkozóval, sem a címzettel, pontosabban sem azok megfigyelhetővé tett jelenbeli, múltbeli vagy éppen jövőbeli „én”-jével. A társas deixis ugyanakkor a résztvevők szociokulturális viszonyulását (attitűdjét) is érvényre juttatja. A társas attitűd deiktikus jelölése összekapcsolódhat személyjelöléssel, annak volta-képpen bármelyik alakjával (vö. De Cock–Kluge 2016; Domonkosi 2016), ám el is válhat attól. A társas attitűddeixis személyjelöléssel összekapcsolódó jellegzetes nyelvi kifejezései a magyarban például a tegező és nem tegező alakok, illetve a különböző megszólító formák (l. ehhez pl. Domonkosi 2002; Domonkosi–Kuna 2015), de ide tartozik például a többes szám első személy virtuális (vagy empátiás) használata is (l. Laczkó–Tátrai 2015; Veres–Guspiél 2017). A társas attitűdjelölés azonban nem csupán a személyjelöléshez kötötten valósulhat meg. A megnyilatkozó szociokulturális

pozíciója azon túl is kontextusfüggő kiindulópontul szolgál a referenciális jelenet interszubjektív megkonstruálásában.

- (1) [Az alábbi párbeszéd egy Elméleti matematika című egyetemi órán hangzott el, amikor egy feladat megoldásáról volt szó.]
- A: Hosszú lett, és aztán rájöttem, hogy basszus, de hát ezt sokkal egyszerűbben is meg lehet csinálni.
- B: Így van. A kedvemért az egyszerűséget valahogy ügyesen definiáljuk!
- A: Igen. [nevetés] Mondjuk definiáljuk úgy, hogy hogy alacsonyabb iskolai tanulmányokbeli apparátussal.

Az (1) diskurzusrészletben, amely empirikus vizsgálatunk nyelvi anyagául is szolgált (lásd 3.), az A megnyilatkozó egy diák, aki egy egyetemi szemináriumon szólal meg, és annak keretében használja a *basszus* kifejezést. E diskurzív közegben ezzel a kifejezéssel anélkül konstruál meg közvetlen, informális viszonyt a beszédpartnerével, hogy annak személyét objektívná valamilyen megszólító vagy tegező forma alkalmazásával. Sőt a *basszus*-sal a megnyilatkozónak nemcsak az adott beszédpartnerhez, hanem az adott diskurzus megalkotottságához, továbbá az adott nyelvváltozat, nyelvi regiszter normáihoz való szociokulturális viszonyulása is érvényre jut. Így megszólalását sokan tekinthetik lazának, hétköznapiinak vagy éppen szlengesnek. Az adott módon történő megformálás megfeleltetése ugyanakkor ki van téve az egyezkedés lehetőségének (l. Verschueren 1999: 59–61), ahogy ezt az (1)-ben a tanár (B megnyilatkozó) reakciója is szemlélteti. A diák az újabb megnyilatkozásában már az *alacsonyabb iskolai tanulmányokbeli apparátussal* kifejezést alkalmazza, amely a *basszus* alkalmazásától eltérő szociokulturális viszonyulást juttat érvényre. Így ez a kifejezés inkább tartható választékosnak, illetve tudományosnak vagy éppen humorosnak, illetve ironikusnak, mint lazának, hétköznapiinak vagy szlengesnek (vö. 4.). Mindez értelmezhető a társas attitűd deiktikus központjának áthelyezéseként. A diák úgy alkalmazkodik a tanár elvárásaihoz, hogy a szociokulturális viszonyulásnak a korábbtól eltérő, a tanáréhoz közelebb álló kiindulópontját veszi fel, és érvényesíti a megformálásban. Ebben a fogalomértelmezésben tehát a társas attitűd fogalma nem csupán, sőt nem elsősorban a partner iránti társas (interperszonális) viszonyulást, hanem a diskurzív helyzettel összefüggő, annak valamely összetevőjét kiemelő szociokulturális elvárásokhoz való viszonyulást jelenti a közös figyelem irányulásának társas (interszubjektív) kontextusában.

A társas attitűddeixis ennél fogva az alkalmazott nyelvi konstrukciókat a diskurzus megformálásával kapcsolatos, közösségi alapú, kulturális kötöttségű elvárásokkal hozza viszonyba, mégpedig a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságából kiindulva. Mindez egyfelől azt jelenti, hogy a társas deixis olyan nyitott kategória, amely a stílustulajdonítás műveleteinek is keretet ad, másfelől azt, hogy a stílustulajdonítás deiktikus természetű folyamatként, műveletként értelmezhető (l. Tátrai 2012; vö. Simon 2014: 179–90; Stockwell 2002: 45–57).

2.2. A stílustulajdonítás mint deiktikus művelet

A fentebb mondottak lényegi következtetése, hogy a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságának feldolgozása alapvető szerepet játszik a stílustulajdonítás dinamikus, interszubjektív folyamatában is. A megnyilatkozó ugyanis azáltal, hogy a maga kontextusfüggő perspektívájából a különböző szociokulturális tényezőket a megformálásban érvényre juttatja, azokat a konstruálás folyamatának elválaszthatatlan, integráns részévé teszi. A megformálásban érvényesülő kontextusfüggő szociokulturális viszonyulás az alábbi tényezőket érinti (l. Tátrai 2012: 57–62; vö. Tolcsvai Nagy 1996, 2004, 2012):

- **diskurzus:** a megnyilatkozónak a diskurzus megalkotottságához való viszonyulása a befogadó(k) értelmezésében (pl. választékos – közömbös – laza)
- **helyzet:** a megnyilatkozónak a diskurzuspartneréhez való viszonyulása a befogadó(k) értelmezésében (pl. formális – közömbös – informális)
- **érték:** a megnyilatkozónak a diskurzus témájához való értékelvű viszonyulása a befogadó(k) értelmezésében (pl. értéktelítő – közömbös – értékmegvonó)
- **idő:** a megnyilatkozónak az alkalmazott nyelvi konstrukciók időbeliségéhez való viszonyulása a befogadó(k) értelmezésében (pl. régies – közömbös – újszerű)
- **nyelvváltozat:** a megnyilatkozónak az adott nyelvváltozat normáihoz való viszonyulása a befogadó(k) értelmezésében (pl. köznyelvi, szlenges, nyelvjárási stb.)⁵

A diskurzus résztvevőinek stílustulajdonításában tehát lényegi szerep jut a szociokulturális tényezőknek, hiszen a különböző nyelvi konstrukciókban rejlő stilisztikai potenciál e tényezők érvényesülésével horgonyzódik le episztemikusan a diskurzus világában (l. Tolcsvai Nagy 2005: 86), és kap szerepet a referenciális jelenet együttes megfigyelésében, azaz megértésében.

A kognitív stilisztika a stílus problémáját a kognitív nyelvtan egyik kulcsfogalmából, a nyelv variabilitásából kiindulva magyarázza (l. Tolcsvai Nagy 2004, 2005). A nyelv variabilitása azon alapul, hogy a nyelvi szimbólumok a világgal kapcsolatos tapasztalatok fogalmi konstruálásának különböző lehetőségeit teremtik meg (l. Langacker 2008: 55–89). A stílus szempontjából a nyelv variabilitása a megformáláshoz kapcsolódó különbségekben mutatkozik meg. A stílus akkor kerül a konstru-

⁵ A stílus szociokulturális tényezőinek heurisztikus tudományos modelljét Tolcsvai Nagy (1996) dolgozta ki. Az itt ismertetett felosztás abból a szempontból kezdeményezi az eredeti koncepció újraértelmezését, hogy az elsőként említett tényező megnevezésére a *magatartás* (*attitűd*) helyett a *diskurzus* terminust javasolja. Egyfelől azért, mert a (szociokulturális) attitűd fogalmát itt a nyelvi konstrukciók perspektivikusságának a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságából történő kiaknázására általánosságban vonatkoztatjuk, és hozzuk összefüggésbe a stílus fogalmával. Másfelől azért, mert a *laza*, illetve a *választékos* tartományok olyan stilisztikai elvárásokat aktiválnak, amelyek a két protodiskursushoz, a mindennapi, spontán társalgásokhoz, illetve az irodalmi, retorizált szövegekhez, azok megalkotottságához kötődnek (l. ehhez még Tátrai 2017: 989–96).

álás előterébe, ha a nyelvi konstrukciók megformálása az adott nyelvi interakcióban szembetűnővé válik, mégpedig más megformálásbeli lehetőségek viszonylatában (l. Tolcsvai Nagy 2005: 22–40; valamint Tátrai 2012: 52–5). Ám mindez nem jelenti azt, hogy a stílus csak akkor játszana lényegi szerepet a dinamikus jelentésképzésben, ha a diskurzusban megjelenő nyelvi konstrukció megformálása előtérbe kerül. A stílus jelentésképző funkciója abban nyilvánul meg, hogy az alkalmazott nyelvi konstrukció mennyiben felel meg a megformálással kapcsolatos szociokulturális elvárásoknak (konvencióknak). A diskurzus során alkalmazott nyelvi szimbólumok stílusértékének (stilisztikai funkciójának, illetőleg jelöltségének) értelmezése tehát nem egy elvont, meghatároz(hat)atlan grammatikai normarendszerhez képest történik (vö. Fehér 1996; Péter 1974). Az adott nyelvi kifejezések stilisztikai jelöltsége – e használatalapú modellben (vö. Barlow–Kemmer 2000) – a mindenkor diskurzusban, a résztvevők által éppen aktivált stílusmintákhoz mint orientáló mintákhoz (stilisztikai sémákhoz) viszonyítva írható le (vö. Péter 1991: 40–8). A nyelvi praxisban a stílusminták kontextusérzékenységgel és probabilisztikussággal jellemezhető nyitott prototípuselvű kategóriák, amelyek tipikus szituációkhoz, cselekvésekhez, témákhoz, és ezekkel összefüggésben tipikus diskurzusokhoz kötődnek (l. Tolcsvai Nagy 2005: 132–4).⁶

Mindez azt jelenti, hogy a diskurzus résztvevőinek stílustulajdonítása – a dinamikus jelentésképzés mindenkor összetevőjeként – a stílusminták aktiválásához és a stíluselemekként funkcionáló különböző nyelvi konstrukciók feldolgozásához kötődik. Amennyiben egy adott nyelvi konstrukció alkalmazása – valamely szociokulturális tényező vagy tényezők szempontjából – a résztvevők számára megfelel a tipikus szituációhoz, cselekvéshez, témához, valamint tipikus diskurzus-hoz kapcsolódó tipikus megformálási módnak (stílusmintának), akkor stílusértéke közömbösnek (jelöletlennek) tekinthető. Amennyiben viszont az adott konstrukció aktivál egy – az adott tényező szempontjából – más tipikus szituációhoz, cselekvéshez, témához, diskurzushoz kapcsolódó tipikus megformálási módot (stílusmintát) is, akkor stílusértéke elmozdul a tartomány egyik végpontja felé, és jelöltté válik.

- (2) [Az alábbi megszólalás egy Történeti földrajz című egyetemi órán hangzott el, amikor a diákoknak különböző földrajzi helyeket kellett bejelölniük a térképen.]

A: Bármilyen tetszőleges sorrendben lehet kérdezni a problémás pontokat. Bízom benne, hogy sikerült ilyen problémás pontokat találniuk, mert én a saját jegyzékemben nagyjából kétfucatnyit szedtem össze a tananyagból.

- (3) [Az alábbi párbeszéd egy Személyiségfejlődés című egyetemi órán hangzott el, ahol arról volt szó, hogy egy középiskolai tanárnak mi a feladata egy problémás gyerekkel.]

⁶ Ez a megközelítés a nyelv stilisztikai potenciálját a stílusminták érvényesülésével, azok diskurzusbeli lehorgonyzásával hozza összefüggésbe, és ennek keretében nem tárgyalja a nyelvi konstrukciók sémakiterjesztéssel történő megvalósításának, az önmagában vett jelentéskezdeményező nyelvi potencialitásnak a jelenségeit (erre l. Tolcsvai Nagy 1996, 2005), amelyeket a poétikussággal összefüggésben tart magyarázhatónak.

- A: Oké. Második csoport?
- B: A megoldás? Hát mivel ugye elég sokszor hülyéskedik az órán, ezért én arra gondoltam, hogy jó megoldás lenne egy kicsit oltani. Mármint olyan szinten, hogy amikor így poénkodni próbál, akkor akkor például hogy ilyeneket, hogy „űhüm, tudsz még ilyen jó poént mondani?” Hogy egy kicsit így letörni a szarvát ilyen módon.
- A: Na várjunk, várjunk, várjunk. [nevet] Tehát hogy van egy gyerek, aki mindig poénkodik az órán, és a tanári megoldásban nem az elveket fogalmazuk meg.

A (2–3) példák ugyancsak az empirikus vizsgálatunk anyagából származnak (lásd 3.). A (2)-ben a megnyilatkozó, akinek szociokulturális szituálttságát alapvetően meghatározza, hogy egy egyetemi szeminárium keretében az oktató diszkurzív szerepét tölti be, úgy formálja meg a maga mondandóját, hogy az nagyjából megfelel az azzal kapcsolatos elvárásoknak. Így az általa alkalmazott nyelvi konstrukciók (pl. a *bízom benne* vagy a *nagyjából kéttucatnyi*) stilisztikailag nem annyira feltűnőek, stílusértékük inkább közömbösnek mondható (vö. 4.). A (3)-ban viszont B megnyilatkozó, aki egyetemi hallgatóként nyilvánul meg egy egyetemi szemináriumon, olyan kifejezéseket alkalmaz (pl. *hülyéskedik*, illetve *oltani*), amelyek használata inkább más szituációkban, illetve diskurzusokban tekinthető megszokottnak (pl. fiatalok egymás közötti baráti beszélgetéseiben). Így az említett kifejezések – ha alkalmazásuk nem (vagy legalábbis nem annyira) megszokott az egyetemi órákon – stilisztikailag jelöltté válnak (vö. 4.).

A fentiekből egyfelől az következik, hogy a stílustulajdonítás folyamatában az egyes nyelvi konstrukciók stilisztikai jelöltsége szorosan összekapcsolódik diszkurzív, társas szalienciájukkal (l. Tátrai 2017: 1041–3). A szaliencia komplex jelenség, amely a percepció síkján a feltűnőség, a konceptualizáció síkján a hozzáférhetőség, a diskurzus síkján az elvárhatóság szempontjából jellemezhető (l. ehhez Andor 2013; Schmid 2007; Tolcsvai Nagy 2013: 145–6). A társas szaliencia, amely azzal a kérdéssel függ össze, hogy az adott kontextusban alkalmazott nyelvi konstrukciók mennyiben felelnek meg a diskurzus során érvényesülő szociokulturális normáknak, elvárásoknak (vö. Verschueren 1999: 173–200), stilisztikai szempontból is egyértelműen releváns. Ha arra összpontosítunk, hogy az adott nyelvi konstrukció megformáltsága az adott szituációban mennyire várható el, illetve mennyire tér el az adott szituáció vonatkozásában közösségileg konvencionálisnak tartott, egyénileg pedig begyakorlott megoldásoktól, akkor a nyelvi konstrukciók stilisztikai feltűnősége és hozzáférhetősége között fordított arányosságot tételezhetünk fel. Minél könnyebben hozzáférhető egy adott megformáltságú konstrukció az adott szituációban, annál kevésbé válik feltűnővé, és fordítva. Ám mindez azt is jelenti, hogy egy adott kontextusban feltűnő megformáltságú konstrukció egy tipikusan más kontextusban már közel sem biztos, hogy feltűnő lesz, és fordítva (l. Smith–Mackie 2000: 66; valamint a foregrounding fogalmával összefüggésben vö. még van Peer–Zyngier–Hakemulder 2007; Pethő 2012).

A fentiekből másfelől az következik, hogy a szociokulturális viszonyulás működését a stílustulajdonításban a típus-megvalósulás viszonya mellett a típus-típus és

a megvalósulás-megvalósulás viszonya is meghatározza. Egy diskurzus a maga konkrét kontextusában, illetve egy nyelvi konstrukció a maga konkrét diszkurzív közegében, de általában, vagyis tipikusan is minősülhet például választékosnak, informálisnak, régiesnek vagy éppen közömbösnek (vö. Tolcsvai Nagy 1996: 136–51). Előbbi esetben „belső nézőpont”-ból, az éppen aktuális közös figyelmi jelenet résztvevőinek szituáltságából kiindulva beszélünk a diskurzusbeli nyelvi szimbólumok stilisztikai jelöltségéről. Utóbbi esetben viszont az adott figyelmi jelenetet és az abban megjelenő nyelvi szimbólumok megformáltságát egy „külső nézőpont”-ból, mintegy kívülről szemléljük, és hozzuk viszonyba a hozzá (tipikusan) hasonló és tőle (tipikusan) különböző figyelmi jelenetekkel, illetve az azokhoz kapcsolódó stílusmintákkal. Mindazonáltal a „külső nézőpont” nem csak a különböző diskurzusok megformálási jellemzőit módszeresen összehasonlító kutató pozícióját jellemezheti. Mivel az emberek általában is képesek arra, hogy önmagukat és az éppen aktuális közös figyelmi jelenetet kívülről konceptualizálják (l. Tomasello 2002: 103–43), arra is lehetőségük van, hogy saját résztvevői szituáltságuk tipikusságára és annak stilisztikai vonatkozásaira (pl. tipikusan formális vagy éppen informális helyzetükre vagy a diskurzus megalkotottságának tipikus lazaságára vagy választékosságára) is reflektáljanak. Ez a magyarázata annak, hogy bizonyos nyelvi megoldások, elsősorban lexikai elemek (vö. *basszus*, *apparátus* az (1)-ben, illetve *hiülyéskedik*, *oltani* a (3)-ban) azért hordozhatnak dekontextualizálva is egyfajta (sematizálódott) stilisztikai jelöltséget, mert önmagukban is képesek felidézni bizonyos stilisztikai sémákat (vö. Péter 1991: 44–6; Tolcsvai Nagy 1996: 198–203).⁷ Mindamellet a stílus tulajdonításra a típus-megvalósulás, illetve a típus-típus dinamikus viszonyán túl a megvalósulás-megvalósulás ugyancsak dinamikus viszonya is lényegi hatással van. Az adott diskurzus során aktivált stílusminta ugyanis a résztvevők korábbi diszkurzív tapasztalataiból absztrahálódott, amelyeket a hasonló szituációban zajló, hasonló cselekvést megvalósító, hasonló témáról szóló diskurzusaikban szereztek, akár azok beszélőjeként, akár azok címzettjeként, akár azok külső megfigyelőjeként (vö. Bahtyin 1988). Mindebből az következik, hogy a beszélőközösség által működtetett stílusminta-repertoár az egyes beszélők nem birtokolják annak teljességében. Nemcsak azért, mert nem ismernek minden stílusmintát, hanem azért is, mert nem egyformán, például nem egyformán jól ismernek egy-egy stílusmintát (vö. Biber–Finegan 1989; l. még ehhez Simon 2012a). Ennek következtében a diskurzus résztvevőinek a megformálást érintő szociokulturális elvárásai akár jelentősen el is térhetnek egymáséitól (vö. Tolcsvai Nagy 2005: 134–8; valamint Sharifian 2008), és ezzel összefüggésben a megformálás megfelelőségét érintő egyezkedéseik akár konfrontatívvá is válhatnak.

2.3. A kutatás kérdésfeltevései

Az elméleti modellálással harmonizáló, annak belátásaira épülő, azok néhány lényegesnek tartott összetevőjére, illetve összefüggésére visszakérdező empirikus kutatás

⁷ E megközelítés tehát egy nyelvi konstrukció stilisztikai típusjelentését a beszélők diszkurzív, műfaji elvárásaihoz kötődő stílusmintákkal hozza összefüggésbe, és nem a konstrukció sematikus jelentésszerkezetének részeként értelmezi (utóbbira l. Simon 2012b, ahol a probléma az archaizálás jelenségével összefüggésben tematizálódik).

központi kérdése az, hogy a megnyilatkozó szociokulturális szituáltsága hogyan, milyen tényezőket aktiválva jut érvényre a stílustulajdonítás folyamatában. Ám ez az általános, átfogó kérdés a kétlépcsős empirikus vizsgálatban konkrét kérdések formájában fogalmazódik meg. Ezek a következők:

- 1) Melyek azok a laikus, intuitív stílusminősítő megnevezések, amelyek metapragmatikai reflexió tárgyává teszik a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságának érvényesülését a stílustulajdonítás folyamatában?
- 2) A stílustulajdonításra reflektáló megnevezések mint népi kategóriák a megnyilatkozó szociokulturális szituáltságának mely tényezőit helyezik előtérbe, azoknak milyen fogalmi összetevőit profilálják?
- 3) A különböző szociokulturális tényezők érvényesülése hogyan kap szerepet a diskurzus stílári karakterének, illetve az alkalmazott nyelvi konstrukciók stilisztikai jelöltségének a kialakításában?
- 4) A stílustulajdonítás során feldolgozott nyelvi konstrukciók hogyan válnak az aktivált stilisztikai sémákhoz képest stilisztikailag jelöltté, illetve a megformálás diszkurzív közegében, társas értelemben szalienssé?

A kérdésekből az is világosan látszik, hogy az empirikus vizsgálatot a fentebb jelzett átfogó tárgytudományos kérdés mellett az a metatudományos kérdés is inspirálta, hogy a stílustulajdonításra reflektáló laikus, intuitív megnevezések hogyan tehetők a stílus tudományos leírásának a részévé (l. ehhez például Sandig 1986, amely azonban nem laikusok, hanem a kutatók stílusminősítő megnevezéseit teszi vizsgálat tárgyává). Abból indultunk ki ugyanis, hogy a diskurzus résztvevőinek metapragmatikai tudatossága – vagyis az, hogy megnyilatkozóként és befogadóként egyaránt képesek reflexíven viszonyulni a különféle nyelvi konstrukciókhoz és az azok alkalmazásával összefüggő kognitív folyamatokhoz és szociokulturális elvárásokhoz (l. Tátrai 2017: 1038–58; Verschueren 1999: 187–98) – a jelentésképzés integráns összetevőjeként értett stílustulajdonítás folyamatára is kiterjed. Ezzel összefüggésben azt feltételeztük, hogy a megformáláshoz való szociokulturális viszonyulások – metapragmatikai jelzések formájában – nemcsak a stílustulajdonítás természetes diszkurzív közegében objektíválódhatnak,⁸ hanem egy kérdőív keretében, a kutatók által is előhívhatók ezek a reflexiók (vö. Bednarek 2011). Így a stílustulajdonítás szociokulturális szituáltságát az arra reflektáló népi kategóriákból kiindulva tettük szisztematikus vizsgálat tárgyává.

3. Módszer és anyag

Az elméleti belátások alkalmazhatóságát olyan empirikus kutatással szemléltetjük, amely nem vállalkozik az összetett problémakör teljes körű vizsgálatára, ám annak egy igen fontos aspektusát emeli ki. Annak a kérdőíves vizsgálatát célozza meg,

⁸ Ilyen metapragmatikai jelzések lehetnek egy diskurzusban például a *hogy választékosan fejezzem ki magam* vagy a *ne beszélj ilyen lenézően róla* konstrukciók (vö. Hámori 2012).

hogy a szociokulturális szituáltság mely tényezőket juttat érvényre a stílustulajdonítás során (vö. Tolcsvai Nagy 2001). A kutatás két egymást követő kérdőíves vizsgálatból épül fel, amelyek közül az első az adatközlőknek a saját stílustulajdonításukkal kapcsolatos reflexióira támaszkodó nyitott kérdőív, míg a második felmérés az első adataira és eredményeire épülő, ebből adódóan használatalapú, ám zárt kérdőív.⁹ A kérdőíves vizsgálatok fő módszertani vonatkozású kérdésfeltevése az, hogy a stílustulajdonításra reflektáló megnevezések mint népi kategóriák hogyan tehetők a tudományos leírás részévé (l. még ehhez Domonkosi–Kuna 2015: 45–7). E minősítő megnevezéseket azért tekinthetjük népi kategóriáknak, mert a 2.2-ben ismertetett szociokulturális tényezőknek mint heurisztikus tudományos kategóriáknak a jellemzően polarizáltan szerveződő fogalmi összetevőit, tartományait nevezik meg laikus, intuitív módon (pl. a diskurzus tényezője kapcsán így beszélhetünk VÁLASZTÉKOSSÁG-ról vagy LAZASÁG-ról, a helyzet kapcsán KÖTETLENSÉG-ről vagy HIVATALOSSÁG-ról, az érték kapcsán KOMOLYSÁG-ról vagy IRONIKUSSÁG-ról). Jelen kutatás tehát nem arra vállalkozik, hogy a stílustulajdonítás folyamatát a maga komplexitásában empirikus vizsgálat tárgyává tegye, hanem arra, hogy az ilyen kutatásokat a stílustulajdonítással kapcsolatos reflexiók vizsgálatával kezdeményezze.

A vizsgálat kiinduló nyelvi anyagát négy magyar nyelvű egyetemi szeminárium hangfelvételének lejegyzett változata adja. Valamennyi hangfelvétel 2016 tavaszán, az Eötvös Loránd Tudományegyetem különböző karain¹⁰ készült. Az órák között található két tanár szakos hallgatóknak meghirdetett szeminárium, egy személyiség-fejlődés és egy gyermekkép tárgyú gyakorlati óra, valamint egy történeti földrajz, illetve egy elméleti matematika szemináriumi foglalkozás. Az összes óráról elmondható, hogy 15–20 hallgató és egy-egy oktató részvételével, a hangfelvételek lejegyzőjének jelenlétében zajlottak, a szemináriumok hossza egyenként másfél óra volt, a beszédfordulók száma pedig 185 és 499 forduló közé esett az egyes órákon.

Ebből a nyelvi anyagból választottunk ki összesen 12 diskurzusrészletet a kétlépcsős empirikus vizsgálat megvalósításához. A saját, reflexió tárgyává tett stílustulajdonításunkra támaszkodva a különböző szociokulturális tényezők szempontjából közömbösnek és feltűnőnek tartott diskurzusrészeket választottunk ki. Saját stílustulajdonításunk azonban csupán az előzetes elemzésben, a hipotézisalkotás részeként kapott szerepet, a kérdőívek a stílustulajdonítással kapcsolatos közösségi elvárások, szociokulturális konvenciók vizsgálatát célozták meg.

A kutatás első lépéseként arra voltunk kíváncsiak, hogy a magyar anyanyelvű adatközlők – akik feltehetőleg rendelkeznek valamiféle sematikus tudással az egyetemi diskurzusok nyelvi megformálásáról – milyen fogalmi tartományokat mozgósítva reflektálnak saját stílustulajdonításukra, amikor a feladat során erre kérjük őket. Ezzel kapcsolatban fontos hangsúlyozni egyfelől azt, hogy a vizsgálatban magának a stílusnak is a népi kategóriájára támaszkodtunk, hiszen előzetesen nem definiáltuk az

⁹ A kutatás módszertanának kialakításakor annak a pilotvizsgálatnak a tanulságaira támaszkodtunk, amely a stílustulajdonítás szociokulturális szituáltságának empirikus vizsgálati lehetőségeit tesztelte (Ballagó 2017).

¹⁰ ELTE Pedagógia és Pszichológiai Kar, ELTE Bölcsészettudományi Kar, ELTE Természettudományi Kar.

adatközlők számára, hogy mit értsenek stíluson. Másfelől azt is ki kell emelni, hogy a megkérdezettek nem voltak közvetlen résztvevői (beszélői és címzettjei) azoknak a diskurzusoknak, amelyek stílusára reflektáltak. Ám természetesen azok befo-gadóivá váltak, így ők is a megnyilatkozó szociokulturális szituálttságából kiindulva dolgozták fel az adott diskurzusrészletekben található megnyilatkozások stílusát, és tették azt metapragmatikai reflexió tárgyává (vö. Verschueren 1999: 187–9, 2000; valamint Tátrai 2017: 1045–53). A kutatás nem az adatközlők makroszociológiai jellemzőire (nemére, életkorára, iskolázottságára stb.) fókuszált, hanem arra, hogy a megkérdezettek hogyan reflektálnak a megnyilatkozó szociokulturális szituálttsá-gára mint a stílustulajdonítás során lényegi szerepet játszó kontextusfüggő kiindulópont-ra. Az első kérdőívben továbbá arra is rákérdeztünk, hogy az adott megnyi-latkozásokban melyek voltak azok a nyelvi konstrukciók, amelyeket az adatközlők a stílustulajdonításuk szempontjából lényegesnek tartottak.

A második kérdőív az első eredményeire épült. Itt arra voltunk kíváncsiak, hogy az első kérdőívből származó, stílustulajdonításra reflektáló népi kategóriák egy zárt kérdőív keretei között mennyire alkalmasak az adott diskurzusrészlet stílusának a le-írására. Ezzel összefüggésben vizsgálatunk arra is kiterjedt, hogy a stílustulajdonítás folyamatában mekkora és milyen stilisztikai jelöltséget kapnak az első kérdőívben stilisztikai szempontból lényegesnek ítélt konstrukciók. Így azt is megvizsgálhattuk, hogy az első, nyitott kérdőív eredményei milyen mértékben korrelálnak a második, zárt kérdőív eredményeivel.

Az adatgyűjtés a kutatás mindkét lépésében 200–200 fő részvételével zajlott. A kér-dőíves felmérések adatközlői 18 és 70 év közötti, de döntően egyetemista korú (20–25 éves) fővárosi személyek, többségében nők voltak, akiket „hólabda”-módszerrel, az interneten keresztül értünk el. Az egyetemisták és az egyetemet végzettek nagy ará-nya az adatközlők között azért kedvező a vizsgálatra nézve, mert ők jól ismerik az egyetemi szemináriumok diszkurzív forgatókönyveit, illetve az ezekhez kapcsolódó stílusmintákat (ugyanakkor ez természetesen az eredmények generalizálhatóságát is csökkentti). A kérdőíves vizsgálat nem törekedett reprezentativitásra, ahogy nem célja a statisztikai feldolgozás sem. A vázolt elméleti és módszertani szempontok alkalmazhatóságát, azok relevanciáját reflexió tárgyává téve elsődlegesen azt tűzi célul maga elé, hogy a stílustulajdonítás deiktikus folyamatára irányuló kvantitatív vizsgálatok elméleti és módszertani megalapozásához hozzájáruljon. A 4. pontban megjelenő diagramok és táblázatok célja a szemléltetés, a kvalitatív jellegű elemző megállapítások számadatokkal történő támogatása.

3.1. Első kérdőív

Az első kérdőívet hat különböző változatban állítottuk össze, amelyek egyikét vélet-lenszerűen kapták meg az adatközlők. Így egy kitöltő összesen 4 diskurzusrészletet kapott meg a kutatás kiinduló nyelvi anyagát képező 12 részletből, eltérő összeté-telben és eltérő sorrendi variációkban („első–negyedik szituáció”). Azért alakítottuk ki a diskurzusrészletek különböző sorrendjeit, hogy az eredmények összességét már ne befolyásolhassa, hogyan következtek egymás után a részletek. Azt feltételeztük

ugyanis, hogy egy stílustulajdonításra reflektáló kategória könnyebben aktiválódik újra, ha korábban, egy másik diskurzusrészlet feldolgozása során már aktiválódott. A rövid magyarázó kontextussal ellátott diskurzusrészletekhez kapcsolódva az adatközlőknek két kérdésre kellett válaszolniuk (lásd 1. ábra).

Első szituáció

Először olvassa el figyelmesen az alábbi leírást, majd válaszoljon a kérdésekre!

Az alábbi párbeszéd egy Elméleti matematika című egyetemi órán hangzott el, amikor egy feladat megoldásáról volt szó.

A: Hosszú lett, és aztán rájöttem, hogy basszus, de hát ezt sokkal egyszerűbben is meg lehet csinálni.

B: Így van. A kedvemért az egyszerűséget valahogy ügyesen definiáljuk!

A: Igen. [nevetés] Mondjuk, definiáljuk úgy, hogy hogy alacsonyabb iskolai tanulmányokbeli apparátussal.

B: Igen. [nevetés]

Ön szerint milyen a stílusa a fenti párbeszédnek? *

Your answer

Előző válaszát a párbeszéd mely kifejezése / kifejezései alapján fogalmazta meg? *

Your answer

1. ábra. Az első kérdőív feladatainak a felépítése

Az első kérdés („Ön szerint milyen a stílusa a fenti párbeszédnek?”) arra szólította fel a kitöltőt, hogy bármiféle fogalmi előfeszítés nélkül reflektáljon saját, a kérdés által tudatosított stílustulajdonítására. Az így kapott válaszok tehát a stílustulajdonításra reflektáló megnevezések voltak. Ezeknek a népi kategóriáknak a nyalábokba rendeződését megvizsgálva arról kapunk információkat, hogy az egyes diskurzusrészletekben a szociokulturális szituáltságnak milyen tényezői aktiválódnak, illetve hogy a diskurzusrészletek stílusa szempontjából – egy általánosabb, absztraktabb szinten – melyek a meghatározó szociokulturális tényezők.

A második kérdés, amely szorosan kötődik az elsőhöz („Előző válaszát a párbeszéd mely kifejezése/kifejezései alapján fogalmazta meg?”), a stílustulajdonítás során jelöltté váló nyelvi konstrukciókra, azok társas szalienciájára koncentrált. A kérdés megfogalmazása mögött az az elméleti felvetés áll, hogy az egyes nyelvi konstrukciók aktiválhatják az egyes stílusmintákat, és amennyiben a nyelvhasználó a stilisztikai sémától (stílusmintától) való eltérést érzékel, úgy azt bizonyos (többé-kevésbé körülhatárolható) nyelvi konstrukciók diszkurzív, társas szalienciájához köti. A kérdésben azért tartottuk a szalienencia megragadásra alkalmasnak a „kifejezése/kifejezései” megfogalmazást, mert ez a laikus kitöltők számára viszonylag könnyen értelmezhető, nem feltétlenül szónyi egységként azonosítható. Az adatközlők ennek megfelelően legtöbbször szavakat, illetve szó szerkezeteket neveztek meg stílus szempontjából feltűnő nyelvi konstrukcióként. Mindazonáltal természetesen tudatában vagyunk annak, hogy a stilisztikai jelöltség nem csupán az ilyen konstruk-

ciókhoz kötődik, hanem egyéb (hangtani, alaktani, mondattani) megoldásokhoz is. A kutatásnak azonban nem volt célja, hogy a különböző konstrukciótípusok stilisztikai jelöltségéről átfogó képet adjon, csupán a társas szaliencia stilisztikai relevanciájára kívánt rámutatni. A „kifejezésekre” azért esett a választás, mert ezzel az eljárással módszertanilag viszonylag egyszerűen rá lehetett kérdezni a nyelvi konstrukciók stilisztikai jelöltségének a problémájára.

3.2. Második kérdőív

A második kérdőív, amelynek összeállításához ugyanazt a 12 diskurzusrészletet használtuk, az elsőhöz hasonló struktúrával épült fel: a kérdőívnek szintén hat változata volt, amelyek a diskurzusrészletek összetételében, illetve sorrendjében különböztek egymástól. Ám itt egy kitöltőnek összesen 6 diskurzusrészlet jutott („első–hatodik szituáció”). A hat változat közül négyben kiemeltük az adott diskurzusrészlet egyik konstrukcióját (pl. *hülyéskedik*). A szaliens konstrukciók kiemelését az alapján végeztük el, hogy az első kérdőívben az adatközlők melyik két konstrukciót ítélték a stílus szempontjából leginkább meghatározónak az adott diskurzusrészletben. Ezekben az esetekben kérdéseink a kiemelt konstrukcióra vonatkoztak (lásd 2. ábra). A maradék két változatban nem éltünk kiemeléssel, ekkor a kérdések a teljes diskurzusrészletre vonatkoztak.

Ötödik szituáció

Először olvassa el figyelmesen az alábbi beszélgetésrészletet, majd válaszoljon a kérdésekre!

Az alábbi párbeszéd szintén a Személyiségfejlődés című egyetemi órán hangzott el, ahol arról volt szó, hogy egy középiskolai tanárnak mi a feladata egy problémás gyerekkel.

A: Oké. Második csoport?

B: A megoldás? Hát mivel ugye elég sokszor *hülyéskedik* az órán, ezért én arra gondoltam, hogy jó megoldás lenne egy kicsit oltani. Mármint olyan szinten, hogy amikor így poénkodni próbál, akkor akkor például hogy ilyeneket, hogy „nőltim, tudsz még ilyen jó poént mondani?” Hogy egy kicsit így letörni a szarvát ilyen módon.

A: Na várjunk várjunk várjunk! [nevet] Tehát hogy van egy gyerek, aki mindig poénkodik az órán, és a tanári megoldásban nem az elveket fogalmazzuk meg.

A fenti szövegben milyennek tartja a kiemelt kifejezést? *

	laza, hétköznapi	+	átlagos, semleges	..	választékos, tudományos
1.	☐	☐	☐	☐	☐
*					
	közvetlen, informális	+	átlagos, semleges	..	hivatalos, formális
2.	☐	☐	☐	☐	☐

2. ábra. A második kérdőív feladatainak a felépítése

Ahogy az a 2. ábrán is látható, az első felmérés eredményeire alapozva az egyes szociokulturális tényezők szerint 5 pontos skálákat alakítottunk ki, amelyek végpontjain a stilisztikai jelöltség megnevezésére az első kérdőívben kapott, stílusutalajdonításra reflektáló népi kategóriákat használtuk. A skálák közepén pedig a népi kategóriákként ugyancsak előforduló *átlagos*, *semleges* tartományok szerepelnek. Azért adtunk meg a skála adott pontjain két-két megnevezést, hogy azok inkább hassanak körülírásként, mintsem tudományos terminusként.

Az első kérdőív eredményein alapuló skálák a következő szociokulturális tényezőkre vonatkoztak:¹¹

- 1a) A diskurzus megalkotottságához való viszonyulás deskriptív szempontból – ekkor a skála végpontjainak megnevezésére használt leggyakoribb népi kategóriák a *laza*, *hétköznapi* és a *választékos*, *tudományos* tartományok voltak.
- 1b) A diskurzus megalkotottságához való viszonyulás preskriptív szempontból – ebben az esetben a skálát az *igénytelen*, *pongolya* és az *igényes*, *szakszerű* tartományok mentén jelöltük ki.¹²
- 2) A diskurzuspartnerhez való viszonyulás – ebből a szempontból a leggyakoribb népi megnevezések a *közvetlen*, *informális* és a *hivatalos*, *formális* tartományok voltak, így általában ezek jelölték ki a skála végpontját.
- 3) A diskurzus témájához való értékviszonyulás – ekkor a skála végpontjait leggyakrabban a *humoros*, *ironikus*, illetve a *komoly*, *tárgyilagos* népi kategóriák jelölték ki.
- 4) A nyelvváltozat normáihoz való viszonyulás – e tekintetben az első kérdőív eredményei arra mutattak rá, hogy a *szlenges* és a *szaknyelvi* tartományok között húzható skála a szóban forgó diskurzusrészletek stilisztikai jelöltséget illetően.¹³

Az adatközlőknek tehát az volt a feladatuk, hogy a fenti szempontok szerint értékeljék a kiemelt nyelvi konstrukció, illetve – amennyiben nem éltünk kiemeléssel – a teljes diskurzusrészlet stílusát.

¹¹ A skálákat aszerint alakítottuk ki, hogy az első kérdőív eredményei alapján az adott, specifikus diskurzusrészletek feldolgozásakor mely szociokulturális tényezők kerültek előtérbe. Ezért alkalmaztunk a diskurzus megalkotottságához való deskriptív és preskriptív szempontú viszonyulás mérésére külön skálákat, illetve ezért nem alakítottunk ki külön skálát az idő tényezőjének.

¹² A hétköznapi nyelvhasználatról sem idegen az a retorikai hagyományban kanonizálódott attitűd, amely a nyelvi megformálást a stíluserevények és a stílushibák dichotomikus rendszerében polarizálja (vö. Balázs 1961), azaz egyértelműen pozitívan vagy egyértelműen negatívan értékeli. Mivel a stílusutalajdonítás lényegi jellemzője az értékelés, a megalkotottsághoz való deskriptív és preskriptív viszonyulás természetesen fokozati skálaként képzelhető el.

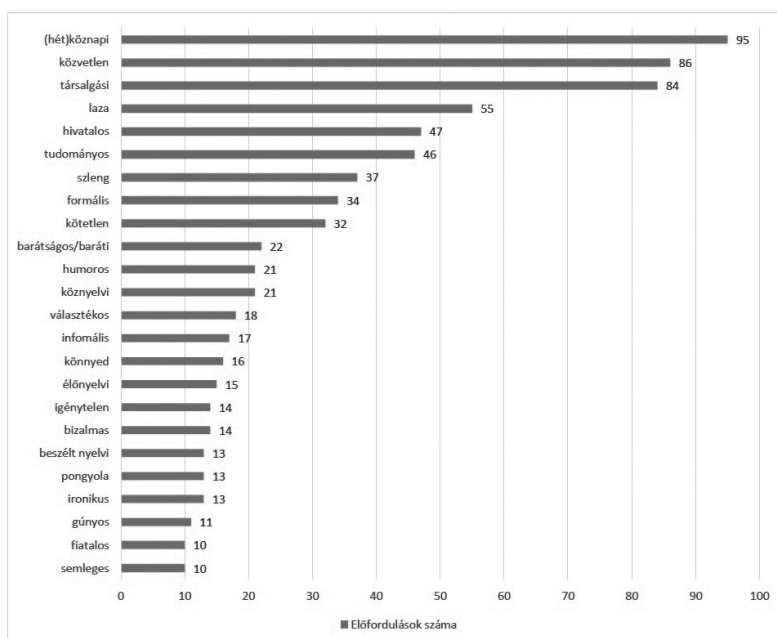
¹³ A felsorolt öt tényezőtől túl a konstrukciók kiemelését mellőző két változatában értékelési szempontként felvettük a diskurzusrészlet stilisztikailag homogén-heterogén jellegét. Az eredmények értelmezésekor azonban ezt a szempontot mellőztük, mivel a stílus homogén-heterogén jellegére vonatkozó skála a megkérdezettek többsége számára nehezen értelmezhetőnek bizonyult, mert a korábbi 5 skálától eltérően ebben az esetben a skála középpontja nem a közömbös tartomány volt.

4. Eredmények

Az empirikus kutatás eredményeit, amelyek arra az átfogó kérdésre kívánnak választ adni, hogy a diskurzus résztvevőinek szociokulturális szituáltsága hogyan, milyen tényezőket aktiválva jut érvényre a stílustulajdonítás folyamatában, a kapott adatok egymásra épülését szem előtt tartva mutatjuk be. Így elsőként azokat a stílustulajdonításra reflektáló, stílusminősítő nyelvi kategóriákat tekintjük át, amelyeket az első kérdőív adatközlői megneveztek (4.1.). Ezt követően – szintén az első kérdőív adataira támaszkodva – a diskurzusrészletekben szereplő egyes nyelvi konstrukciók társas szalienciájának és ezzel összefüggő stilisztikai jelöltségének a kérdéseit fogalmazzuk meg (4.2.). Végül a második kérdőív eredményeinek ismertetését a stílustulajdonításban szerepet játszó szociokulturális tényezők érvényesülésére fókuszálva végezzük el, a társas szaliencia kérdését is szem előtt tartva (4.3.).

4.1. A stílustulajdonításra reflektáló megnevezések

Az első kérdőív kétszáz adatközlője összesen 268 különböző megnevezéssel reflektált a stílustulajdonítás folyamatára. A 3. ábra a válaszokban leggyakrabban (legalább tízszer) szereplő huszonnégy népi kategóriát mutatja be. (A lista az első kérdőív első kérdésére adott valamennyi válasz alapján készült – a 200 kitöltő minden egyes megnevezését, illetve a 12 diskurzusrészletre adott összes megnevezését figyelembe véve.)

3. ábra. A leggyakoribb stílustulajdonításra reflektáló megnevezések

A leggyakrabban előforduló megnevezések mint népi kategóriák a stílustulajdonítás különböző szociokulturális tényezői közül – amelyek nem a priori, objektívnek tételezett, hanem heurisztikus tudományos kategóriák (lásd 2.2.) – leginkább a diskurzus megalkotottságához, illetve a beszédpartnerhez való viszonyulást profilálták valamilyen aspektusból. A diskurzus megalkotottságához való viszonyulást helyezik előtérbe a következő kategóriák: (i) a *hétköznapi* (95 előfordulás), *társalgási* (84), illetve a *tudományos* (46), amelyek a (proto)diskurzusokra, előbbi két esetben a mindennapi társalgásra, illetve utóbbi esetben az irodalmi szövegre; (ii) a *laza* (55), *kötetlen* (32), *könnyed* (16), illetve a *választékos* (18), amelyek magára a megalkotottságra; (iii) az *élőnyelvi* (15), *beszélt nyelvi* (13), amelyek a diskurzus medialitására; (iv) az *igénytelen* (14), *pongyola* (13), amelyek pedig a megalkotottság értékelhetőségére reflektálnak (az *igényes* 8-szor fordult elő). A résztvevők egymáshoz való viszonyát profilálják a *közvetlen* (86), *barátságos/baráti* (22), *informális* (17), *bizalmas* (14), illetve a *hivatalos* (47), *formális* (34) kategóriák, amelyek arra reflektálnak, hogy az adatközlők szerint a megnyilatkozó a megformálással hogyan teszi felismerhetővé a beszédpartneréhez való viszonyulását. Emellett vannak olyan népi kategóriák, mint például a *humoros* (21), *ironikus* (13), *gúnyos* (11), amelyek a megnyilatkozóknak a diskurzus tárgyához való szociokulturális értékviszonyulását teszik reflexió tárgyává. Az olyan népi kategóriák pedig, mint a *szleng* (37) és a *köznyelvi* (21), a nyelvváltozatok normáihoz való viszonyulást jelenítik meg stílusösszetevőként. A kutatás kiinduló nyelvi anyagaként használt diskurzusrészletek jellegével magyarázható, hogy a nyelvi konstrukciók időbeliségéhez való viszony kevésbé került előtérbe – ennek a szociokulturális tényezőnek az érvényesülésére a *fiatalos* (10) szolgált példát.

A stílustulajdonításra reflektáló különböző népi kategóriák nyalábokat alkotnak, amelyek – ahogy azt az 1. táblázat mutatja – elhelyezhetők a szociokulturális tényezők absztraktabb kategóriáiban, legalábbis abban az értelemben, hogy a szociokulturális tényezők heurisztikus tudományos kategóriáival leírhatónak tűnik a stílustulajdonításra reflektáló, a beszélők tudásából előhívott minősítő elemek nyalábokba rendeződése. E stílusminősítő elnevezések ugyanis a szociokulturális tényezők különböző fogalmi összetevőit, tartományait nevezik meg laikus, intuitív módon (az 1. táblázat a legalább háromszor előforduló megnevezéseket tartalmazza).

A stílustulajdonításra reflektáló laikus megnevezéseknek a szociokulturális tényezők szerint rendezett, nyalábszerű csoportjairól szólva két fontos jellemzőt mindenképpen ki kell emelni. Egyfelől a tényezőknek a tudományos leírásban használt heurisztikus kategóriái sem rendelkeznek éles határokkal, az egyes tényezők érintkezhetnek egymással. Amíg például a *kedélyes* (4) és a *pimasz* (3), illetve a *vicces* (7), valamint a *lekezelő* (8), *lenéző* (5) és a *főlényes* (3) a helyzet és az érték, addig a *beszélt nyelvi* (13) és a *szakmai* (8), illetve a *köznyelvi* (21) és *szaknyelvi* (9) a diskurzus és a nyelvváltozat szociokulturális tényezői közötti szoros kapcsolatra, a tényezők életlen, elmosódó határaitra felhívják a figyelmet. Másfelől az egyes szociokulturális tényezőkön belül bizonyos népi kategóriák szorosabb kapcsolatban állnak egymással, amely a szociokulturális tényezők tartományainak fogalmi rétegzettségére hívja fel a figyelmet. Korábban a diskurzus megalkotottságára reflektáló kategóriák fogalmi csomópontjait már érintettük lásd még például a *laza* (55), *kötetlen* (32) és *könnyed* (16) mellett a *fesztelen*

1. táblázat. A stílustulajdonításra reflektáló népi kategóriák csoportosítása a szociokulturális tényezők heurisztikus tudományos kategóriái szerint

Diskurzus	Helyzet	Érték	Nyelvváltozat	Idő
(hét)köznap (95)	közvetlen (86)	humoros (21)	szleng (37)	fiatalos (10)
társalgási (84)	hivatalos (47)	ironikus (13)	köznyelvi (21)	mai (3)
laza (55)	formális (34)	gúnyos (11)	szaknyelvi (9)	
tudományos (46)	barátságos/baráti (22)	magyarázó (8)		
kötetlen (32)	informális (17)	lekezelő (8)		
választékos (18)	bizalmas (14)	vicces (7)		
könnyed (16)	félhivatalos (8)	bizonytalan (6)		
előnyelvi (15)	udvarias (5)	komoly (6)		
igénytelen (14)	segítő(kész) (5)	tárgyilagos (5)		
beszélt nyelvi (13)	kedves (4)	tudálékos (5)		
pongyola (13)	kedélyes (4)	lenéző (5)		
szakmai (8)	félformális (4)	cinikus (4)		
igényes (8)	személyes (3)	magyarázkodó (4)		
egyszerű (6)	hierarchiát sugárzó (3)	intellektuális (3)		
előadói (6)	tiszteletteljes/-tudó (3)	tréfás (3)		
magánéleti (5)	távolságtartó (3)	okoskodó (3)		
szabad (5)	pimasz (3)	fellengzős (3)		
nem választékos (5)		fölnyes(kedő) (3)		
oldott (5)				
hanyag (5)				
összeszedetlen (5)				
pontatlan (5)				
lezser (4)				
(köz)érthető (4)				
szakszerű (3)				
fesztelen (3)				
ismétlő (3)				
tudományoskodó (3)				
erőltetett (3)				

(3), a *lezser* (4) vagy a *hanyag* (5) megnevezéseket. E fogalmi rétegzettség ugyancsak jellemzi a helyzet és az érték szociokulturális tényezőjét is. A helyzet tényezője esetében például amíg a *hivatalos* (47), *formális* (34), *félhivatalos* (8), *félinformális* (4), *informális* (17) a helyzet formalitásának a szintjét, addig a *közvetlen* (86), *barátságos*, *baráti* (22) mellett a *személyes* (4), *kedves* (4), *segítő(kész)* (5), *tiszteletteljes*, *tisztelet-tudó* (3) és *távolságtartó* (3) inkább a bevonódás mértékét és jellegét profilálja (vö. Bartha–Hámori 2010: 301–5; Tannen 2005). Az érték tényezője esetében az *ironikus* (13), *gúnyos* (11), *cinikus* (4) klasszikusnak mondható hármasa által jelölt fogalomkör mellett megjelenik a *humoros* (21), *vicces* (7), továbbá a *komoly* (6), *magyarázó* (8), *tárgyilagos* (5), *intellektuális* (3), sőt a *lekezelő* (8), *fellengzős* (3), *fölnyes* (3), *lenéző* (5) megnevezésekkel jelölt fogalomkör is, amely szintén a megnyilatkozóknak a megformálásban megmutatkozó, a szóba kerülő dolgokkal kapcsolatos értékelői pozícióját teszi reflexió tárgyává. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy az adatközlők olyan népi kategóriákkal is reflektáltak a stílustulajdonítás folyamatára, amelyek az elvárásoknak való megfelelést, vagyis közömbös tartományt nevesítették: *semleges* (10), *átlagos* (3), *normális* (3), *megszokott* (2).¹⁴

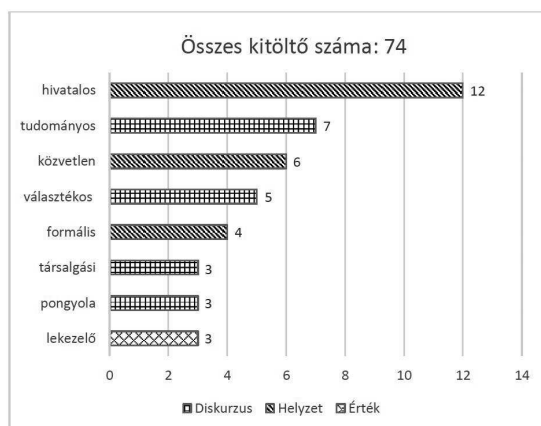
¹⁴ Kis számban megjelentek olyan népi kategóriák is, amelyek a stílus heterogenitására reflektáltak: *vegyes* (3), *kevert* (3). Továbbá a több népi kategóriát nevesítő válaszok egy része

Azt, hogy az egyes konkrét diskurzusrészletek esetében a stílustulajdonításra reflektáló fogalmak a szociokulturális szituáltság milyen tényezőit és azon belül milyen tartományait helyezték előtérbe, a terjedelmi korlátokra tekintettel csupán három, korábban már példaként szerepeltetett diskurzusrészleten (lásd 2.) keresztül szemléltetjük.

(4) „A” diskurzusrészlet

[Az alábbi megszólalás egy Történeti földrajz című egyetemi órán hangzott el, amikor a diákoknak különböző földrajzi helyeket kellett bejelölniük a térképen.]

A: Bármilyen tetszőleges sorrendben lehet kérdezni a problémás pontokat. Bízom benne, hogy sikerült ilyen problémás pontokat találniuk, mert én a saját jegyzékemben nagyjából kéttucatnyit szedtem össze a tananyagból.

4a ábra. A stílustulajdonításra reflektáló megnevezések az „A” diskurzusrészlet esetében

Az „A” diskurzusrészletben a legtöbb megnevezés a helyzet tényezőjére reflektál. Ám amíg a *hivatalos* (12) és a *formális* (4) kategória a formalitás viszonylag magas szintjére, addig a *közvetlen* (6) az interakció szemtől szembeni (face-to-face) jellegére reflektál (vö. *lehet kérdezni*). A *tudományos* (7) és a *választékos* (5) kategória a diskurzus megalkotottságával áll összefüggésben. A *pongyola* (3) ezekről annyiban különbözik, hogy esetében a diskurzus megalkotottságához való viszonyulás negatív értékeléssel kapcsolódik össze. A szintén többször megjelenő *lekezelő* (3) kategória pedig az értékelő viszonyulást teszi reflexió tárgyává. Az „A” diskurzusrészlet esetében elmondható továbbá, hogy megjelentek még olyan válaszok is, mint a *semmilyen, semleges, közömbös*.

a tipikus együttállások jelzésével (pl. *hivatalos, tudományos*; illetve *személyes, könnyed*) a stílus homogenitására, más részük pedig az atipikus együttállások jelzésével (pl. *próbál választékos lenni, idegen kifejezéseket használni, ugyanakkor szlenget alkalmaz*) a stílus heterogenitására is utalt (vö. Tátrai 2012: 62–8).

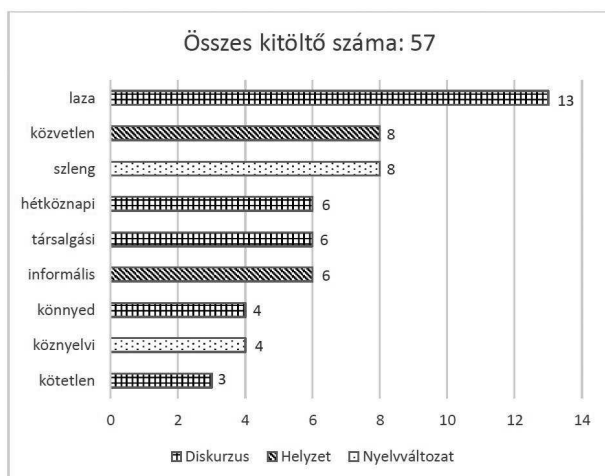
(5) „B” diskurzusrészlet

[Az alábbi párbeszéd egy Személyiségfejlődés című egyetemi órán hangzott el, ahol arról volt szó, hogy egy középiskolai tanárnak mi a feladata egy problémás gyerekekkel.]

A: Oké. Második csoport?

B: A megoldás? Hát mivel ugye elég sokszor hülyéskedik az órán, ezért én arra gondoltam, hogy jó megoldás lenne egy kicsit oltani. Mármint olyan szinten, hogy amikor így poénkodni próbál, akkor akkor például hogy ilyeneket, hogy „ühüm, tudsz még ilyen jó poént mondani?” Hogy egy kicsit így letörni a szarvát ilyen módon.

A: Na várjunk várjunk várjunk. [nevet] Tehát hogy van egy gyerek, aki mindig poénkodik az órán, és a tanári megoldásban nem az elveket fogalmazzuk meg.

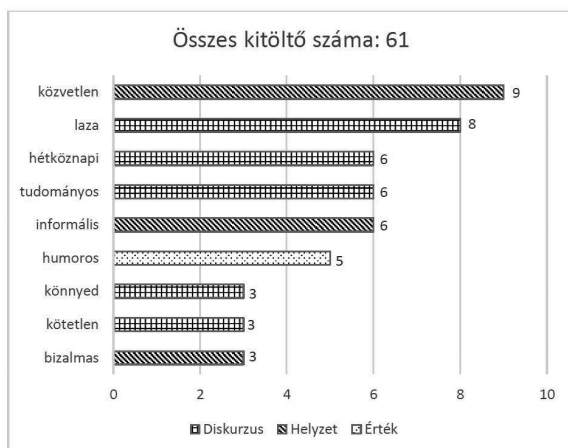
4b ábra. A stílustulajdonításra reflektáló megnevezések a „B” diskurzusrészlet esetében

A „B” diskurzusrészlet esetében a stílustulajdonítás során a diskurzusz megalakotottsága töltött be kitüntetett szerepet. Az ismétlődően megjelenő népi kategóriák többsége, a *laza* (13), *hétköznapi* (6), *társalgási* (6), *könnyed* (4), *kötetlen* (3) egyaránt ennek a tényezőnek valamilyen fogalmi összetevőjét profilálják. Emellett több kitöltőnél a helyzet tényezője is előtérbe került: *közvetlen* (8), *informális* (6). Reflexió tárgyává vált még a nyelvváltozatok normáihoz való viszonyulás is: *szleng* (8) és *köznyelvi* (4). A „B” diskurzusrészletben tehát a stílustulajdonításra reflektáló kategóriák elmozdulása a közömbös tartományhoz képest tipikus együttállást mutatott (vö. Tolcsvai Nagy 1996: 164–6, 2001; Tátrai 2012: 62–8).

(6) „C” diskurzusrészlet

[Az alábbi párbeszéd egy Elméleti matematika című egyetemi órán hangzott el, amikor egy feladat megoldásáról volt szó.]

- A: Hosszú lett, és aztán rájöttem, hogy basszus, de hát ezt sokkal egyszerűbben is meg lehet csinálni.
 B: Így van. A kedvemért az egyszerűséget valahogy ügyesen definiáljuk!
 A: Igen. [nevetés] Mondjuk definiáljuk úgy, hogy hogy alacsonyabb iskolai tanulmányokbeli apparátussal.

4c ábra. A stílustulajdonításra reflektáló megnevezések a „C” diskurzusrészlet esetében

A „C” diskurzusrészletben a helyzet tényezője ugyancsak egységes képet mutat: a *közvetlen* (9), *informális* (6), *bizalmas* (3) kategóriák a szociokulturális viszonyulás szempontjából közel állnak egymáshoz. Az érték tényezőjét érvényre juttató *humoros* (5) pedig tipikusan együtt szokott állni a helyzettel nevesített tartományokkal (l. Tolcsvai Nagy 1996: 164–6, 2001). A diskurzus megalkotottsága szempontjából ugyanakkor a *laza* (8), a *hétköznapi* (6), a *könnyed* (3) és a *kötetlen* (3) mellett viszonylag nagy számban képviselteti magát a *tudományos* (6) tartomány is, amely a stilisztikai jelöltség tekintetében a skála másik pólusát aktiválja. Emellett voltak olyan adatközlők, akik e diskurzusrészletnél reflektáltak is a stílus heterogenitására (pl. *barátságos*, *de egyben tudományos*, ill. *úgy tudományos, hogy közben laza*). Továbbá előfordult olyan adatközlő, aki a *kevert* kategóriát emelte ki, illetve olyan is, aki az egyes fordulókat különböző stílusúnak tartotta (*A igénytelen, B választékos*). A „C” diskurzusrészlet esetében tehát a stílustulajdonításra reflektáló megnevezések kevésbé mutatnak egységes képet, mint az előző diskurzusrészletben.

A három diskurzusrészlet fentebb részletezett adatai hasonló képet mutattak, mint az adatok összesítése. Mindhárom esetben elmondható ugyanis, hogy az adatközlők a szociokulturális tényezők közül a diskurzus megalkotottságához és a diskurzuspartnerhez való viszonyulást tették nagy számban reflexió tárgyává.

4.2. A társas szaliencia a stílustulajdonításban

Az első kérdőívvel nem csupán a stílustulajdonításra reflektáló népi kategóriákat kívántuk előhívni. Arról is megkérdeztük az adatközlőket, hogy az adott diskurzus-

részlet mely konstrukciói játszottak kiemelt szerepet a stílustulajdonításukban. Azt feltételeztük ugyanis, hogy a diskurzusban szereplő különféle nyelvi konstrukciók stílusértékét (stilisztikai funkcióját) a feldolgozás során aktivált stílusmintához (stilisztikai sémához) való viszonya és ezzel összefüggő társas szalienciája (diszkurzív elvárhatósága) határozza meg. Amennyiben az adott konstrukció az adott tipikus szituációban, cselekvésben, témában és diskurzusban a megformálást tekintve elvárható elemként jelenik meg, akkor stilisztikailag jelöletlen marad, amennyiben viszont váratlan elemként jelenik meg, akkor stilisztikailag jelöltté válik (lásd 2.2.). Ahogy a módszerről szólva jeleztük (lásd 3.), a kutatás a nyelvi konstrukciók társas szalienciájának kérdését a laikus adatközlők által könnyen értelmezhető „kifejezésekkel” összefüggésben vizsgálta.

Az eredmények részletező bemutatását ebben az esetben is a korábban példaként szerepeltetett három diskurzusrészletre korlátozzuk, tárgyalásuknak az előző alpontban kialakított sorrendjét megtartva.

2. táblázat. A kiemelt konstrukciók az „A”, „B” és „C” diskurzusrészletben¹⁵

"A" diskurzusrészlet (összes kitöltő száma: 74)		"B" diskurzusrészlet (összes kitöltő száma: 57)		"C" diskurzusrészlet (összes kitöltő száma: 61)	
Szaliens konstrukció	Előfordulások száma	Szaliens konstrukció	Előfordulások száma	Szaliens konstrukció	Előfordulások száma
<i>bízom benne</i>	25 (34%)	<i>oltani</i>	37 (65%)	<i>basszus</i>	42 (69%)
<i>kéttucatnyi</i>	18 (24%)	<i>hülyéskedik</i>	19 (33%)	<i>apparátus</i>	22 (36%)
<i>problémás pontok</i>	16 (22%)	<i>letörni a szarvát</i>	11 (19%)	<i>alacsonyabb iskolai tanulmányokbeli apparátussal</i>	10 (16%)
<i>tetszőleges</i>	14 (19%)	<i>oké</i>	10 (18%)	<i>mondjuk</i>	10 (16%)
<i>jegyzék</i>	14 (19%)	<i>akkor akkor például</i>	9 (16%)	<i>definiáljuk</i>	8 (13%)
<i>találniuk</i>	6 (8%)	<i>na várjunk várjunk várjunk</i>	7 (12%)	<i>a kedvemért</i>	5 (8%)
<i>mert én</i>	6 (8%)	<i>mármint olyan szinten</i>	7 (12%)	[nevetés]	4 (7%)
<i>„magázás”</i>	5 (7%)	<i>poénkodik</i>	6 (11%)	<i>ügyesen</i>	4 (7%)
<i>én saját</i>	5 (7%)	<i>így poénkodni</i>	5 (9%)	<i>de hát</i>	3 (5%)
<i>nagyjából</i>	4 (7%)	<i>így</i>	4 (7%)	<i>„A válasza miatt”</i>	2 (3%)
<i>„az egész párbeszéd alapján”</i>	4 (5%)	<i>ugye</i>	4 (7%)	<i>csinálni</i>	2 (3%)
<i>lehet kérdezni</i>	3 (4%)	[nevet]	4 (7%)	<i>valahogy</i>	2 (3%)
<i>tananyag</i>	2 (3%)	<i>ilyen</i>	4 (7%)	<i>az egyszerűséget</i>	2 (3%)
<i>sikerült</i>	2 (3%)	<i>úhum</i>	3 (5%)	<i>és aztán</i>	1 (~1,5%)
<i>összeszedtem</i>	1 (~1%)	<i>hát mivel ugye</i>	3 (5%)	<i>aztán rájöttem</i>	1 (~1,5%)
<i>„akármelyik kifejezés”</i>	1 (~1%)	<i>tehát hogy</i>	3 (5%)	<i>hogy hogy</i>	1 (~1,5%)
<i>„az összes alapján”</i>	1 (~1%)	<i>„szóismétlés”</i>	3 (5%)	<i>„az egész alapján”</i>	1 (~1,5%)
<i>„a második mondat”</i>	1 (~1%)	<i>hát</i>	2 (4%)	<i>„szakszavak alapján”</i>	1 (~1,5%)
<i>„nincs rá túl egyértelmű szó”</i>	1 (~1%)	<i>„nem teljes mondatok”</i>	2 (4%)	<i>„számomra érdektelen”</i>	1 (~1,5%)
<i>„beszédhelyzet”</i>	1 (~1%)	<i>„sok kötőszó”</i>	2 (4%)	<i>„szóhasználat”</i>	1 (~1,5%)
<i>„nincsenek kifejezetten informális kifejezések”</i>	1 (~1%)	<i>„az egész stílusa alapján”</i>	1 (~2%)	<i>„lealacsonyító értelemben használ szavakat”</i>	1 (~1,5%)
		<i>hogy egy kicsit így</i>	1 (~2%)	<i>„B első mondata”</i>	1 (~1,5%)
		<i>tudsz még ilyen jó poént?</i>	1 (~2%)	<i>„egyszerű párbeszéd”</i>	1 (~1,5%)
		<i>„redundáns kifejezés”</i>	1 (~2%)		
		<i>„a tanár reakciója”</i>	1 (~2%)		

¹⁵ Az egyes konstrukciók előfordulásainak számát összeadva azért találunk több előfordulást, mint ahány kitöltője összesen volt a kérdőív adott változatának, mert az adatközlők egy része több konstrukciót is megnevezett. Az előfordulások számához kapcsolódó százalékok azt jelzik, hogy az adott konstrukciót a kérdőív adott változatát kitöltő megkérdezetteknek hány százaléka találta lényegesnek a stílustulajdonítás szempontjából.

Az adatközlők a három diskurzusrészlet közül a (4)-ben olvasható „A” diskurzusrészletet tartották viszonylag közömbös stílusúnak (vö. 4.1., 4.3.). Ez mindenekelőtt abban mutatkozott meg, hogy más diskurzusrészletekhez képest itt kevésbé volt egyértelmű, hogy az adatközlők mely kifejezéseket tartották a megformálás tekintetében lényegesnek. Ahogyan azt a 2. táblázat első oszlopa szemlélteti, a *bízom benne* és a *kéttucatnyit* volt a két legkiemelkedőbb konstrukció, amelyek a válaszok viszonylag alacsony 34, illetve 24 százalékaiban fordultak elő. Emellett még három olyan kifejezés volt (*problémás pontok*, *tetszőleges*, *jegyzék*), amelyeket a válaszadóknak legalább a 10 százaléka megemlített, a stílustulajdonítás szempontjából lényegesnek tartott további konstrukciók azonban csupán 1–6 válaszban jelentek meg. A két legkiemelkedőbb konstrukcióval összefüggésben kapott válaszok ugyanakkor arra mutatnak rá, hogy azokat elsősorban a megformálásra vonatkozó diszkurzív elvárásoktól való eltérésük miatt nevezték meg az adatközlők. A *bízom benne* konstrukciót kiemelő válaszadók legtöbbször (11 kitöltő) azért nevezte meg ezt a kifejezést, mert például *lenéző*, *főlnyes*, *gúnyos*, *cinikus* stílusúnak, tehát a diskurzus témájához való értékviszonyulás szempontjából a közömbös tartománytól elmozdulónak értékelte. A *kéttucatnyit* esetében a legtöbbször számára (6 kitöltő) a diskurzus tényezője profilálódott a stílusminősítő népi megnevezésekben: például *laza*, *magánéleti*, amelyek mellett viszont ellentétes fogalmi tartományként a *tudományos* és a *szónoki* is megjelentek. A legkiemelkedőbbnek tartott konstrukciókkal összefüggésben előkerülő népi kategóriák továbbá a helyzet tényezőjét is profilálják: ebből a szempontból a *bízom benne* kapcsán például a *baráti*, *kedélyes*, *közvetlen*, *félformális* fogalmi tartományok aktiválódtak, míg a *kéttucatnyit* esetében például a *formális*, az *udvari*, illetve a *közvetlen*, *barátságos* és a *kedves*.

A „B” diskurzusrészletben viszont – amely az (5)-ben olvasható – bizonyos konstrukciók nagyobb, illetve az „A” részlet legkiemelkedőbb konstrukcióihoz képest jóval meghatározóbb stilisztikai jelöltséget kaptak. A válaszadók igen nagy része, 65 százaléka ugyanazt a konstrukciót, az *oltani*-t tartotta a megformálás tekintetében meghatározónak. Az *oltani*-t kiemelők közül 12-en a diskurzus megalkotottsága szempontjából tulajdonítottak stilisztikai jelöltséget a konstrukciónak, amit jól mutatnak a megnevezett *laza* (10), (*hét*)*köznapi* (6), *társalgási* (5), *könnyed* (2), illetve *kötetlen* (2) fogalmi tartományok. Lényeges továbbá hangsúlyozni, hogy a legtöbb *oltani*-t kiemelő kitöltő (14 kitöltő) egyszerre több olyan stílustulajdonításra reflektáló népi kategóriát is megnevezett, amelyek különböző szociokulturális tényezőket profilálnak. E megnevezések a szociokulturális tényezők tipikus együttállására engednek következtetni, amely együttállásra a diskurzus megalkotottsága szempontjából a *laza*, a helyzet szempontjából az *informális*, a nyelvváltozat szempontjából pedig a *szleng* kategóriák reflektálnak (vö. 4.1.). Ezek, illetve a velük közeli rokonságot mutató, a közömbös tartománytól azonos irányú elmozdulást mutató megnevezések (pl. a *laza* mellett a *köznapi*, *könnyed*, *társalgási*; az *informális* mellett a *közvetlen*, *baráti*; illetve a *szleng* mellett a *diák[nyelvi]*) voltak ugyanis azok a népi kategóriaként felfogható fogalmi tartományok, amelyek az egyszerre több szociokulturális tényezőt profiláló válaszokban a leggyakrabban fordultak elő együttesen. Erre példa a következő válasz: *laza*, *oldott*, *szlenget* használ. Ugyanezen megállapítások mondhatók el a válaszadók által máso-

dik legkiemelkedőbbnek tartott konstrukcióról, a *hülyéskedik*-ről is. A *hülyéskedik* kifejezést meghatározónak tartó adatközlők 84 százaléka egyúttal az *oltani* kifejezést is kiemelte. A szociokulturális tényezőknek ezt a tipikus együttállását erősítik azok a további kifejezések is, amelyek a válaszoknak legalább a 10 százalékában megjelennek (pl. *poénkodik; letörni a szarvát*), köztük olyanokkal, amelyek a spontán társalgásokra jellemző, beszélt nyelvi jelleget mutatják (l. *várjunk, várjunk, várjunk; akkor, akkor például; oké;* de ugyancsak itt említhető az *így, az úgye, az ühüm és a hát*).

A (6)-ban olvasható „C” diskurzusrészlet esetében a stílustulajdonításokra reflektáló kategóriák a stílus heterogenitására engedtek következtetni (vö. 4.1.). Itt két olyan konstrukció fordult elő, amelyeket a válaszadók nagy számban ítélték stilisztikailag meghatározónak: az egyik a *basszus* (a válaszok 69 százalékában), a másik az *apparátus*, illetve az e szót tartalmazó nagyobb konstrukció (a válaszok 36 százalékában). Emellett még a *mondjuk* és a *definiáljuk* kifejezések jelentek meg a válaszok legalább 10 százalékában. Megfigyelhető volt, hogy azok az adatközlők, akik a *basszus* kifejezést tartották szaliensnek, a diskurzus megalkotottsága szempontjából jellemzően a *laza, hétköznapi*, a helyzet szempontjából pedig a *közvetlen, informális* kategóriákkal reflektáltak a stílustulajdonításukra. Az *apparátust* kiemelők viszont jellemzően a szociokulturális tényezők ellenkező pólusait, a *tudományos, választékos*, illetve a *formális, hivatalos* tartományokat aktiválták. Mindemellett a stílus heterogenitására hívja fel a figyelmet, hogy az *apparátust*, valamint az e szót tartalmazó nagyobb konstrukciót kiemelők 82 százaléka egyúttal a *basszust* is meghatározónak tartotta a diskurzusrészlet stílusa szempontjából. Azok pedig, akik mindkét konstrukciót kiemelték, a 18-ból 15 esetben a szociokulturális tényezők együttállására, mi több, jórészt atipikus együttállására mutattak rá stílusminősítő megnevezéseikkel (pl. *közvetlen, barátságos, de egyben tudományos, szakmai is*).¹⁶

Mindazonáltal az első kérdőív eredményeiből nem lehet egyértelmű következtetéseket levonni az adott konstrukciók stilisztikai jelöltsége, illetve jelöletlensége vonatkozásában. Egyfelől azért, mert az adatközlők elsődlegesen a diskurzusrészlet stílusára, nem pedig az adott konstrukció megformálásbeli funkciójára reflektáltak. Másfelől a vizsgálat módszertani keretei között nem egyszerű eldönteni, hogy a megformálás szempontjából egyértelműen feltűnő kifejezések mellett az adatközlők mikor neveztek meg – mintegy „külső nézőpontból” (vö. 2.2.) – az adott szituáció, cselekvés, téma és diskurzus szempontjából tipikus megformálását kifejezéseket. Így a nyelvi konstrukciók stilisztikai jelöltségét – a szociokulturális tényezőkhöz hasonlóan – a második kérdőívben is vizsgálat tárgyává tettük. Ennek eredményeit a következő alponthan ismertetjük.

4.3. A szociokulturális tényezők a stílustulajdonításban

A második kérdőívben arra voltunk kíváncsiak, hogy az egyes szociokulturális tényezők szerint mi jellemzi az adott diskurzusrészlet stílusát, illetve mi jellemzi

¹⁶ A vizsgálatban a diskurzusrészlet stílusára általában, nem egyesével a diskurzusfordulókkal kapcsolatban kérdeztünk rá. Az adatok tovább árnyalhatók lennének egy olyan felméréssel, amelyben a kitöltőnek külön-külön kell értékelnie a beszédfordulók stílusát.

a diskurzusrészletek közegében megértett nyelvi konstrukciók stilisztikai jelöltségét, társas, diszkurzív szalienciáját. Ebben a zárt kérdőívben a diskurzusrészletek stílusát, illetve a nyelvi konstrukciók stilisztikai jelöltséget olyan skálákon mértük, amelyek végpontjait a stílustulajdonításra reflektáló népi kategóriákkal jelöltük ki (a skálák végpontjainak a megnevezése ennek megfelelően diskurzusrészletenként is változott). Ennek segítségével egyfelől rákérdeztünk a 12 diskurzusrészlet stílusára, másfelől vizsgálat tárgyává tettük annak a diskurzusrészletenként két-két nyelvi konstrukciónak a stilisztikai jelöltségét, amelyeket az adatközlők a megformálás tekintetében leginkább meghatározónak tartottak. Az első kérdőív eredményeire támaszkodva (e tekintetben az adott diskurzusrészletek sajátosságaihoz igazodva) az alábbi szociokulturális tényezők érvényesülését mértük: (i) a diskurzus megalkotottságához való viszonyulás deskriptív szempontból, (ii) a diskurzus megalkotottságához való viszonyulás preskriptív szempontból, (iii) a diskurzuspartnerhez való viszonyulás, (iv) a szóba kerülő dolgokhoz való értékviszonyulás, (v) a nyelvváltozat normáihoz való viszonyulás. A terjedelmi korlátok miatt az eredményeket a korábbiakhoz hasonlóan a már megismert három diskurzusrészletre vonatkozóan ismertetjük részletesen, mindhárom esetben két-két tényezőt kiemelve.

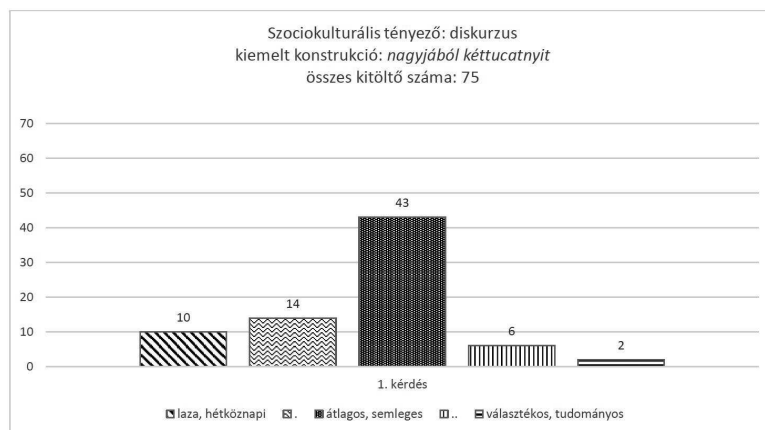
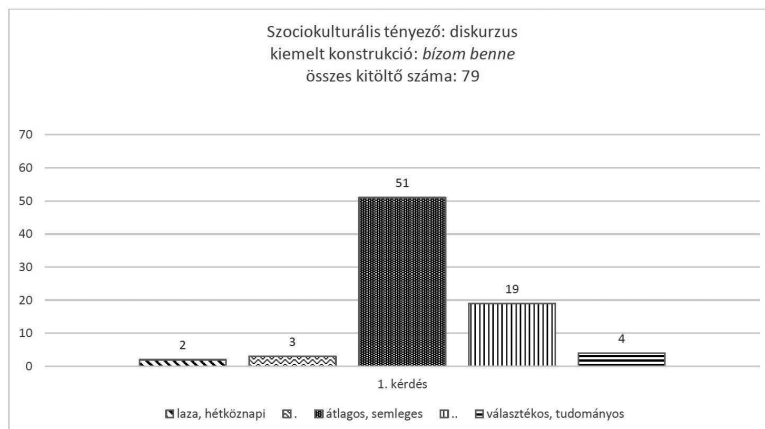
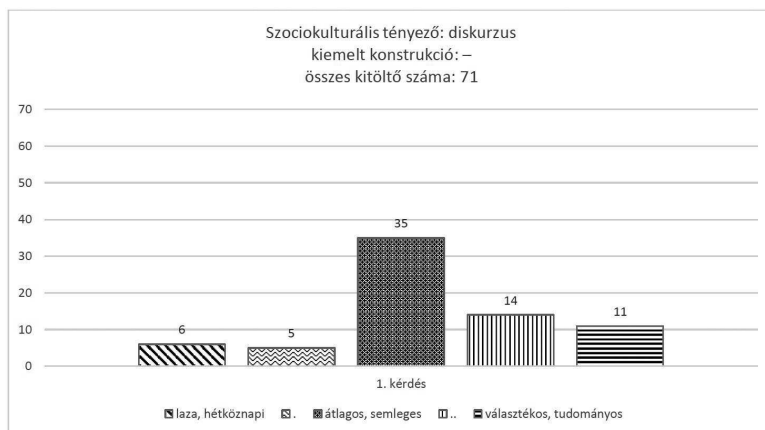
(7) „A” diskurzusrészlet

[Az alábbi megszólalás egy Történeti földrajz című egyetemi órán hangzott el, amikor a diákoknak különböző földrajzi helyeket kellett bejelölniük a térképen.]

A: Bármilyen tetszőleges sorrendben lehet kérdezni a problémás pontokat. Bízom benne, hogy sikerült ilyen problémás pontokat találniuk, mert én a saját jegyzékemben nagyjából kéttucatnyit szedtem össze a tananyagból.

A (7)-ben újfent idézett „A” diskurzusrészletnél mind az öt szociokulturális tényező esetében az 5 pontos skála középső, azaz stilisztikai szempontból jelöletlen, közömbös pontja kapta a legtöbb jelölést. Ezt lényegileg nem befolyásolta, hogy az adatközlő olyan részletet kapott-e meg, amelyben kiemeltük az első kérdőív válaszai alapján leginkább meghatározónak tartott konstrukciót, vagy sem. A kiemelés nélküli kérdőívek esetében az eredmények valamivel kiegyenlítettebbek voltak a skálák altartományai között, a középpontokon kisebb kiugrásokkal.

Az 5a–c ábrák a diskurzus megalkotottságához való viszonyulást mutatják az „A” diskurzusrészlet esetében, először a részlet egészére (5a), majd az abban szereplő *bízom benne* (5b), illetve a *nagyjából kéttucatnyit* (5c) konstrukcióra vonatkoztatva.

5a, 5b, 5c ábra. A diskurzus megalkotottságához való viszonyulás az „A” diskurzusrészletben

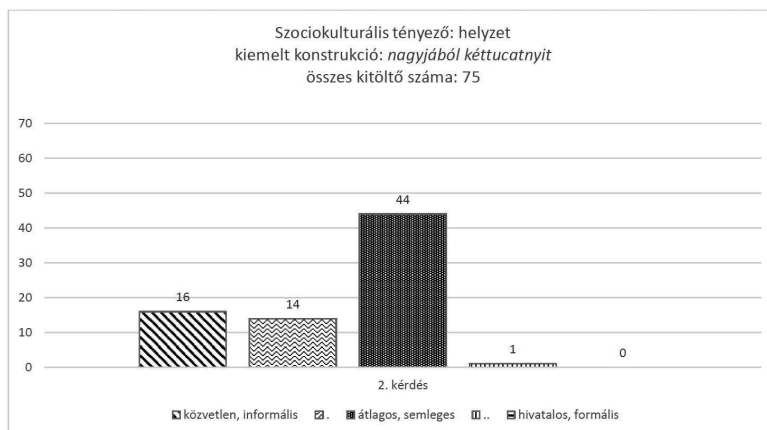
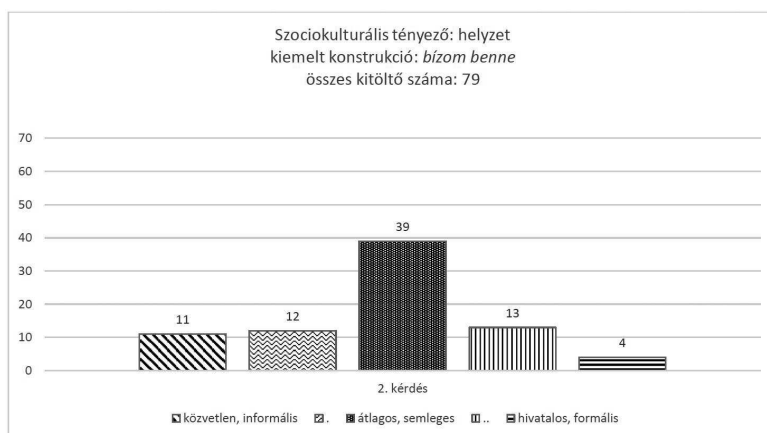
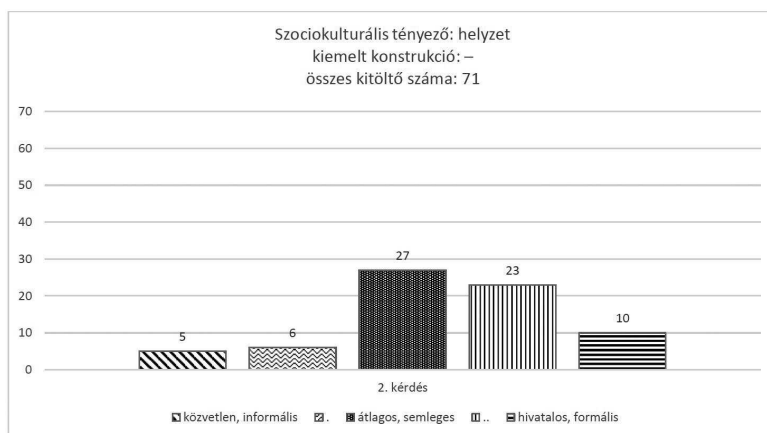
Az 5a ábrán látható, hogy amikor általánosságban kérdeztünk rá a diskurzusrészlet stílusára, a megkérdezettek közel a fele (71-ből 35) a laza, hétköznapi – átlagos, semleges – választékos, tudományos skála közepét jelölte meg, a többiek nagyobb hányada (25) a választékos, tudományos, kisebb részük (11) pedig a laza, hétköznapi pólus felé mozdult el. Az 5b ábrán, amely a *bíزم benne* stilisztikai jelöltségére fókuszál, a közömbös tartomány preferálása még jobban megmutatkozik: a 79 adatközlő kétharmada (51) a skála közepét, negyede (19) pedig az átlagos, semleges és az egyértelműen választékos, tudományos közötti tartományt jelölte meg. A *nagyjából kéttucatnyit* stilisztikai jelöltségére összpontosító 5c ábrán az látható, hogy itt is egyértelműen dominál a közömbös tartomány (a 75 adatközlőből 43 jelölte meg azt), az előzőkhöz képest annyi különbséggel, hogy ez esetben a többi adatközlő nagy része inkább a laza, hétköznapi, nem pedig a választékos, tudományos pólus felé mozdult el (24 vs. 8). Azt a két nyelvi konstrukciót tehát, amelyet az első kérdőív adatközlőinek egy jelentős része a maga stílustulajdonításában lényegesnek tartott, a második kérdőív adatközlőinek többsége – a diskurzus megalkotottságát tekintve – stilisztikai szempontból jelöletlennek tartotta. Ám ez még nem jelenti azt, hogy a két kérdőív eredményei ellentmondának egymásnak. Az első kérdőív adatai azt mutatták, hogy az inkább közömbös diskurzusrészletek esetében az első kérdőív adatközlői közül kevesebben neveztek meg feltűnő megformáltságú nyelvi konstrukciót, illetve kevesebben neveztek meg ugyanazokat a kifejezéseket mint a stílus szempontjából meghatározónak tartott nyelvi konstrukciókat (vö. 4.2.).

A 6a–c ábrák a diskurzuspárterhez való személyközi viszonyulást (helyzetet) mutatják az „A” diskurzusrészlet esetében, először a részlet egészére (6a), majd az abban szereplő *bíزم benne* (6b), illetve a *nagyjából kéttucatnyit* (6c) konstrukcióra vonatkoztatva.¹⁷

¹⁷ Az „A” diskurzusrészlet esetében az egyéb szociokulturális tényezők adatai a következőképpen alakultak. A diskurzus megalkotottságához való preskriptív viszonyulás: a) kiemelés nélkül 71-ből 4 igénytelen, pongyola (2 egyértelműen, 2 inkább), 37 átlagos, semleges, 30 igényes, szakszerű (13 inkább, 17 egyértelműen); b) a *bíزم benne* kiemelésével 79-ből 5 igénytelen, pongyola (2 egyértelműen, 3 inkább), 45 átlagos, semleges, 29 igényes, szakszerű (23 inkább, 6 egyértelműen); c) a *nagyjából kéttucatnyit* kiemelve: 75-ből 9 igénytelen, pongyola (5 egyértelműen, 4 inkább), 57 átlagos, semleges, 9 igényes, szakszerű (7 inkább, 2 egyértelműen).

A diskurzus témájához való értékviszonyulás: a) kiemelés nélkül 71-ből 14 humoros, ironikus (8 egyértelműen, 6 inkább), 35 átlagos, semleges, 24 fölényes, lenéző (14 inkább, 8 egyértelműen); b) a *bíزم benne* kiemelésével 79-ből 15 humoros, ironikus (5 egyértelműen, 10 inkább), 52 átlagos, semleges, 12 fölényes, lenéző (10 inkább, 2 egyértelműen); c) a *nagyjából kéttucatnyit* kiemelésével: 75-ből 20 humoros, ironikus (15 inkább, 5 egyértelműen), 52 átlagos, semleges, 3 inkább fölényes, lenéző.

A nyelvváltozat normáihoz való viszonyulás: a) kiemelés nélkül 71-ből 4 szlenges (1 egyértelműen, 3 inkább), 44 átlagos, semleges, 23 szaknyelvi (20 inkább, 3 egyértelműen); a *bíزم benne* kiemelésével 79-ből 4 szlenges (1 egyértelműen, 3 inkább), 64 átlagos, semleges, 11 szaknyelvi (9 inkább, 2 egyértelműen); c) a *nagyjából kéttucatnyit* kiemelve 75-ből 14 szlenges (4 egyértelműen, 10 inkább), 54 átlagos, semleges, 7 inkább szaknyelvi.

6a, 6b, 6c ábra. A diskurzuspárterhez való viszonyulás az „A” diskurzusrészletben

Az „A” diskurzusrészlet eredményei a diskurzuspartnerhez való viszonyulás tekintetében hasonló tendenciákat mutattak, mint a diskurzus megalkotottságához való viszonyulásnál. Ahogy a 6a ábra mutatja, a diskurzusrészlet stílusát a legtöbb adatközlő (71-ből 27) e szociokulturális tényező viszonylatában is átlagosnak, semlegesnek minősítette. Ám nagy számban voltak azok is (71-ből 23), akik inkább hivatalosnak, formálisnak tartották a diskurzusrészlet stílusát, ha nem is tekintették egyértelműen annak (utóbbiak 10-en voltak). A *bízom benne*, illetve a *nagyjából kéttucatnyit* stilisztikai jelöltségére fókuszáló 6b, illetve 6c azt mutatja, hogy itt szintén magasabb valamennyivel a közömbös tartományt megjelölők száma (79-ből 39, illetve 75-ből 44). A nyelvi konstrukciókat kiemelő kérdőívekre adott válaszok azonban abban is különböznek a kiemelés nélküli kérdőívekre adott válaszoktól, hogy ezekben megnő az olyan kitöltők száma, akik a *bízom benne*, illetve a *nagyjából kéttucatnyit* kifejezést inkább, sőt egyértelműen közvetlennek, informálisnak tartották (23 a 79-ből, illetve 30 a 75-ből). Sőt – ahogy a 6c ábrán látható – a *nagyjából kéttucatnyit* konstrukció kiemelésekor a másik pólust csak egyvalaki jelölte meg. A két kiemelt kifejezés a helyzet tényezője szempontjából tehát némileg feltűnőbbnek mutatkozik, hiszen amíg a diskurzusrészlet egésze esetében inkább a hivatalos, formális pólus felé, addig a *bízom benne* és a *nagyjából kéttucatnyit* esetében inkább a másik, a közvetlen, informális felé mozdultak el kissé jelölések.

(8) „B” diskurzusrészlet

[Az alábbi párbeszéd egy Személyiségfejlődés című egyetemi órán hangzott el, ahol arról volt szó, hogy egy középiskolai tanárnak mi a feladata egy problémás gyerekekkel.]

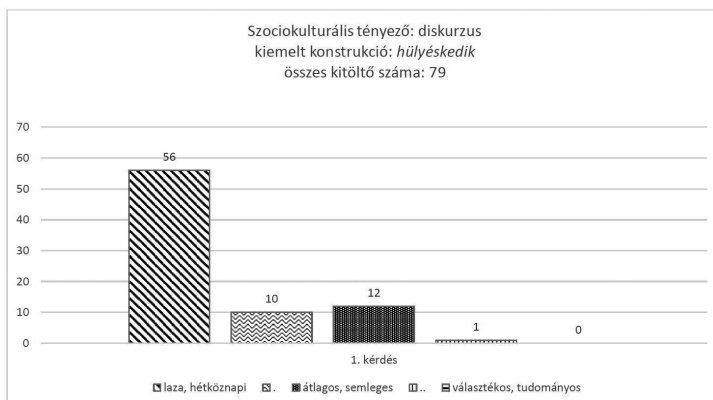
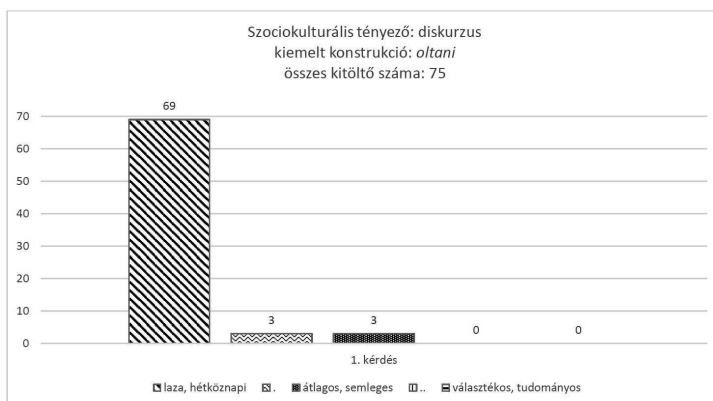
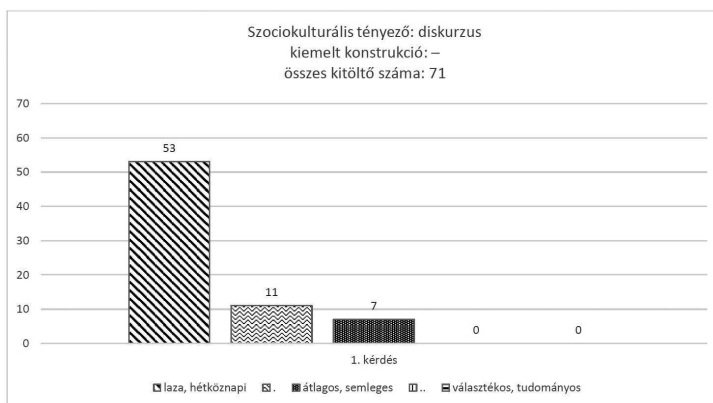
A: Oké. Második csoport?

B: A megoldás? Hát mivel ugye elég sokszor hülyéskedik az órán, ezért én arra gondoltam, hogy jó megoldás lenne egy kicsit oltani. Mármint olyan szinten, hogy amikor így poénkodni próbál, akkor akkor például hogy ilyeneket, hogy „űhüm, tudsz még ilyen jó poént mondani?” Hogy egy kicsit így letörni a szarvát ilyen módon.

A: Na várjunk, várjunk, várjunk. [nevet] Tehát hogy van egy gyerek, aki mindig poénkodik az órán, és a tanári megoldásban nem az elveket fogalmazzuk meg.

A (8)-ban újból idézett „B” diskurzusrészlet esetében a második kérdőív eredményei megerősítették az első kérdőív alapján körvonalazódó tendenciákat: e diskurzusrészletben erőteljes elmozdulás tapasztalható a skála egyik pólusa, a diskurzus megalkotottsága szempontjából a laza, hétköznapi, a diskurzuspartnerhez való viszonyulás szempontjából a közvetlen, informális, a nyelváltozat normáihoz való viszonyulás szempontjából pedig a szleng tartománnyal jelzett vége felé. Megjegyzendő, hogy ez a tendencia még erőteljesebben érvényesült, amikor a kérdőív a kiemelt nyelvi konstrukciók stilisztikai jelöltségére kérdezett rá. A diskurzus témájához való értékvizonyulás tekintetében szintén egyértelmű elmozdulás volt tapasztalható a humoros, ironikus pólus felé, de itt a legtöbb szavazatot az átlagos, semmilyen tartomány kapta.

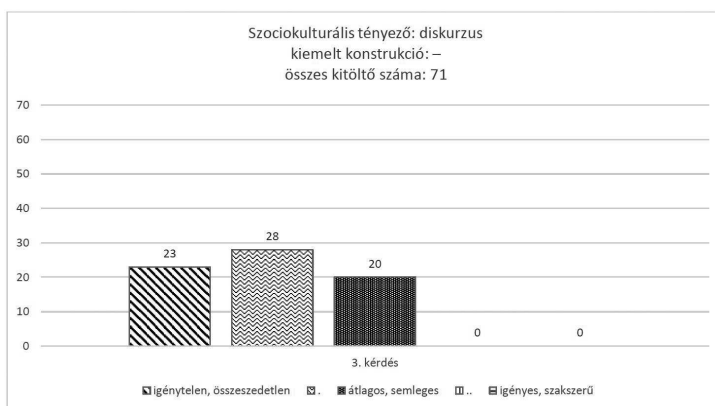
A 7a–c ábrák a diskurzus megalkotottságához való deskriptív viszonyulást mutatják a „B” diskurzusrészlet esetében, először a részlet egészére (5a), majd az abban szereplő *oltani* (5b), illetve a *hülyéskedik* (5c) konstrukcióra vonatkoztatva.

7a, 7b, 7c ábra. A diskurzus megalkotottságához való viszonyulás deskriptív szempontból a „B” diskurzusrészletben

Amikor általánosságban kérdeztünk rá a „B” diskurzusrészletre (lásd 7a ábra), az adatközlők több mint kétharmada (71-ből 53) egyértelműen lazának, hétköznapiak minősítette annak stílusát. Az *oltani* stílusbeli szalieniája még egyértelműbb képet mutat, hiszen 75-ből 69-en tartották egyértelműen lazának, hétköznapiak (lásd 7b ábra), a *hülyéskedik* stilisztikai jelöltsége pedig a teljes diskurzusrészlet stílusának megítélésével mutat nagyfokú hasonlóságot, hiszen azt 79-ből 56-an tekintették egyértelműen lazának, hétköznapiak (lásd 7c ábra). Érdekes azt is megjegyezni, hogy a skála másik, választékos, tudományos pólusa mindent összevetve csupán egy jelölést kapott.

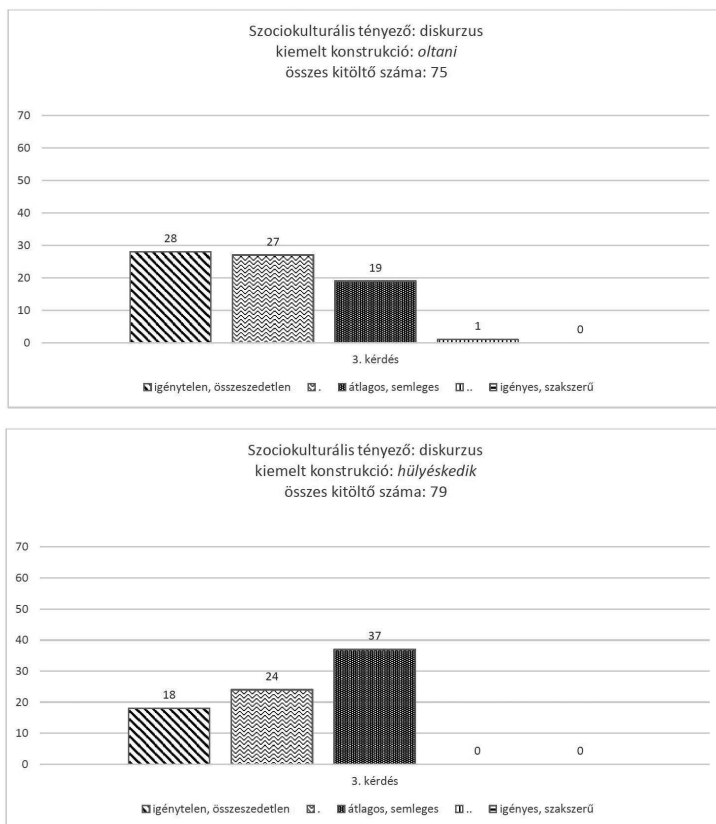
A 8a–c ábrák a diskurzus megalkotottságához való preskriptív viszonyulást mutatják a „B” diskurzusrészlet esetében, először a részlet egészére (8a), majd az abban szereplő *oltani* (8b), illetve a *hülyéskedik* (8c) konstrukcióra vonatkoztatva.¹⁸

¹⁸ A „B” diskurzusrészlet esetében az egyéb szociokulturális tényezők adatai a következőképpen alakultak. A diskurzuspartnerhez való viszonyulás: a) kiemelés nélkül 71-ből 44 egyértelműen, 22 inkább közvetlen, formális, 5 átlagos, semleges, a skála másik fele nem kapott jelölést; b) az *oltani* kiemelésével 75-ből 60 egyértelműen, 8 inkább közvetlen, informális, 7 átlagos, semleges, a skála másik fele nem kapott jelölést; c) a *hülyéskedik* kiemelésével 79-ből 51 egyértelműen, 13 inkább közvetlen, informális, 15 átlagos, semleges, a skála másik fele nem kapott jelölést.

A diskurzus témájához való értékviszonyulás: a) 71-ből 11 egyértelműen, 28 inkább humoros, ironikus, 30 átlagos, semleges, 2 inkább komoly, tárgyilagos; b) az *oltani* kiemelésével 75-ből 26 egyértelműen, 20 inkább humoros, ironikus, 29 átlagos, semleges, a skála másik fele nem kapott jelölést; c) a *hülyéskedik* kiemelésével 79-ből 20 egyértelműen, 28 inkább humoros, ironikus, 31 átlagos, semleges, a skála másik fele nem kapott jelölést.

A nyelvváltozat normáihoz való viszonyulás: a) 71-ből 43 egyértelműen, 15 inkább szlenges, 13 átlagos, semleges, a skála másik fele nem kapott jelölést; b) az *oltani* konstrukcióra vonatkoztatva: 75-ből 64 egyértelműen, 6 inkább szlenges, 5 átlagos, semleges, a skála másik fele nem kapott jelölést; c) a *hülyéskedik* kiemelésével 79-ből 39 egyértelműen, 17 inkább szlenges, 23 átlagos, semleges, a skála másik fele nem kapott jelölést.

8a, 8b, 8c ábra. A diskurzus megalkotottságához való viszonyulás preskriptív szempontból

Az első kérdőív adatai azt mutatták (vö. 4.1.), hogy a hétköznapi nyelvhasználatban is jelen van az a megformálást egyértelműen pozitívan vagy egyértelműen negatívan értékelő attitűd, amelyet a retorikai hagyomány a stílusérények és a stílushibák dichotomikus rendszereként kanonizált (vö. Balázs 1961). Ennek alapján a második kérdőívben felállítottuk az igénytelen, összeszedetlen – átlagos, semleges – igényes, szakszerű skálát a diskurzus megalkotottságára vonatkoztatva. A deskriptív jellegű viszonyuláshoz hasonlóan (lásd 7a–c ábrák) a jelölések itt is a skála bal oldalára esnek, az igényes, szakszerű póluson mindösszesen egy jelölés található. Ám szembevetűnő a különbség is: ahogy a 8a–c ábrák mutatják, a jelölések nem mozdulnak el olyan látványosan a szélső pólus, az egyértelműen igénytelen, összeszedetlen felé; ehelyett az inkább igénytelen, összeszedetlen, illetve az átlagos, semleges tartományokhoz hasonló arányban kapnak jelölést. Sőt a *hülyéskedik* kifejezést az adott diskurzív közegben több mint kétszer annyian (37 vs. 18) tartották átlagosnak, semlegesnek, mint egyértelműen igénytelennek, összeszedetlennek (lásd 8c ábra).¹⁹

¹⁹ Mivel a kérdőíves vizsgálat nem törekedett reprezentativitásra, és a megkérdezettek szociokulturális helyzetét sem vizsgálta, a kérdés szociolingvisztikai érdekelttségű vizsgálatát sem tekintette céljának.

(9) „C” diskurzusrészlet

[Az alábbi párbeszéd egy Elméleti matematika című egyetemi órán hangzott el, amikor egy feladat megoldásáról volt szó.]

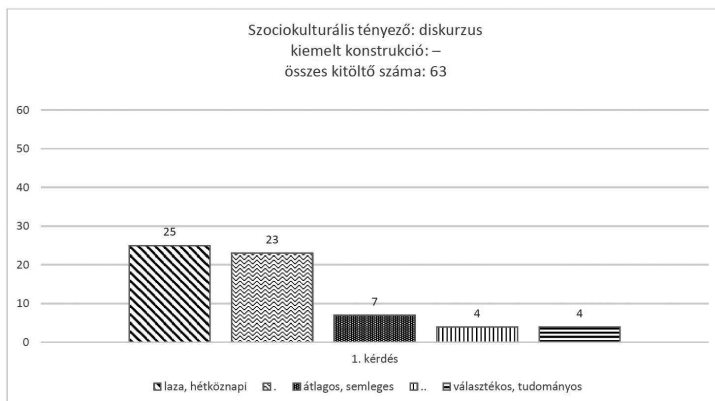
A: Hosszú lett, és aztán rájöttem, hogy basszus, de hát ezt sokkal egyszerűbben is meg lehet csinálni.

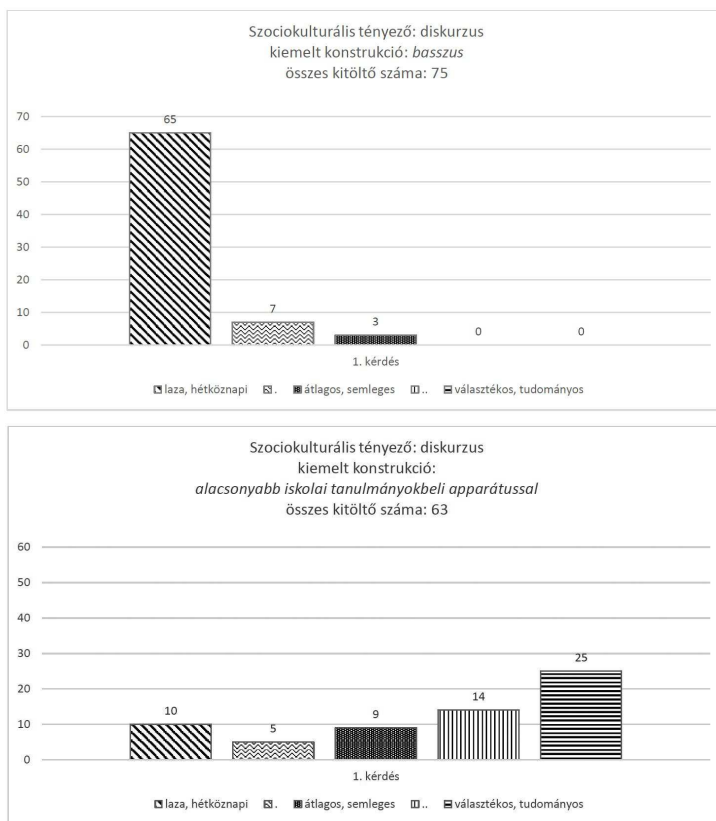
B: Így van. A kedvemért az egyszerűséget valahogy ügyesen definiáljuk!

A: Igen. [nevetés] Mondjuk definiáljuk úgy, hogy hogy alacsonyabb iskolai tanulmányokbeli apparátussal.

A (9)-ben újból olvasható „C” diskurzusrészlet esetében az eredmények a stílus heterogenitását mutatják. Ami az „A” és a „B” diskurzusrészlet stílusát, valamint a két-két kiemelt nyelvi konstrukció stilisztikai jelöltségének a megítélését illeti, ezekről elmondható, hogy ha nem is azonosan, de hasonlóan alakultak, illetve hasonló tendenciákat mutattak. Mindez az „A” és a „B” részlet stílusának a homogen jellegére enged következtetni. A „C” diskurzusrészlet esetében viszont az volt jellemző, hogy a különböző szociokulturális tényezőket érvényre juttató skálákon az adatközlők ítéletei a teljes részlet stílusát tekintve kevésbé mutattak egyértelmű kiugrásokat a skála valamely altartományánál, a két kiemelt konstrukció (*basszus*; *alacsonyabb iskolai tanulmányokbeli apparátussal*) esetében pedig jellemzően az ellentétes pólusok felé mozdultak el az adatok. Mindez a „C” diskurzusrészlet megformálásának a heterogén jellegére mutat rá. A válaszok ugyanakkor a *basszus* nagyobb stilisztikai jelöltségére, nagyobb fokú társas szalienciájára is felhívták a figyelmet, mivel az erre a kifejezésre vonatkozó ítéletek nagyobb számban jelölték ki a skálák végpontjait (vö. 4.2.).

A 9a–c ábrák a diskurzus megalkotottságához való viszonyulást mutatják a „C” diskurzusrészlet esetében, először a részlet egészére (9a), majd az abban szereplő *basszus* (9b), illetve az *alacsonyabb iskolai tanulmányokbeli apparátussal* (9c) nyelvi konstrukcióra vonatkoztatva.

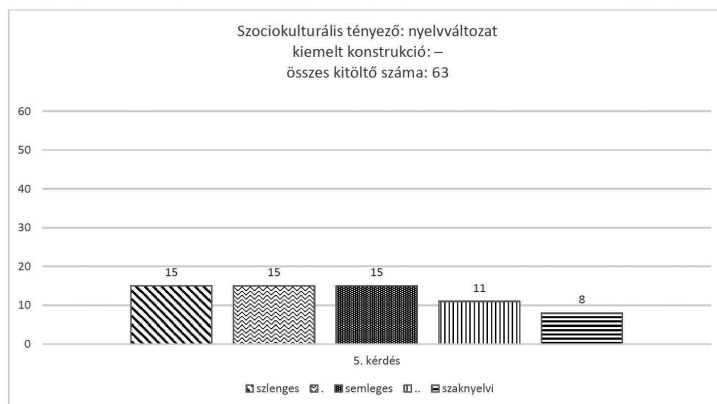
9a, 9b, 9c ábra. A diskurzus megalkotottságához való viszonyulás
a „C” diskurzusrészletben

A „C” diskurzusrészletet az adatközlők nagy többsége a diskurzus megformáltsága szempontjából lazának, hétköznapiaknak ítélte, a 63-ból 25-en egyértelműen, 23-an pedig inkább tartották annak (lásd 9a ábra). A *basszus* kifejezés nagyfokú társas szalienciája pedig még határozottabban megmutatkozik: 75-ből 65-en tartották egyértelműen lazának, hétköznapiaknak, 7-en pedig inkább annak (lásd 9b ábra). Viszont amíg a *basszus* nem kapott jelölést a másik póluson, addig az *alacsonyabb iskolai tanulmányokbeli apparátussal* konstrukciót az adatközlőknek több mint a fele (63-ból 39) választékosnak, tudományosnak ítélte meg (lásd 9c ábra). Figyelemre méltó továbbá, hogy ugyanakkor többen (10-en) egyértelműen lazának, hétköznapiaknak minősítették ezt a konstrukciót. Ebben vélhetően szerepet játszik, hogy a konstrukciót magában foglaló megnyilatkozás könnyen kaphat ironikus értelmezést. Az adatok szerint az *alacsonyabb iskolai tanulmányokbeli apparátussal* konstrukciót a válaszadók több mint fele (63-ból 38-an) egyértelműen humorosnak, ironikusnak minősítette, és ehhez képest 9-en voltak, akik ugyanezt a konstrukciót komolynak, tárgyilagosnak tartották.

A 10a–c ábrák a nyelvváltozat normáihoz való viszonyulást mutatják a „C” diskurzusrészlet esetében, először a részlet egészére (10a), majd az abban szereplő *basszus*

(10b), illetve az *alacsonyabb iskolai tanulmányokbeli apparátussal* (10c) konstrukcióra vonatkoztatva.²⁰

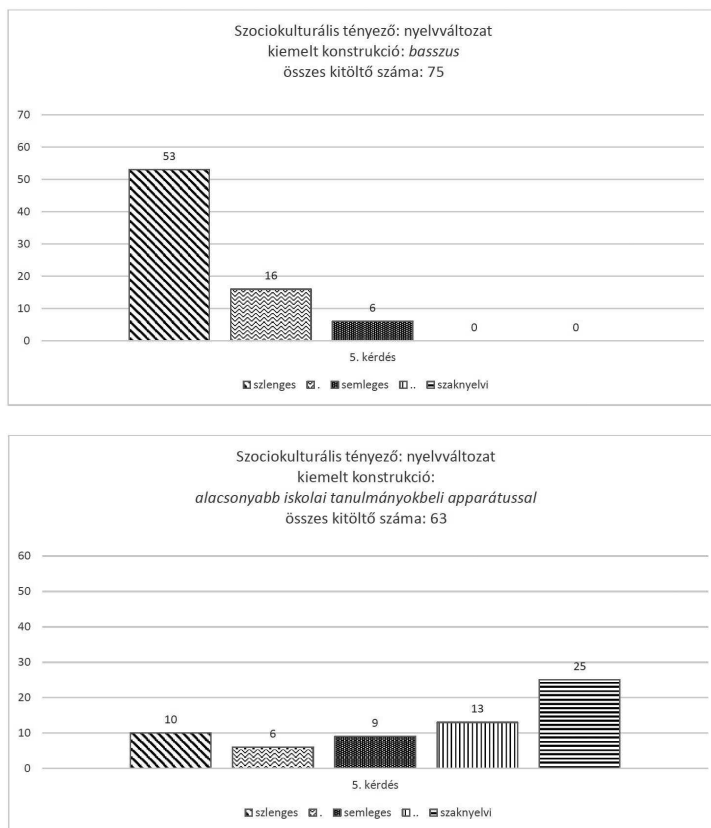
A „C” diskurzusrészletben a nyelvváltozat normáihoz való viszonyulás rendkívül hasonló tendenciákat mutat a diskurzus megalkotottságához való viszonyulással. Azzal a különbséggel, hogy a szlenges pólus valamivel kevesebb, illetve kevésbé egyértelmű jelölést kap mind a diskurzusrészlet stílusát (lásd 10a ábra), mind a *basszus* szalienciáját (lásd 10b ábra) tekintve. A *basszus* kifejezést például egyértelműen szlengesnek 75-ből 53-an tartják, egyértelműen lazának és hétköznapiak viszont 65-en. Ugyanakkor az *alacsonyabb iskolai tanulmányokbeli apparátussal* kifejezés a diskurzus és a nyelvváltozat tényezője szempontjából szinte pontról pontra meg-egyező számadatokat produkál.

²⁰ A „C” diskurzusrészlet esetében az egyéb szociokulturális tényezők adatai a következőképpen alakultak. A diskurzus megalkotottságához való preskriptív viszonyulás: a) kiemelés nélkül 63-ból 17 igénytelen, hanyag (5 egyértelműen, 12 inkább), 36 átlagos, semleges, 10 igényes, szakszerű (6 inkább, 4 egyértelműen); a *basszus* kiemelésével 75-ből 46 igénytelen, hanyag (24 egyértelműen, 22 inkább), 28 átlagos, semleges, 1 egyértelműen igényes, szakszerű; c) az *alacsonyabb iskolai tanulmányokbeli apparátussal* kiemelésével 63-ból 19 igénytelen, hanyag (9 egyértelműen, 10 inkább), 17 átlagos, semleges, 27 igényes, szakszerű (16 egyértelműen, 11 inkább).

A diskurzuspártnerhez való viszonyulás: a) kiemelés nélkül 63-ból 42 egyértelműen, 14 inkább közvetlen, formális, 6 átlagos, semleges, 1 egyértelműen hivatalos, formális; b) a *basszus* kiemelésével 75-ből 62 egyértelműen, 7 inkább közvetlen, informális, 7 átlagos, semleges, a skála másik fele nem kapott jelölést; c) az *alacsonyabb iskolai tanulmányokbeli apparátussal* kiemelésével 63-ból 15 egyértelműen, 3 inkább közvetlen, informális, 12 átlagos, semleges, 8 inkább, 25 egyértelműen hivatalos, formális.

A diskurzus témájához való értékviszonyulás: a) kiemelés nélkül 63-ból 31 egyértelműen, 18 inkább humoros, ironikus, 12 átlagos, semleges, 1 inkább, 1 egyértelműen komoly, tárgyilagos; b) a *basszus* kiemelésével 75-ből 25 egyértelműen, 25 inkább humoros, ironikus, 24 átlagos, semleges, 1 inkább komoly, tárgyilagos; az *alacsonyabb iskolai tanulmányokbeli apparátussal* kiemelésével 63-ból 38 egyértelműen, 9 inkább humoros, ironikus, 5 átlagos, semleges, 2 inkább komoly, tárgyilagos, 9 egyértelműen komoly, tárgyilagos.

10a, 10b, 10c ábra. A nyelvváltozat normáihoz való viszonyulás a „C” diskurzusrészletben

5. Következtetések

A tanulmány amellott hozott érveket, hogy a diskurzusból a megnyilatkozó szociokulturális szituálttságának a feldolgozása – például annak a feldolgozása, hogy a megnyilatkozó diákként beszélget a tanárával (vagy tanárként a diákjával, illetve diákjaival) egy tudományos témáról egy egyetemi szeminárium keretein belül – kontextusfüggő kiindulópontként szolgál a stílustulajdonítás folyamatában. A stílustulajdonítást ennél fogva deiktikus természetű folyamatként értelmeztük. A megnyilatkozó szociokulturális szituálttsága ugyanis – azon túl, hogy kontextusfüggő referenciapontokat kínál fel a referenciális jelenet szereplőinek azonosításához – olyan módon is hozzájárul annak megértéséhez, hogy a tapasztalatok interszubjektív konstruálását viszonyba hozza azokkal a közösségi alapú,

kulturális kötöttségű elvárásokkal, amelyek az adekvát nyelvi megformálással kapcsolatban mozgósíthatók a közös figyelmi jelenet résztvevői számára. Empirikus vizsgálatunkban a stílustulajdonítás vizsgálatát azokból a népi kategóriákként felfogható laikus stílusminősítő megnevezésekből kiindulva kezdeményeztük, amelyekkel az első kérdőíves vizsgálat adatközlői metapragmatikai reflexió tárgyává tették az általuk befogadott diskurzusrészletekben a megnyilatkozók szociokulturális szituáltságának érvényesülését. Az eredmények alapján az alábbi általánosító megjegyzések tehetők.

A stílustulajdonításra reflektáló különböző megnevezésekben a szociokulturális szituáltság érvényesülésének különböző, jellemzően polarizáltan szerveződő fogalmi összetevői profilálódnak (vö. 3. ábra). A stílustulajdonításra reflektáló népi kategóriák nyalábokat alkotnak, amelyek elrendeződése jól leírható a szociokulturális tényezők absztraktabb, heurisztikus tudományos kategóriáival (vö. 1. táblázat). Ilyen szociokulturális tényezők a megnyilatkozónak (i) a diskurzus megalkotottságához, (ii) a diskurzuspartneréhez, (ii) a szóba kerülő dolgok értékéhez, (iv) az alkalmazott nyelvi konstrukció időbeliségéhez és (v) a nyelvváltozat normáihoz való viszonyulása. E tényezők egyfelől nyitott kategóriák, életlen határokkal, másfelől fogalmilag rétegzettek, jellemzően több sűrűsödési ponttal.

Az egyetemi szemináriumok diskurzusrészleteinek stílusára reflektáló népi kategóriákról általában és az egyes diskurzusrészleteket tekintve is elmondható, hogy a szociokulturális tényezők közül az adatközlők egyértelműen a diskurzus megalkotottságához és a diskurzuspartnerhez való viszonyulást helyezték előtérbe a leggyakrabban. Ennek a két meghatározó jelentőségű tényezőnek sokféle fogalmi összetevője profilálódott a megnevezésekben, de néhányuk kimondottan nagy gyakorisággal fordult elő (vö. még 4a–c ábrák). Ezt követték a szóba kerülő dolog értékéhez, majd a nyelvváltozat normáihoz való viszonyulásra történő reflexiók, utóbbi esetben már jóval kevesebb említéssel és lényegesen kevésbé változatos fogalmi kidolgozottsággal. A nyelvi konstrukciók időbeliségéhez való viszonyulás pedig – az empirikus kutatás kiinduló nyelvi anyagának jellegével összefüggésben – csak ritkán vált reflexió tárgyává az adott diskurzusrészletekben.

Az egyes szociokulturális tényezők mentén jól megfigyelhetők azok a tendenciák, amelyek a diskurzus stílusos karakterének, illetőleg az alkalmazott nyelvi konstrukciók stilisztikai jelöltségének a kialakítása során érvényesülnek. Az, hogy a diskurzus megformálása mennyire kerül előtérbe, illetve az, hogy az alkalmazott nyelvi konstrukció mennyire válik stilisztikailag jelöltté, sikeresen artikulálható fokozat kérdéseként. A második kérdőív eredményei alapján elmondható, hogy a stílusos karakter, illetve a stilisztikai jelöltség megítélése tendenciaszerű hasonlóságokat mutat a hasonló szociokulturális háttérrel rendelkező adatközlőknél, kisebb-nagyobb erősséggel, illetve szórtasággal (vö. 5–10. ábrák). Általánosságban jellemző volt, hogy amikor nem egy megadott kifejezés stilisztikai jelöltségére, hanem a diskurzusrészlet egészének stílusára vonatkoztak a laikus megnevezéseket működésbe hozó skálák, az adatok kiegyenlítettebbek voltak a skálák egyes altartományai közötti eloszlásukat tekintve, azaz kevésbé voltak határozottak az elmozdulások a skálák egyik vagy másik végpontja, illetve a középpontja felé.

A diskurzusrészlet egészének stílusára, valamint az első kérdőív adatközlői által lényegesnek tartott kifejezések stilisztikai jelöltségére vonatkozó ítéletek sajátos

mintázatokba rendeződtek. Az „A” diskurzusrészletben például a kiemelt kifejezéseket minden tényező esetében többen tartották közömbösnek, mint a diskurzusrészlet egészét, amelyet a többség szintén közömbösnek tartott. A „B” diskurzusrészletben ugyanakkor az egyik kiemelt kifejezést többen tartották lazának, közvetlennek, humorosnak, szlengesnek és igénytelennek, mint a diskurzusrészlet egészét, a másik kifejezést azonban többen ítélték közömbösebbnek, mint a részletet általában. A „C” diskurzusrészletnél viszont az egyik kiemelt kifejezés esetében a jelölések határozottan a skála egyik (laza, közvetlen, humoros, igénytelen, szlenges), a másik kifejezés esetében inkább a skála másik pólusa felé mozdultak. A diskurzusrészlet stílusára vonatkozó ítéletek pedig az előbbi kifejezésre vonatkozó ítéletekhez hasonlóan alakultak, ha nem is akkora egyértelműséggel.

Mindebből két dolog következik. Egyfelől az, hogy a szociokulturális tényezőknek vannak tipikus együttállásai (laza, közvetlen, humoros, igénytelen, szlenges vs. közömbös vs. választékos, hivatalos, komoly, igényes, szaknyelvi), még ha az egyes tényezők esetében az ítéletek nem is ugyanolyan mértékben mozdulnak el a szélső pólusok (vagy a közömbös tartomány) felé. A fentiekből másfelől az következik, hogy a diskurzusrészletek stílári karakterének kialakításában lényegi szerepet kapnak a megformáltság tekintetében egyértelműen szaliens, azaz stilisztikailag egyértelműen jelölt nyelvi konstrukciók.

A második kérdőív adatai szerint azoknak a kifejezéseknek nagyfokú a társas szalienciája, amelyek esetében a válaszok egyértelműen a skálák egyik végpontja felé mozdultak el. A két kérdőív adatainak összevetése azt mutatja, hogy azok közül a kifejezések közül, amelyeket az első kérdőív kitöltői a stílus szempontjából meghatározónak tartottak, csupán azok bizonyultak egyértelműen szaliensnek a második kérdőívben, amelyeket az első kérdőív adatközlőinek döntő többsége nevesített. A második kérdőív azon változataiban pedig, amelyekben általában kellett a diskurzusrészletek stílusát megítélni, azoknak a diskurzusrészleteknek a megformáltsága bizonyult egyértelműen szaliensnek, amelyek – a más változatok adatainak tanúsága szerint – nagyfokú stilisztikai jelöltséget kapó kifejezéseket tartalmaztak.

Mindehhez még hozzátehetjük, hogy az adott diskurzusrészlet stílusát sokkal egyenműbben ítélték meg az adatközlők akkor, amikor a diskurzusrészletben egy vagy több, de egy irányba mutató szaliens kifejezés szerepelt. Akkor viszont már közel sem volt egyenmű az adott diskurzusrészlet stílusának a megítélése, amikor a különböző szaliens kifejezések ellentétes pólusok felé mozdultak el. A stílus homogenitása, illetve heterogenitása tehát szorosan kapcsolódik a szociokulturális viszonyulások (attitűdök) érvényesülésének mintázataihoz és az azokban alkalmazott nyelvi konstrukciók társas szalienciájához.

A stílusulajdonítás azért valósul meg deiktikus műveletként, mert a diskurzusban megjelenő különböző nyelvi konstrukciók feldolgozása a figyelemirányítást kezdeményező megnyilatkozó szociokulturális szituáltságához képest, abból kiindulva is megtörténik. Ezzel a megformálással kapcsolatos szociokulturális elvárások érvényesítése, a stílusminták aktiválása az interszubjektív kontextualizálás integráns részévé válik. Amennyiben pedig több különböző stílusminta aktiválódik, a stílusulajdonítás is többféle deiktikus centrumból válik végrehajthatóvá.

SZAKIRODALOM

- Andor József 2013. Elmélkedések és vizsgálódások a szalienencia körül. In: Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *A megismerés és az értelmezés konstrukciói*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 86–97.
- Bahtyin, Mihail 1988. A beszéd műfajai. In: Kanyó Zoltán – Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 246–80.
- Balázs János 1961. Történeti bevezető. In: *Stilisztikai tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 7–61.
- Ballagó Júlia 2017. A szociokulturális szituáltság az egyetemi oktató és hallgató közötti diskurzusokban. *Ösvények*. http://osvenyek.elte.hu/images/cikkek/Ballago17_1.pdf (2019. augusztus 11.)
- Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds.) 2000. *Usage based models of language*. CSLI Publications, Stanford, California.
- Bartha Csilla – Hámosi Ágnes 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban: Nyelvi variabilitás és társas jelentések konstruálása a szociolingvisztika „harmadik hullámban”. *Magyar Nyelvőr* 134: 299–320.
- Bauer, Joachim 2010. *Miért érzem azt, amit te? Ösztönös kommunikáció és a tükörneuronok titka*. Ursus Kiadó, Budapest.
- Bednarek, Monika 2011. Approaching the data of pragmatics. In: Bublitz, Wolfram – Jucker, Andreas H. – Schneider, Klaus P. (eds.): *Foundations of pragmatics*. Walter de Gruyter, Berlin, Boston, 537–60. <https://doi.org/10.1515/9783110214260.537>
- Biber, Douglas – Finegan, Edward 1989. Drift and the evolution of English style: A history of three genres. *Language* 65: 487–517. <https://doi.org/10.2307/415220>
- Brisard, Frank 2002. Introduction: the epistemic basis of deixis and reference. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, xi–xxxiv. <https://doi.org/10.1515/9783110899801.xi>
- Coupland, Nikolas 2007. *Style: language variation and identity*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511755064>
- Croft, William 2009. Towards a social cognitive linguistics. In: Evans, Vyvyan – Poursel, Stephanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, 395–420. <https://doi.org/10.1075/hcp.24.25cro>
- De Cock, Barbara – Bettina Kluge 2016. On the referential ambiguity of personal pronouns and its pragmatic consequences. *Pragmatics* 26: 351–60. <https://doi.org/10.1075/prag.26.3.01dec>
- Domonkosi Ágnes 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 79., Debrecen.
- Domonkosi, Ágnes 2016. Perspective and attitudinal deixis in Hungarian. *Jezyk, Komunikacja, Informacja* 11: 86–98.
- Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes 2015. A tetszikelés szociokulturális értéke. A tetszikelő kapcsolattartás szerepe az orvos-beteg kommunikációban. *Magyar Nyelvőr* 139: 39–63.
- Fehér Erzsébet 1996. A stilisztika Janus-arca hazai tükörben. *Magyar Nyelvőr* 120: 13–30.
- Fowler, Roger 1977. *Linguistics and the Novel*. Methuen, London.
- Hámosi Ágnes 2012. „Tudunk mi normális hangnemben is társalogni” – Stílus, személyesség és egyezkedés az interneten folyó társalgásokban. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői*. ELTE, Budapest, 223–61.
- Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2015. „Évek óta mást se csinálunk”. A többes szám első személyű deiktikus elemek működésének vizsgálatához. In: Bárh M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói: Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. ELTE, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 501–14.

- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar. Theoretical prerequisites, Volume 1*. Stanford University Press, Stanford.
- Langacker, Ronald W. 2002. Deixis and subjectivity. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 1–28. <https://doi.org/10.1515/9783110899801.1>
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction*. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195331967.001.0001>
- Leech, Geoffrey N. – Short, Michael H. 1981. *Style in Fiction*. Longman, London.
- van Peer, Willie – Zyngier, Sonja – Hakemulder, Jémeljan 2007. Foregrounding: past, present, future. In: Hoover, David L. – Lattig, Sharon (eds.): *Stylistics: prospect and retrospect*. Rodopi, Amsterdam, New York, 1–22. https://doi.org/10.1163/9789401205313_002
- Péter Mihály 1974. Stilisztikai alapfogalmaink tisztázásához. In: Imre Samu – Szathmári István – Szűts László (szerk.): *Jelentés és stilisztika*. Nyelvtudományi Értekezések 83. Akadémiai Kiadó, Budapest, 458–63.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Pethő József 2012. A figura-alap viszony és a stílus. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. ELTE, Budapest, 73–96.
- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive point of view. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisela – Waugh, Linda (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 85–112. <https://doi.org/10.1075/cilt.151.08san>
- Sandig, Barbara 1986. *Stilistik der deutschen Sprache*. Berlin, New York, Walter de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110832907>
- Schmid, Hans-Jürgen 2007. Entrenchment, salience, and basic levels. In: Geraerts, Dirk – Cuyckens, Herbert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford University Press, Oxford, 117–38.
- Semino, Elena 2007. Mind style 25 years on. *Style* 41: 153–203.
- Sharifian, Farzad 2008. Distributed, emergent cultural cognition, conceptualisation and language. In: Frank, Roslyn M. – Dirven, René – Ziemke, Tom – Bernádez, Enrique (eds.): *Body, language, and mind. Volume 2: Sociocultural situatedness*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 109–36.
- Simon Gábor 2012a. A stílus szociolingvisztikai meghatározásáról. *Magyar Nyelvőr* 136: 18–39.
- Simon Gábor 2012b. Az archaizáló nyelvhasználat nyelvi potenciáljáról funkcionális kognitív kiindulópontból. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. ELTE, Budapest, 97–123.
- Simon Gábor 2014. *Egy kognitív poétikai rimelmélet megalapozása*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Sinha, Chris 1999. Grounding, mapping and acts of meanings. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisele (eds.): *Cognitive linguistics: foundations, scope, and methodology*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 223–55. <https://doi.org/10.1515/9783110803464.223>
- Sinha, Chris 2005. Biology, culture and the emergence and elaboration of symbolization. In: Saleemi, Anjum P. – Bohn, Ocke-Schwen – Gjedde, Albert (eds.): *Search of a language for the mind-brain: Can the multiple perspective unified?* Aarhus University Press, Aarhus, 311–35.
- Smith, Eliot R. – Mackie, Diane M. 2000. *Social psychology*. Psychology Press, Philadelphia.
- Stockwell, Peter 2002. *Cognitive poetics. An introduction*. Routledge, London, New York.

- Tannen, Deborah 2005. *Conversational Style: Analyzing talk among friends*. Oxford University Press, Oxford.
- Tátrai Szilárd 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXI: 207–29.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2012. Viszonyulás és viszonyítás. Megjegyzések a stílus szociokulturális tényezőinek vizsgálatához. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. ELTE, Budapest, 51–71.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 899–1058.
- Tátrai Szilárd 2018. Hárman egy ladikban. Kontextualizáció, perspektíválás és személyjelölés a dalszövegekben. *Magyar Nyelvőr* 142: 310–27.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. Két napihír összehasonlító stílusérték-vizsgálata befogadói választások alapján. *Magyar Nyelvőr* 125: 299–319.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. A nyelvi variancia kognitív leírása és a stílus. Egy kognitív stíluselmélet vázlata. In: Büky László (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 6. SZTE, Szeged, 143–60.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. *A cognitive theory of style. Metalinguistica* 17. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2012. A stílus szociokulturális tényezőinek kognitív nyelvészeti megápolozása. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői*. ELTE, Budapest, 19–49.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017a. Bevezetés. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 23–71.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017b. Jelentéstan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 207–499.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Veres-Guspiel, Agnieszka 2017. A kontextuális tényezők hatása a virtuális használatú többes szám első személyű formák referenciális értelmezésére. *Magyar Nyelvőr* 141: 490–501.
- Verhagen, Arie 2007. Construal and perspectivization. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford University Press, Oxford, 48–81.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. Edward Arnold, London, New York, Sydney, Auckland.
- Verschueren, Jef 2000. Notes on the role of metapragmatic awareness. *Pragmatics* 10: 439–56. <https://doi.org/10.1075/prag.10.4.02ver>
- Verschueren, Jef – Brisard, Frank 2009. Adaptability. In: Verschueren, Jef – Östman, Jan-Ola (eds.): *Key notions for pragmatics. Handbook of pragmatics highlights 1*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 28–47. <https://doi.org/10.1075/hoph.1.02ver>

Tátrai Szilárd
egyetemi docens

Ballagó Júlia
PhD-hallgató

ELTE BTK / Jagelló Egyetem Filológiai Kar ELTE BTK Nyelvtudományi Intézet
<https://orcid.org/0000-0002-1069-6676> <https://orcid.org/0000-0002-7349-2224>

SUMMARY

*Tátrai, Szilárd – Ballagó, Júlia***Sociocultural situatedness in style attribution.****A functional cognitive pragmatic approach**

The paper relies on the background assumptions of functional cognitive linguistics and argues that the sociocultural situatedness of the speaker emerging in the intersubjective context of the direction of attention plays a crucial role in the process of style attribution as a context dependent point of departure of utterance production. The paper interprets style attribution as a deictic process resulting in the appearance of various sociocultural factors in utterance production. Taking the harmonization of theoretical modelling and empirical research to be an objective of the enterprise, the paper adds a multilevel empirical study to a presentation of theoretical insights. Two interrelated questionnaire studies answer the following questions: (i) What are the nonprofessional intuitive style attributing labels that make the realization of the speaker's sociocultural situatedness a topic for metapragmatic reflection in the process of style attribution? (ii) What factors of the speaker's sociocultural situatedness are foregrounded by labels reflecting style attribution as popular categories; what conceptual components and domains are profiled by them? (iii) What role does the emergence of the various sociocultural factors play in forming the stylistic character of the current discourse and the stylistic markedness of the various linguistic constructions employed? (iv) How do linguistic constructions processed during style attribution become stylistically marked against the backdrop of activated stylistic schemes and salient in the discursive medium of utterance production?

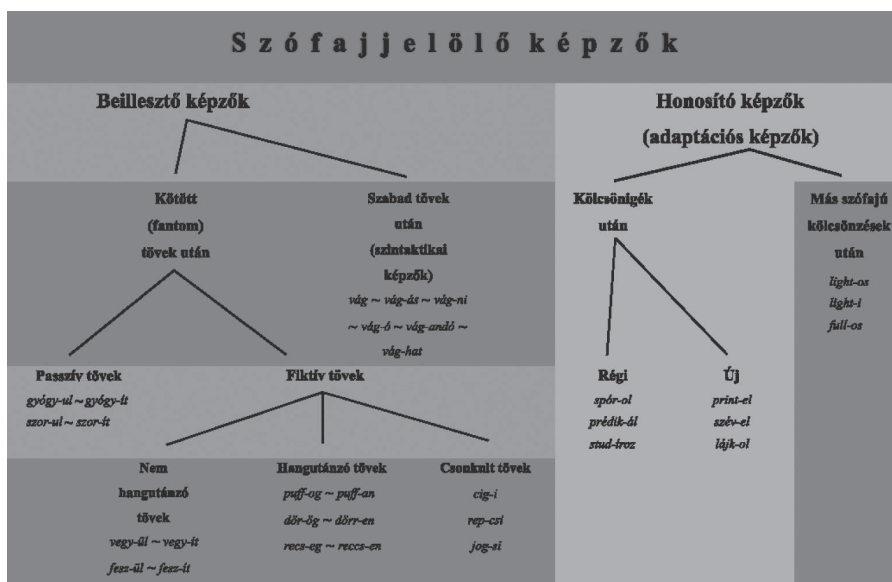
Keywords: style, intersubjective context, perspective, deixis, stylistic schemes, stylistic markedness, sociocultural factors, folk categories, social salience.

A szófajjelölő képzők funkcionális vizsgálata

1. A szófajjelölő képzőkről

A leíró grammatikák a képzők jellemző tulajdonságaként tesznek említést arról, hogy a „képző lehet szófajtartó (*halász*), szófajváltó (*zongorázik*) és szófajjelölő (*pattan*)” (Keszler 2000: 308). A szófajjelölő képzők szinonimájaként a szakirodalomban többféle terminussal is találkozhatunk (pl. beillesztő képző, igésítő képző, honosító képző, adaptációs képző). Ezeket a terminusokat igyekeztem úgy osztályozni, hogy kirajzolódjanak a más-más funkcióval rendelkező, különféle szófajjelölő képzők közötti funkcionális különbségek. A csoportosítás egyik fő szempontjaként azt vettem figyelembe, milyen típusú tőhöz járulnak ezek az úgynevezett szófajjelölő képzők: (1) a kötött/fantom tövek után álló képzőket **beillesztő képző**nek és (2) a jövevényszavakon (elsősorban jövevényigéken) előforduló képzőket pedig **honosító** (vagy **adaptációs**) **képző**nek nevezem a továbbiakban.

1. táblázat. A szófajjelölő képzők rendszere

A szófajjelölő (igésítő, főnevesítő, melléknévesítő stb.) képzők nem tekinthetők tipikus képzőeknek, hiszen nem a szó szoros értelmében vett képzés a funkciójuk, és nincs jelentésmódosító szerepük sem. A magyarban a szófajjelölő képzők túlnyomó többsége igésítő képző, tehát ezek a végzódések elsősorban az „igeiség” szófaji jellegét jelzik a szóalakon, a szó jelentéséhez nemigen járulnak hozzá.

Újabban néhány neologizmusban találkozhatunk a melléknévi szófajiságot nyomatékosító úgynevezett melléknévesítő képzővel is. Ilyenek például ang. *light*

'könnyű' > m. *light-os* ~ *light-i* (szleng) 'könnyű, nem elég jó', ang. *full* 'teljes' > m. *full-os* (szleng) 'tökéletes, minden szempontból megfelelő, jó' (pl. *fullos autó*, *fullos csaj*), ang. *cool* 'szuper, állati jó, menő' > *cool-os/kül-os* 'jó, menő' (pl. *külos buli*), lat. *sexualis* 'nemi, nemhez tartozó' > m. *szex-i* (1965) 'nemileg izgató' > *szexi-s*, cigány *raj* 'vagány, menő, minőséget sugalló' (pl. *raj csávó*, *raj sэрó*) > m. *raj-os* 'ua.'.

A melléknevesítő képző alkalmazása nem új jelenség: a német *schlecht* 'rossz, silány, hitvány, értéktelen, aljas' szó melléknévi jelentésben került a magyarba még a 15. században. Ma melléknévi jelentésben a melléknevesítő képzővel ellátott változat, a *selejt-es* forma él, a *selejt* főnévi jelentésűvé vált (vö. TESz 3: 512). Ugyancsak német jövevényszó a ma már jobbára csak a nyelvjárásokban élő *fájin* (vö. n. *fein* 'finom, kitűnő'). Ebből alakult ki a *fájintos* származék (1878), amely az -s melléknévképzővel és egy -t járulékhang betoldódásával jött létre (vö. Zaicz 2006: 196). A kölcsönzött lexémák hiába melléknévi jelentésűek, a nyelvhasználók feltehetően nem érzékelik szófajukat, ezért magyar melléknévképzőkkel (-*(V)s*, -*i*) erősítik meg szófaji értéküket.

„Főnevesítő” képzőink nincsenek: az idegen nyelvekből átvett főnevek alaki beilleszkedése problémamentesnek tűnik a magyarban. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy a grammatikai nem (sexus) fogalma ismeretlen a magyarban, másrészt azzal, hogy a magyarban a névszók körében nincs jellemző szóvégstruktúra, jellegzetes végső fonéma: a magyar nyelv története folyamán a névszók bármilyen végződésűek lehettek, tehát a névszói szófaj és végződése között nem fedezhető fel olyan összefüggés, mint például a latinban, az oroszban vagy az olaszban (szemben az igei szófajiságú lexémákkal, lásd később). Papp Ferenc statisztikai számításokon alapuló megállapítása szerint (Papp 1967, 1968) mind a mássalhangzós, mind a magánhangzós végű névszók száma egyaránt nagy. „Az ige és a névszó (illetőleg az ige és a többi szófaj) közti különbség ma abban nyilvánul meg a magyarban, hogy míg az igék csak meghatározott képzővel léphetnek a nyelvbe, addig a többi szófaj bármilyen végződésű lehet. Az a tény, hogy az igékkel ma velejár az igésítő képző, tehát a képzőre végződés, más szófajokkal viszont nem, azt jelenti, hogy az igésítő képzőre végződés és vele párhuzamosan ellentettje, a nem igésítő képzőre végződés egyre inkább a morfológiai információ szerepét, jelen esetben a szófajjelölés funkcióját láthatja el [...]. A ket-tő közül az igésítő képzőre végződés exponáltabb, dinamikusabb: egyértelműen igei szófajt jelöl. A nem igésítő képzős szó ezzel szemben – a szóvég felől nézve – csupán »nem-ige«: lehet névszó, de határozószó, viszonyzó vagy éppen indulatszó is. A szóvég igekezpontúságát, informatív szerepét kitűnően bizonyítja a nyelvtörténet” (Kiss 1972: 307–8).

Míg a kölcsönfőnevek általában könnyen képesek beilleszkedni a magyar nyelv morfológiai rendszerébe, addig egy magyar eredetű főnév alaki beilleszkedése valamely – főként a grammatikai nem kategóriájával rendelkező – indogermán nyelvbe korántsem ilyen egyszerű: a grammatikai nemmel rendelkező nyelvek minden jövevényfőnevet (így a magyarból átvett főneveket is) grammatikai nemmel ruháznak fel – általában végződésük, illetőleg a rokon jelentésű szavak neve alapján –, vö. például m. *huszár* > n. *der Husar* (hímnemű) > sp. *el húsar* (hímnemű), m. *gulyás* > n. *der/das Gulasch* (mássalhangzós végződése miatt hímn- és semleges nemű egy-

aránt lehet), m. *kocsi* > n. *die Kutsche* (nőnemű) > sp. *el cohce* (hímnemű), m. *pusztá* > n. *die Pußta* (nőnemű) > sp. *la pusztá* (nőnemű), m. *szablya* > n. *der Säbel* (hímnemű) > sp. *el sable* (hímnemű) (a német példákat Kiss–Schlachter 1974-ből, a spanyol példákat Oszkó 1997-ből vettem). Az indoeurópai nyelvek között vannak olyanok, amelyekben van összefüggés a szófaj és a szó végződése között. A latinban, az újlatin és a szláv nyelvekben morfológiai kitevők, inflexiók markerek (végzódások) is jelölik a lexéma szófaját és nemét. Az oroszban például az élettelen főnevek morfológiai tulajdonságai többé-kevésbé jól körvonalazhatók: a hímnemű főnevek alanyesete jelöletlen, zéró morféma (pl. *стол-Ø, отец-Ø, товарищ-Ø*), a nőneműek *-a*-ra (pl. *буква*), *-я*-ra (pl. *деревня*) vagy *-ь*-re (pl. *дверь*) végződnek, a semleges nem morfológiai jele pedig az *-o* (pl. *окно*), *-e* (pl. *море*) és a *-мя* (pl. *имя*) végződés. Ezek a főnévi végzódások nemcsak a grammatikai nemet jelzik, hanem alapvetően meghatározzák a ragozási típust is. A magyar kölcsönszavak, átkerülve e nyelvek valamelyikébe, először gyakran – a grammatikai nemet is jelző – szófajjelölő (igésítő, főnevesítő, mellékevesítő) végződést kapnak, hogy ragozhatóvá váljanak az átvevő nyelv deklinációs és konjugációs rendszerében, vö. például m. *kocsi* > szlovén *kočia* (nőnemű főnév), m. *csonka* > szlovén *čonta* (nőnemű főnév) (Dudás 2016 alapján). A horvát nyelvben is sok mássalhangzóra végződő magyar főnevet toldanak meg egy *-a* hanggal, így illesztve be őket a nőnemű *-a* tövű főnevek deklinációjába, például *forinta*, *faršanga*, *pistranga*, *bakanča*: „az *-a* hang hozzáadásának oka lehet az is, hogy a nyelv törekszik a szokatlan végzódások megváltoztatására, saját hangrendszeréhez való igazítására” (Nyomárkay 1989: 306). A horvátban a magyar mellékeveket is gyakran kapnak honosító képzőt, amely e lexémák ragozási rendszerbe való beillesztését szolgálja, például m. *csonka* > h. *čonkav*, m. *sánta* > h. *šantav*, m. *kedves* > h. *kedvast*, m. *kurta* > h. *kurtast*. A magyar igék pedig általában *-iti*, *-ati* és *-ovati* (infinitivusi) képzőkkel adaptálódnak a horvát nyelvbe, például m. *bátorít* > h. *batriti*, m. *morog* > h. *morgovati*, m. *ment* > h. *mentovati* (Nyomárkay 1989: 306 alapján).

2. A beillesztő képzők csoportja

A) Kötött/fantom tövekhez járuló beillesztő képzők

2.1. Passzív tő

A passzív és fiktív töveket leíró szempontból általában egységesen kezeljük, a megkülönböztetés közöttük inkább történeti: (1) a passzív tő a nyelvtörténet valamely korábbi szakaszában még élt szabad formában, mára azonban kötötté vált, a toldalékkal együtt lexikalizálódott, (2) a fiktív tő viszont soha nem is létezett önálló töként, hanem „tő” és „toldalék” együtt keletkezett, többnyire analógiásan (vö. Kádár 2007: 45).

A passzív tövek különleges helyet foglalnak el a szóképzési rendszer egészen belül. T. Somogyi szófaji szempontból semlegesnek tekinti őket, hiszen szinkron keretek között csak származékaik helyezhetők el az igei csoportban (amelyek tehát

nem illethetők sem a deverbális, sem a denominális jelzővel). Esetükben T. Somogyi a „depasszívális” minősítést javasolja (vö. T. Somogyi 1987: 34–5), ezt elsősorban a passzív tövek sajátos szófaji helyzete, az ebből következő transzformációs nehézségek indokolhatják. A passzív tövekhez is gyakran járuló *-Ul*, *-ít*, *-Odik* stb. képzők funkciója például – a passzív fő hatásaként, szófaji sajátosságai következtében – némiképpen eltér a (teljes) főalapú képzésektől: legfőbb feladatuk a szófajiság adásában van, tehát beillesztő funkciót töltenek be.

Passzív főként tekinthetünk a *gyógyít~gyógyul* (aktív~mediális) igepárban és bizonyos összetett szavakban fennmaradt *gyógy-* töre, (pl. *gyógy-szer*; *gyógy-fű*) ennek ugyanis a régiségben feltehetőleg volt önálló alakja, nevezetesen a *jog* (régi nyelvi *jóg*) ’jó, jobb <kéz, szem>; jobb kéz’. A szó eleji *j > gy* hangváltozás megfigyelhető például *gyalog*, *gyere* szavainkban. A szóbelseji *g* a szó eleji *gy* hatására válhatott *gy-vé*. Eredeti jelentése, a ’javul, javít’ jelentésszűkülése eredményeként korlátozódik ma az egészségi állapot javulásának a kifejezésére. Hasonló jelentésfejlődés figyelhető meg néhány rokon nyelvben is, vö. finn *paras* ’legjobb’, *parempi* ’jobb’ > *para-*, *parantu-* ’gyógyul’, *paranta-* ’gyógyít’ (vö. Zaicz 2006: 270–1). Ugyancsak passzív a fő a *szorg-os~szorg-alom* lexémákban. Alapszavuk valaha létezett önálló főként, mára azonban már kihalt a *szorog* ’igyekszik, siet, nyugtalanít’ ige (v. Zaicz 2006: 805).

A *szor-ul~szor-ít~szor-os~szor-ong* szavak *szor-* töve ősi, finnugor kori szótő, ma már önállótlan, passzív fő. A finnugor alapalak **šor3* ’szoros; szorul’ volt, amely igenévszó lehetett. Ebben az esetben *szoros* szavunk az alapszó névszói megfelelőjének melléknévképzős származéka, a *szorít~szorul~szorong* pedig igei folytatásának származékai (vö. Zaicz 2006: 805, vö. még *ak-ad~ak-aszt~ag-gat*, *ap-ad~ap-aszt*, *er-ed~er-eszt~er-eget*, *fosz-lik~fosz-t*, *fű-l~fo-jt*).

Érdekes a *zsib-vásár* összetett szó ismeretlen eredetű előtagjának története: a *zsib-* fő önálló használatban ma már nem létezik, a régiségben azonban ’tolvaj’ jelentésben élt önállóan. Az összetételekben az előtag ’limlom’ értelművé vált, és ebben a jelentésében más összetételekben is szerepel, például *zsib-árus*, *zsib-kalmár*; *zsib-áru* (vö. Zaicz 2006: 938).

A *fej* főnévi fő (eredetibb) *fő* alakváltozata is passzív fő jobbára: többnyire származékokban, illetve szóösszetételekben él tovább, például a *fő* főnévből jött létre a *fő-nők* derivátum vagy a *hét-fő*, *asztal-fő*, *fő-hajtás* ’fejünknek a meghajtása’, *fő-kötő* ’kendő’, *fő-fűjás* összetett szavak. A *fő-* főnévi fő melléknévesült jelentésben (felszóként/álszóként) szintén sok összetételben fordul elő (előtagként), például *fő-iskola*, *fő-pincér*, *fő-kolompos*, *fő-név*, *fő-próba*, *fő-szerep*, *fő-nyeremény*, *fő-oltár*. A melléknévi jelentés kialakulásának szemléleti alapja a *fej*nek mint a legfelül elhelyezkedő testrésznek a kitüntetett szerepe (vö. Zaicz 2006: 229). A *fő* szabad főnévi és melléknévi jelentése is ismert: főnévként például *öt fő vett részt*, *négy főre ~ négy fő részére*, *főbe lőtte*, *józan fővel*, melléknévként például *legfőbb ideje*, *hogy...*

Az ’alsó rész’ jelentésű ősi, uráli kori főnévi fő, az *al-* szerepel az *al-om* ’állatoknak fekhelyül leterített szalma’ jelentésű származékban, illetve melléknévként összetett szavak előtagjává vált, vö. *al-föld*, *al-peres*, *al-tiszt*, *al-orvos*. Ez a fő sem szerepel ma önállóan (kivétel az *al-ja valaminek* ’alsó része’), passzív fővé vált.

2.2. Fiktív tö

A passzív tövekkel ellentétben „fiktív tövű igének tekinthetjük mindazokat az igealakokat, amelyek képzőt (esetleg csak történeti elemzéssel kimutatható képzőt) hordoznak magukon, tövük azonban önálló lexémaként nem él, illetőleg valamely meghatározott korban – adataink tanúsága szerint – nem élt nyelvünkben” (Benkő 1984: 5). A fiktív tövű igék két oldalról, a tö és a képző felől közelíthetők meg: a fiktív tö olyan morfológiai fogalom (kötött morféma), amely csak a toldalékkal fennálló korrelációban létezik (uo. 17). E tövek között ugyan vannak – egyetlen képzővel lezárt – magányos fiktív tövek (pl. *zok-og*, *tal-ál*, *in-t*, *áp-ol*), de jelentékeny hányaduk nem magában, nem családtalanul létezik: a töhöz általában nemcsak egyetlen képző, hanem több képző is csatlakozik (pl. gyakorító, mozzanatos, műveltető képzők, az azonos funkciójú *-l* és *-z* képzők), ige párokat, ige családot alkotva, „s a képzőszembenállás a fiktív tövet teljesen világosan »kiugratja«: *támad* : *támaszt* : *támogat* stb.; *repül* : *repít* : *repdes*; *apad* : *apaszt* : *apály*; stb.” (uo. 20). A valódi és a fiktív töveken lévő képzők között alaki és funkcionális azonosságok ismerhetők fel: a fiktív tövű igék végződésének legnagyobb része alapszavakból létrejött származékszavakon is feltűnik, például *tám-ad* (*tám-*: fiktív tö) ~ *él-ed* (*él-*: szabad tö); *saj-og* (*saj-*: fiktív tö) ~ *kavar-og*, *teker-eg* (*kavar-*, *teker-*: szabad tövek); *tal-ál* (*tal-*: fiktív tö) ~ *dob-ál* (*dob-*: szabad tö), amelyek ugyanazt a kezdő, gyakorító stb. jelentéstartalmat hordozzák, mint analóg társaik. A valódi képzéstől az különbözteti meg, hogy a valódi képzett ige képzője a tö lexémaváltozatához képest betölti a deriválás funkcióját, a fiktív tövéé viszont nem. Emellett a fiktív tövekről elmondható, hogy képzők nélkül nem vehetnének részt a toldalékolási rendszerben, hiszen a képzők által nyernek szófajiságot (vö. T. Somogyi 2000: 35). A fiktív tövű igékben tehát mind a tövek, mind a képzők sajátos fajtáival van dolgunk, amelyek a valódi származékszavak töveivel és képzőivel szembeállítva kapják meg különleges jellegüket.

A fiktív tövű igék lehetnek (1) nem onomatopoetikus és (2) onomatopoetikus fiktív tövek (e két ige csoport etimológiailag nem mindig választható el egyértelműen egymástól, vö. Benkő 1984: 48), valamint (3) csonkolt tövek.

2.2.1. Nem onomatopoetikus fiktív tövek

A *vegy-ít*~*vegy-ül* ige pár kikövetkeztetett *vegy-* töve szóelvonással keletkezett fiktív tö (az *elegyít* ige *v*-vel bővült változatából, illetve az ige köztőnek érzett *el-* elhagyásával), amely sohasem volt önálló, szabad tö, csak származékokban és összetételek előtagjaként él, például *vegy-i*, *vegy-ész*; *vegy-tan*, *vegy-ipar* (vö. Zaicz 2006: 905).

A *fesz-ül*~*fesz-ít*~*fesz-es*~*fesz-eget*~*fesz-eng*~*fesz-telen* derivátumok (és továbbképzett változataik, pl. *fesz-ül-et*, *fesz-ül-t-ség*) ismeretlen eredetű alapszava is fiktív tö, önállóan nincs adatolva (vö. Zaicz 2006: 212).

Ilyen a *sajog* 'fáj' ige ismeretlen eredetű *saj-* töve is, amely önállóan nincs adatolva. Ez a tö talán azonos a *saj-nál*~*saj-nos* lexémák hasonló alakú alapszavával. A *saj-dít* 'sajogni érzi valamijét' ~ *saj-dul* 'a sajgó érzés hirtelen jelentkezik' igék is e tö származékai (vö. Zaicz 2006: 715).

Bizonytalan eredetű fiktív töve van a *moz-og~moz-gat~moz-dul~moz-dít* igéknek is. Ezek nyelvújításkori továbbképzett származékai a *mozg-ékony* és a *mozgalom* szavak (vö. Zaicz 2006: 551).

2.2.2. Onomatopoeitikus fiktív tövek

Már Bárczi is felhívta a figyelmet arra, hogy nemcsak az igei jövevényszók esetében, hanem belső keletkezésű szavak esetében is használunk beillesztő képzőket: „az igei átvételekben és a nyelv spontán igeteremtésében tapasztalható eljárás között párhuzam és kapcsolat van” (Bárczi 1948: 93); az igésítés módja azonos mindkét kategóriánál: a hangutánzó igék végződése beillesztik ezeket a szavakat a magyar igerendszerbe, kijelölik szófaji helyüket. A hangutánzó szavak jelentős számban fordulnak elő a szóképletben, rendszerint később is megőrzik a hangalak és jelentés szoros kapcsolatát (idővel azonban ez a szoros kapcsolat meg is lazulhat: a *puhul*, *reped*, *tapos* igék egykori hangutánzó eredete ma már alig érezhető, vö. Zsilinszky 2003: 177). Az onomatopoeitikus szavak túlnyomó többsége igei alakulat (vö. Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 309; Zsilinszky 2003: 177; Gerstner 2018: 261): ez a hangutánzás sajátos dinamizmusának az eredménye, illetve igei természetű töre vallanak a deriválásban részt vevő képzők is. A fiktívtövűség a magyar onomatopoeitikus igék erős jellemzője, ahogy az is, hogy ezek az igék mindig valamilyen képzőt mutatnak fel (képző nélküli hangutánzó igék a legnagyobb ritkaságok közé tartoznak, ilyen pl. a *rop*, vö. Bárczi 1948: 94 vagy a *csesz* és a *csúszik*, vö. TESz 1: 513/576), mégpedig jellemzően gyakorító, mozzanatos, műveltető és visszaható képzőket találunk rajtuk. Az onomatopoeitikus jelleg különösen a „családosult”, többképzős, képző-szembenállásos származékok esetében állapítható meg egyértelműen, például:

- (V)g ~ -An*, pl. *dör-ög~dörr-en*, *katt-og~katt-an*, *leb-eg~lebb-en*, *recs-eg~reccs-en*, *szusz-og~szussz-an*, *ziz-eg~zizz-en*,
- (V)g ~ -An ~ int*, pl. *csatt-og~csatt-an~csatt-int*, *locs-og~loccs-an~loccs-int*, *patt-og~patt-an~patt-int*,
- (V)l ~ -An*, pl. *hork-ol~hork-an*,
- dUl ~ -dít*, pl. *pen-dül~pend-ít*, *kon-dul~kond-ít*.

Az onomatopoeitikus igék létrejöttének megítélése nem egyértelmű a szakirodalomban.

(1) Korábban a hangutánzást nem tekintették valódi képzésnek, leginkább „álképzés”-ként utaltak rá (vö. Benkő 1954, 1967: 310), azt feltételezve, hogy bennük egyszerre jött létre a hangkifejező előrész és a képzőszerű végződés, tehát „nem egy korábban már meglevő alapszóhoz járult később valamilyen képző” (Benkő 1967: 310). Vannak olyan igevégzódések, amelyek tipikusan hangutánzó igék „álképzői”, ilyen például az *-n* mozzanatos képző, a gyakorító jelentésű *-kol/-kel/-köl ~ -gol/-gel/-göl* (Benkő 1967: 311).

(2) Az újabb álláspont szerint (pl. Zsilinszky 2003) ezek az igék morfológiai szerkezetükben „megegyeznek a képzett szavakkal, hiszen végzódásaik általában azonosak a többi (nem hangutánzó) ige képzőivel. Képzőtlen tövük azonban kez-

detben önállóan nem léteznek: a szóalak a már meglévő képzett igék mintájára jön létre” (Zsilinszky 2003: 177–8). Az expresszív képzés jellegzetessége, hogy a hangkifejező előrész, amely a megnyilatkozóban keltett hangélmény reprezentációjaként jelenik meg, tekinthető ugyan tőnek, de ez a tő nem önálló alapszó (nem elemezhető ki), ily módon tehát kapcsolatba hozható az úgynevezett fiktív tövű igékkel (vö. Balogh–Király 1976: 52, idézi Varga 2011: 90). A különféle hangokat utánzó hangsorok a hangutánzó előrész és a képző egyidejű összetapadásából tulajdonképpen a képzők segítségével váltak szófajisággal rendelkező valódi nyelvi elemmé a magyarban, tehát képző nélkül nem vehetnének részt a toldalékolási rendszerben. Mivel bennük a képző világosan felismerhető, disztribúciós elemzéssel kielemezhető a (fiktív) tő is. A tő kikövetkeztetését segíti, ha egy ige többféle képzős változatban előfordul, tehát egy (fiktív) tőhöz több képző is járul (pl. *csatt-og~csatt-an~csatt-int*), illetve „[t]öbbben az elemezhetőség elengedhetetlen kritériumának tartják, hogy ezek a képzők önálló előfordulása, azaz szabad tövekből is alkossanak származékokat. Tehát szerintük például a *csattog*, *csattan* lexémából kielemezhető *csatt-* tövet azért lehet elfogadni leíró szempontból is tőnek (természetesen fiktív tőnek), mivel létezik *csavarog*, *tekereg*, *fogan* lexéma is, melyekben a -g, illetőleg az -n képző szabad tövekhez járul” (Keszler 2000: 64). Már Guttman is úgy értelmezi a kérdést, hogy a hangutánzó igékben szegmentálható képzők ugyanúgy töltik be funkcióikat, mint a nem hangutánzó igék tövein, csak hogy a fiktív tövű igealakokban a képző különböző funkciókban van jelen: amellet, hogy újabb lexikai egységet hoz létre, a szófajiság megteremtésében is szerepet játszik, valamint szintaktikai és jelentésbeli szempontból is jelentősége van. A hangélmény reprezentálására szolgáló tövek pedig morfológiai szempontból azonosíthatók a nem hangutánzó igék töveivel (Guttman 1990: 18).

(3) Palágyi – a korábbi felfogásoktól eltérően, a kognitív nyelvten (Langacker 2008) és a konnekcionalista morfológiai modellek (Bybee 2010) hálózati megközelítését alkalmazva – azt hangsúlyozza, hogy a morfológiai kapcsolatok a szavak fonológiai és szemantikai hasonlósága révén alakulnak ki. Számára az onomatopoetikus igék azt példázzák, hogy a morfológiai szavak sem hagyományos értelemben vett toldalékolással jönnek létre, hanem e fonológiai és szemantikai hálózathoz emergálódnak analógiásan. Hálózati értelemben tehát ezek az igék fonológiai és szemantikai csomópontok, töveik sem nem passzívák, sem nem fiktívek, aktivációs terjedéssel rendelkeznek (a *puffog* alak hálózatilag aktiválja nem csupán a *durrog*, hanem a *puffan* alakokat is), „toldalékaik pedig annyiban vesznek részt az asszociációban, amennyiben hozzájárulnak a morfológiai szavak jelentéséhez, vagyis nincs lexikai egységtől független reprezentációjuk, sematikus jelentésüket a szóalakokból vonjuk el” (Palágyi 2019: 33).

2.3. Csonkolt tövek után álló beillesztő képzők

A felgyorsult élettempó, illetve a felpörgetett kommunikáció következtében a mai magyar nyelvhasználat egyik kétségtelenül legismertebb jelensége az *édi*, *Meki*, *uncsi*, *cuki* stb. típusba tartozó (kicsinyítő képzővel gyakran továbbképzett) rövidítések elterjedése és használata. A „tündibündi nyelv”-nek is nevezett (Balázs 2001:

223), rövidített, becéző, gügyögő formák ismertségéhez leginkább a sajátos stílust és nyelvezetet teremtő internet és a szóbeliséghez közel álló írott nyelvi formák (sms, chatprogramok, internetes fórumok, e-mail stb.) járultak hozzá. „A rövidítésekkel teletűzdelt nyelv eredetileg a szlengben, annak is főként az internetes és mobiltelefonos változatában és a diáknyelvben volt használatos, mostanra azonban már túllépte ezt a keretet, és a mindennapi kommunikáció részévé vált” (Schirm 2004: 153).

A szórövidülés valójában szócsonkítás/szócsonkulás eredménye, amely a lexémák bizonyos részleteinek elhagyásával történik, meglehetősen kiszámíthatatlanul (vö. Kiefer 1998: 226–7). A rövidített formáknak két fő típusa különíthető el:

1. A megrövidült (megcsonkított) alak töszó marad, például *kondi(ció)*, *multi(nacionális)*, *szitu(áció)*, *gratula(lo)*, *kösz(önöm)*, *bio(lógiai)*, *baci(illus)*, *bá(csi)*, *mini(atűr)*, *szoci(alista)*, *irtó(zatos)*, *rém(isztő)*, *kösz(önet)*, *tulaj(donos)*, *akku(mulátor)*, *szitu(áció)*, *túl(ságos)*, *labor(atórium)*, *prof(esszor)*, *hisz(en)*.
2. Nagyon tipikus, hogy a megrövidült (megcsonkított) alakok kicsinyítő képzővel bővülnek tovább. Ez a képzésforma meglehetősen ritka, hiszen más töcsonkítással járó morfológiai műveletet nem ismerünk a magyar alaktanban: „[...] a szabályos képzés szóalapú, márpedig a csonka tövek nem önálló szavak” (Kiefer 1998: 226–7).

A kicsinyítés valószínűleg minden nyelvben létező jelenség, amelynek megvalósítására a nyelvek különféle eszközöket dolgoztak ki. A magyar nyelv (hasonlóan az oroszhoz és a spanyolhoz) talán más nyelveknél is gyakrabban él a kicsinyítés lehetőségével (vö. Balázs 2011), amelyet a kicsinyítő (diminutív) képzők kiemelkedően nagy száma is mutat. A formai változatosság egyrészt abban érhető tetten, hogy a megrövidült (megcsonkított) alakok sokféle kicsinyítő képzőt vehetnek fel, másrészt abban, hogy – az egyébként jellemzően tulajdonfőnévi (keresztnévi, családnévi) vagy közfőnévi alapszavak mellett – különféle más (igei, melléknévi, mondatsoói) szófajba tartozó csonka tövek is elláthatók kicsinyítő képzőkkel, például:

- i:** főnevek: *cig-i*, *csok-i*, *pör-i*;
melléknévek: *szimp-i*, *izg-i*, *dag-i*, *csil-i-vil-i*;
interakciós mondatsoók: *Figy-i!*, *Kösz-i!*, *Bocs-i!*;
- icsek:** mondatsoó: *Rend-icsek!*;
- ci:** főnevek: *na-ci*, *bo-ci*;
- csi:** főnevek: *pul-csi*, *rep-csi*, *Bal-csi*;
melléknévek: *fin-csi*, *un-csi*, *vil-csi*;
igék: *szer-csi-z(ik)* 'szeret', *láv-csi-z(ik)* 'szeret', *pusz-csi-z(ik)* 'puszil',
esz-csi-z(ik) 'eszik', *für-csi-z(ik)* 'fürdik', *kösz-csi-z(ik)* 'köszön valamit', *bebasz-csi-z(ik)* 'berúg';¹
- si:** főnevek: *akk-si*, *jog-si*;

¹ Az igei példákért köszönettel tartozom a KRE BTK Benda Kálmán Szakkollégiumában működő Nyelvészeti Diákműhely érdeklődő hallgatóinak.

- kó:** főnevek: *tet-kó, szer-kó, prot-kó*;
melléknevek: *tut-kó* 'biztos';
- u:** főnevek: *ap-u, fiz-u*;
- ó:** főnevek: *tes-ó, sap-ó, frig-ó*;
mondatszó: *Pusz-ó!*;
- esz:** főnevek: *pál-esz* 'pálinka', *bocs-esz* 'bocsánat', *Kar-esz*;
melléknevek: *alk-esz* 'alkoholista';
igék: *vág-esz* 'vágom, értem';
- nya:** főnevek: *sze-nya* 'szendvics';
melléknevek: *sze-nya* 'szemét'.

A fenti példákban a köznevek csonka töve mellett megjelenő kicsinyítő képzők – megítélésem szerint – nem a megszokott kicsinyítő-becéző (kedveskedő, kedélyeskedő, bizalmaskodó stb.) vagy látszólagos becéző (ironikus, lebecsülő, elmarasztaló stb.) funkcióban és nem is vocativusi használatban (*Peti, [...], anyuska, [...]* stb., vö. Szűcs: 2017), hanem sokkal inkább beillesztő funkcióban vannak jelen, így erősítve meg a véletlenszerűen (általában egy szótagra) lerövidített (megcsonkított) főnévi szófajtságát. Ebben a jelentésben manapság túlbujánczó tendenciát mutatnak, mégpedig a fentebb említett „tündibündi” nyelvhasználatban, megteremtve a mostanában nagy népszerűségnek örvendő „szórövidülés és a szó továbbképzése” nevű (morfológián kívüli) szóalkotásmódot.

Önkéntelenül is felvetődik a kérdés: az (általában) egy szótagra „csonkított” fő (pl. *cig* < *cigaretta*, *csok* < *csokoládé*, *ub* < *uborka*) vajon miért bővül tovább kicsinyítő képzővel. Ez a kérdés újabb vizsgálódás és újabb tanulmány(ok) ötletét veti fel, én egyelőre csak egy előzetes, úgynevezett kísérleti tanulmány (ang. *pilot study*, *pilot experiment*) keretében, próbajelleggel végeztem adatgyűjtést, nevezetesen a -g végződésű csonkolt tövek (pl. *cig-i* < *cigaretta*, *jog-si* < *jogosítvány*, *frig-ó* < *fridsider*, *dag-i* < *dagadt*) stb. kapcsán. A magyar nyelv szóvégmutterő szótárát (Papp 1976) használtam korpuszként, abból gyűjtöttem össze a -g-re végződő főnévi töveket, amelyeket szótagszám alapján csoportosítottam első lépésben.

2. táblázat. A -g-re végződő főnevek vizsgálata szótagszám alapján

1 szótagú	2 szótagú	3 szótagú	4 szótagú	5 szótagú	6 szótagú	7 szótagú	8 szótagú	Összesen
41	305	872	733	321	69	17	2	2360
1,7%	13%	37%	31%	13,6%	2,9%	0,7%	0,1%	100%
pl. ág, cég, láng	pl. anyag, virág, üteg	pl. gazdaság, népesség, beszédhang	pl. tevékenység, bűnbarlang, hajlászög	pl. különféle- ség, írásbeliség, állatbetegség	pl. megelégedettség, idegkimerültség, munkalehetőség	pl. cse-csemőhalandóság, anyagtakarékosság, szavazategyenlőség	területenki-vüliség, iskola-kötelezettség	

A táblázat adatai igazolják, hogy a -g-re (és prognosztizálhatóan bármely más fonémára) végződő főnevek nagy többsége nem egy szótagú: a magyarban a több szótagú főnevek (különösen a három és a négy szótagúak) vannak fölényben. Mindez nyelvünk agglutináló jellegéből, a képzett és az összetett főnevek nagy számából következik elsődlegesen. Az egy szótagra csonkított tövek általában igyekeznek a tipikusabb szótagszámú többségi formához igazodni, vélhetően ezért bővülnek tovább képzővel. A vizsgált rövidített-továbbképzett példák mind két szótagúak, és beilleszthetők a -g végű egy szótagú főnevek jellemző szótagstruktúrájába.

3. táblázat. A -g végű egy szótagú főnevek jellemző szótagstruktúrája

VC	CVC	CCVC	CVCC	CCVCC
ág, ég,	pl. mag, rag, tag, szag, heg, jég, lég, cig-i, dag-i, jog-si	stég frig-ó	pl. gang, hang, rang, láng, ing,	svung

B) A szabad tövek után álló beillesztő képzők (szintaktikai képzők)

Az új szótári jelentést nem adó, tisztán szintaktikai szerepű képzők is tekinthetők beillesztő képzőknek. Ezek az alapszó szótári jelentését általában nem, csak a derivátum bővíthetőségét, szintaktikai felhasználhatóságát változtat(hat)ják meg, például *(fát) vág ~ (fát) vágó*: a képző nem változtatja meg az alapszó bővítményfelvevő képességét, *átad (egy levelet) ~ *átadatik (egy levelet)*: a képző megváltoztatja az alapszó szintaktikai környezetét (Károly példái 1970: 349). Beillesztő képző például az -*As*, a -*sÁg*, az -(*t*)*At(ik)*, a -*hAt*, valamint az igenévképzők (-*Ó*, -*t/-tt*, -*AndÓ*, -*vA/-vÁn*, -*ni*). Ezek a toldalékmorfémák – a prototipikus képzőkkel egybevetve – sok tekintetben eltérően viselkednek. Szempontunkból két eltérés emelendő ki elsősorban: (1) míg a képzők termékenységét különböző fonológiai, morfológiai és szemantikai tényezők korlátozhatják, addig ezekre a toldalékokra az jellemző, hogy az adott szóosztályra jellemző toldalékok korlátozás nélkül járulhatnak a szóosztály minden tagjához; (2) míg a képzett szavak hajlamosak a lexikalizálódásra és a nyelvi egységgé válásra, addig a fenti képzőkkel megalkotott szóalakok jelentését mindig a részek jelentése motiválja, tehát morfoszemantikailag transzparenssek.

Az -*As* képző elsődleges szerepe a kategóriaváltás: „az eredetileg az ige által dinamikus folyamatként, szekvenciálisan megragadott jelenségeket (pl. *ugrik, söpör, gépel, varr*) a főnév kategóriájába áthelyezve (pl. *ugr-ás, söpr-és, gépel-és, varr-ás*) – az alapesetben a térben létező dolgokra jellemző – időbeli stabilitásukban és egészükben ragadja meg” (Ladányi 2017: 613). A képző – néhány kivételtől eltekintve – tetszés szerinti igehez járulhat, nem használható azonban a -*hAt* toldalék után (vö. **tanulhat-ás, *sétálhat-ás, de lát-hat-ás, lak-hat-ás, (meg)él-het-és*).

A *-sÁg* képző funkciója is elsősorban a szófajváltás: főként mellénevekből hoz létre elvont főneveket, „a tulajdonságot dologszerű, stabil jelenségként megragadva (pl. *kemény-ség, puha-ság, vidám-ság, gyönyörű-ség*) (Ladányi 2017: 613).

A *-t(A)t(ik)* képző funkciója, hogy (tárgyas) cselekvő igéből szenvedő jelentésű igét hoz létre. Passzív jelentésű igéket, passzív szerkezeteket akkor használunk, ha a cselekvőre (az ágensre) való utalás nélkül akarunk közölni valamit, tehát nem a cselekvő, hanem valaki (vagy valami) más szempontjából, perspektívájából akarjuk előadni, láttatni az eseményeket. Ilyenkor a cselekvés végrehajtóját háttérbe szorítjuk (lefokozzuk, defókuszáljuk), és az alany helyére – a cselekvés igazi végrehajtója (ágense) helyett – egy másik mondatrészt teszünk, mintegy kiszorítva a cselekvőt a nyelvtani alany pozíciójából, így a cselekvés az elszenvető, a páciens nézőpontjából konceptualizálódik.

A *-hat* potencialitást jelölő toldalék besorolása mindmáig vita tárgyát képezi (lásd Kenesei 1996; Kiefer 2000), tulajdonságai ugyanis részben a képzőkre, részben az inflexiók toldalékokra jellemzőek. Ragszerű tulajdonsága, hogy korlátozás, megszorítás nélkül járulhat az igei szóosztály elemeihez, és – az inflexiók alakokra jellemző módon – sohasem lexikalizálódik.

Az igenevek többsége is szinte minden igetöből megalkotható (kivétel a befejezett melléknévi igenév és a beálló melléknévi igenév képzője, amely csak tranzitív igékhez járulhat produktívan), és nem hajlamos lexikalizálódásra. Az igenevek képzői tartalmas lexikai jelentéssel nem gazdagítják az igenevek jelentéstartalmát, feladatuk kizárólag a szófajváltás, az úgynevezett átmeneti szófajiság megteremtése. A derivátumok két szófaj tulajdonságait hordozzák egyszerre: „az igei tartalom az adott mondatrészszeropnek megfelelő szófaji-grammatikai formában jelenik meg, főnévi, melléknévi vagy határozószói jelleget ölt” (Lengyel 2000: 224).

3. Honosító (adaptációs) képzők csoportjai

A különböző nyelvekből származó (1) régi és (2) újabb igék honosításában szerepet játszó szófajjelölő képzőket a továbbiakban honosító (adaptációs) képzőknek nevezem: a beillesztő képzőkhöz hasonlóan ezek is általában igei szófajiságot adnak azoknak a jövevényeknek, amelyek eredeti formájukban nem képesek beilleszkedni nyelvünkbe.

A szókölcsönzést általában a megnevezés szükséglete hozza létre:² mindez „akkor indít el egy-egy beszélőt kölcsönzésre, amikor olyan új tárgyakkal, fogalmak-

² A kizárólagosság azért nem érvényes, mert az is előfordulhat, hogy az átvevő nyelv rendszerében van megfelelő szó az adott tárgy, fogalom stb. kifejezésére, ennek ellenére sor kerül egy újabb szó átvételére. A szakirodalom az ilyen (felesleges) kölcsönzéseket „luxus jövevénytiszta”-nak hívja; például így lépett a m. *verő* helyébe a szláv eredetű *kovács* vagy a latin eredetű *rér* helyébe először a (valószínűleg) ötörök *siiv*; majd azt váltotta fel a német eredetű *sógor*. Bárczi ebbe a csoportba sorolja a *metró* szót is (1974: 53), amely az átvétele idején főlegesen volt, mert jelentése megegyezett az 1896 óta ismert *földalatti vasút* szókapcsolat denotatív jelentésével (jóllehet mára jelentéskülönbség alakult ki a két kifejezés között: *földalatti vasút* ’kéregvasút’, *metró* ’mélyvasút’).

kal ismerkedik meg, amelyekre saját idiolektusában nem talál megfelelő kifejezést” (Kontra 1981: 12). A lexikális kölcsönzések, a szavak átvétele leggyakrabban tehát olyan új kultúra, új ismeretek, tárgyak, fogalmak átvételével függ össze, amelyek az átvevő nyelv kifejezőkészségéből hiányoznak, így az üres helyeket az átadó nyelv megfelelő szavai töltik ki (vö. Nyomárkay 2007: 106). Egy nép történetében minden (gazdasági, politikai, kulturális stb.) változás az idegen szavak nagy tömegének beáramlásával jár együtt, ezért aztán a nyelvek szókincsének tetemes része jövevényszó. „A jövevényszavak egész múltunk, történelmünk, kultúrtörténetünk, szomszédsági, gazdasági és kulturális kapcsolataink lenyomatát őrzik” (É. Kiss 2004: 79). A különféle korszakokban nyelvünkbe bekerült (iráni, törökségi, latin, szláv, német, olasz, francia stb.) jövevényszavakhoz a 20. századtól nagy számban csatlakoztak angol eredetű szavak, különösen a század utolsó harmadában, tudniillik a tudományos, technikai és kulturális újdonságok többsége Észak-Amerikából indult el világhódító útjára. Természetes, hogy az új tudományos-technikai vívmányokat, szórakoztatóipari termékeket először angol nevükön ismertük meg.

Az idegen eredetű lexémák – az átvevő nyelvek rendszerébe kerülve – hosszabb-rövidebb ideig tartó nyelvi beépülési folyamaton mennek keresztül. A jövevényszavak beilleszkedése során helyettesítésről (szubsztitúcióról) mind a fonémák, mind a morfémak szintjén beszélhetünk. A kölcsönszó-beépülés olyan folyamat, „melynek során az átvevő nyelvbe [...] átkerült átadó nyelvi elem úgy változtatja meg az átvevő nyelvben a hangalakját, alaki szerkezetét és jelentését, hogy az minél közelebb álljon a hozzá hasonló (pl. azonos szófajú, alaki szerkezetű, jelentéskörű stb.) átvevő nyelvi szavakéhoz, s így minél jobban belesimuljon az átvevő nyelvi diskurzusokba, ezzel pedig az átvevő nyelvi rendszerbe is” (Lanstyák 2012b: 7; Winter-Froemel 2008: 159 alapján). A kölcsönszóvá válás folyamatában a szavak hangalakja szegmentális és szuprasegmentális változásokon megy át: „a kölcsönszóban eltérő hangok, megváltozott hangszekvenciák, különböző hangsúly-, hanglejtés- és időtartamviszonyok lehetnek” (Kontra 1981: 29). E folyamat eredményeként a kölcsönszó hangalakja nemegyszer hozzáidomul az átvevő nyelv hangrendszeréhez (ezt fonémahelyettesítésnek, (1) transzfonomizációnak nevezzük, vö. Filipović 1986: 79–81), alaki szempontból pedig gyakran olyan toldalékot vesz fel, amely lehetővé teszi az átvevő nyelvi közlésekbe való akadálytalan beillesztését (ezt morfémahelyettesítésnek, (2) transzmorfemizációnak nevezzük, vö. Filipović 1986: 123).

3.1. Transzfonomizációra (fonémahelyettesítésre) általában két esetben kerül sor: egyrészt akkor, ha az átvevő nyelv fonémarendszeréből hiányzik az adott fonéma, másrészt akkor, ha a fonéma megvan ugyan, ám a jövevényszóban lévő pozícióban (fonémaszekvenciában) nem fordul elő (Bárczi 1958: 46).

A fonológiai hanghelyettesítés során a beszélők az átadó nyelvi, az átvevő nyelvből hiányzó fonémát az átvevő nyelv valamely, hangképzés tekintetében rokon fonémájával helyettesítik, például a palatoveláris zöngétlen *ch* [χ] helyett a magyarban laringális *h*-t (képzésmód és hangszalagműködés tekintetében azonos) vagy *k*-t (képzéshely és hangszalagműködés tekintetében azonos) ejtenek, például szláv *kuchnja* > m. *konyha*, n. *Kelch* > m. *kehely* // n. *Wachter* > m. *bakter* (vö. Lanstyák 2012b). Az átvevő nyelv fonémarendszerének üres helyei általában tehát nem fonémaátvétellel

töltődnek ki, hanem például a nyelvben már létező allofonokkal helyettesítődnek (Kontra 1981: 14). A fonetikai hanghelyettesítés során az idegen eredetű fonémának a nyelvben szokásos hangszínárnyalatát ejtik a beszélők. A kölcsönszavak hangalakját kisebb-nagyobb mértékben mindig befolyásolja a beszélők első nyelvi artikulációs bázisa is (fonetikai hanghelyettesítéssel tehát általában kell számolni: ilyen esetben az érintett beszédhang fonológiai értéke nem változik meg az átadó nyelvihez viszonyítva, csupán az átvevő nyelvben szokásos hangszínárnyalatban illeszkedik be).

További hangváltozásokra lehet szükség a magyarban, ha például az átadó nyelv kölcsönzött szava vegyes hangrendű: a magyarban ilyenkor gyakran hangrendi kiegyenlítődés történik, például horvát *milost* 'kegyelem, könyörület, szeretet' > m. *malaszt* 'isteni kegyelem'.

A kölcsönszavak hangjai időtartambeli változásokon is átmehetnek: amennyiben a kölcsönszó például (rövid) *o*-ra végződik, azt mindig [hosszú] *ó*-val vagy *a*-val helyettesítjük, erre azért van szükség, mert a köznyelvben és a legtöbb magyar nyelvjárásban a szó végén nem állhat rövid *o* (néhány indulatszó kivételével), például *fotó* < *fotográfia*, *infó* < *információ*, *mikró* < *mikrohullámú sütő*, *kiló* < *kilogram* // m. *csoda* < szláv *čudo*, m. *tészta* < szláv *těsto*, vö. még *gabona*, *maláta*, *nyoszolya*, *pólya*, *vitrola* (vö. Kniezsa 1974).

Ha a szó peremén (elején vagy végén) mássalhangzó-torlódás van, azt gyakorta feloldjuk. A torlódások megszüntetése a szó elején történhet (a) az egyik mássalhangzó elhagyásával, például n. *Zwickel* > m. *cikkely*, (b) ejtéskönnyítő magánhangzóval (ún. előtétanggal/protétikus hanggal), például szl. *dvorъ* > *udvar*, *stolъ* > *asztal*, lat. *schola* > *iskola*, (c) a torlódó mássalhangzók közé iktatott bontóhanggal, például szl. *bratъ* > *barát*, lat. *planta* > *palánta*, illetve (d) a torlódás első hangjaként álló *β* vokalizálódásával, például szl. *βnuka* > *unoka*, szl. *vlasi* > *olasz*. A szóvégi mássalhangzó-torlódást általában egy magánhangzó betoldásával szüntetjük meg, például n. *Lidl* 'egy áruházlánc neve' > m. *Lidli*.

A magyar nyelv angol kölcsönszavaiban leírt mássalhangzó-hosszabbodások (geminációk) is azt példázzák, hogy a kölcsönszavak hangalaki adaptációja az átvevő nyelv sajátos hangrendszeri tendenciái szerint alakul, például ang. *weekend* > m. *vikkend*, ang. *to tag* 'beilleszt' > m. *beteggel*, ang. *to photoshop* > m. *fotoshoppol*.

Az adaptációban az idegen szavak hangsúlyát is gyakran áthelyezzük – a magyar hangsúlyozás szabályainak megfelelően – az első szótagra, például a *pizzeria* vagy az *espresso* szavakat is az első szótagjukon hangsúlyozzuk a harmadik, illetve a második helyett, tehát a magyarban érvényes hangsúlyminta szerint alakul a kölcsönszó hangsúlya. Ha az átadó nyelvben a szóhangsúly megszabja a hangsúlytalan szótagban lévő magánhangzók redukált (gyenge) ejtését (pl. angol, orosz), akkor ezek a redukáltan ejtett magánhangzó-realizációk a magyarban eredeti, hangsúlyos realizációjukhoz közeli hangértéket kapnak, például or. *комбайн* [*kambajn*] > m. *kombájn*. A *kombájn* szó [o] hangja az orosz *o* fonéma első gyenge helyzetben levő realizációjának, az [ʌ] hangnak felel meg.

3.2. Transzmorfemizáció: a kölcsönszavak hangalaki adaptációja morfológiai szerkezetük adaptációjával (asszimilációjával/integrációjával) együtt zajlik le. Ennek során

a kölcsönszó alaki szempontból olyan toldalékot vesz fel, amely lehetővé teszi az átvevő nyelvi közlésekbe történő akadálytalan beillesztését. A transzmorfemizációnak nevezett jelenség egyik legtipikusabb esete az, amikor az átadó nyelvnek (az átvevő nyelv rendszeréből hiányzó) kötött morféma helyettesítődik egy, az átvevő nyelv rendszerébe illeszkedő kötött morfémaival, például magyar képzővel látjuk el az idegen eredetű szót, így lehetővé válik a kölcsönige akadálytalan beillesztése az átvevő nyelvi közlésekbe, például m. *spór-ol* < n. *spar-en*, m. *gáz-ol* < szláv *gaz-iti*, m. *kánt-ál* < lat. *cant-are*.

A kölcsönfőnév mindig az alakilag hozzá legközelebb álló magyar névszói csoportba és töltípusba illeszkedik be, például a török *alma* a tövégi időtartam-változtató *-a/-e* végű főnevekhez hasonlóan viselkedik toldalékok előtt. A kölcsönszó beépülését több tény is bizonyítja, például az, ha az átvevő nyelvben jelentéstani szempontból az átadó nyelvénél specializáltabb denotatív jelentésben válik használatossá, például ang. *to uninstall* > m. '(számítógépes alkalmazást) töröl'. Gyakran fordul elő, hogy a jövevényszavaknak eredeti, az átvételkor ismert jelentéseik mellé új jelentések alakulnak ki, amelyek túlnyomórészt az adott nyelven belül lezajlott szemantikai változások eredményeként értékelhetők (pl. *egér*). A beépült szavakra továbbá jellemző lehet, hogy „az eredeti szavakhoz hasonlóan tovább alakulhatnak az átvevő nyelvben: hangváltozásokon mehetnek át, képzett vagy összetett szavak alapjául szolgálhatnak stb.” (vö. Poplack–Sankkoff 1984: 100; idézi Lanstyák 2012b).

Nagy előrelépést jelent a honosításban a magyar fonetikus írásmódra való áttérés is, például *lájkol*, *fájl*, *szerver*, *szoftver*. Ezek a változások különösen érdekesek a tipológiaiilag különböző nyelvek esetében, mint például a flektáló angol (mint átadó nyelv) és az agglutináló magyar (mint átvevő nyelv) esetében, és az egész kérdéskör nagyon érdekes és tanulságos általános nyelvészeti szempontból is.

3.3. A régi igei átvételek (elsősorban törökségi, latin, szláv, német stb. nyelvekből származnak)

A honfoglalás előtt és a honfoglalás után nyelvünk szókincsébe került jövevényigék morfológiájában különbségek tapasztalhatók: a nyelvtörténet tanúsága szerint a honfoglalás előtti jövevényigék nem vettek fel semmilyen képzőt (puszta tőalakban honosodtak meg). A tőigék összegyűjtött listája alapján elmondható, hogy ezekből relatíve kevés van (Papp számításai szerint 425, amely az igei állománynak mindössze 7,80%-a, vö. Papp 1968: 35). A többi ige valamilyen képzőt mutat fel (ún. származékige), és számuk sokszorosa a tőigékének. Az etimológiával rendelkező tőigék között szembeszökő a finnugor (164 db) és magyar belső keletkezésű elemek (39) túlsúlya. Számban ezeket a törökségiből átvett tőigék (30 db) követik (vö. Papp 1968: 29–30).

Az etimológiai kutatások mai állása szerint a honfoglalás előtt idegen eredetű igéket többnyire a (nyugati) ótörök nyelvekből vettünk át. A török jövevényigék általában könnyen beilleszkedtek eredeti formájukban (beillesztő képző nélkül) a magyar igék szófaji osztályába. Arra a kérdésre, hogy az ótörökből átvett igei elemek vajon miért nem igényeltek beillesztő képzőt, Gombocz (1901) alapján próbálok

válaszolni. Gombocznak igaza lehet abban, hogy sok nyelvben a szófaji kategóriák képzete általában bizonyos hangalakhoz kapcsolódik. Ha az átvett ige hangalakjához nem kapcsolódik igei jelentés az átvevő nyelvben (tehát az idegen ige hangalakja nem tud beilleszkedni az átvevő nyelv igei közé), akkor ez a tő a többi ige hatására új morfológiai kitevőt kíván (Gombocz 1901: 223–4), és fordítva: ha az átvett ige hangalakja hasonló az átvevő nyelv valamely igecsoportjához, akkor igésítő képző nélkül is képes lehet a beilleszkedésre. Mivel a magyarban a szófaj és a szótári alak végződése között általában nincs olyan összefüggés, mint például a latin, az orosz vagy olasz nyelvben, amelyekben például a főnévi végzések alapvetően meghatározzák a főnevek grammatikai nemét és ragozási típusát. A magyarban nehezen tudnánk megmondani, milyen fonémákra végződhet alapalakban egy főnév vagy egy ige. A tőszókincs vizsgálatára szorítkozva azonban érdekes információkhoz juthatunk, ha a magyar nyelv szavait szövegstruktúrájuk szerint hasonlítjuk össze. Ebből az egybevetésből megtudhatjuk, melyek a leggyakoribb (főnévi, igei, melléknévi stb.) tővégi fonémák, amelyekből levonhatók bizonyos következtetések.

A vizsgálódások azt mutatják, hogy a magyar nyelv törökségi jövevényigéi gyakran végződnek *-l* és *-r* fonémára (pl. *csavar*, *ír*, *gyűl(ik)*, *gyúr*, *gyűr*, *seper*, *szán*, *szór*, *szökik*, *szűr*, *tűr*), és mivel hasonló alakú, *-l* / *-r* fonémára végződő eredeti magyar tőige nagy számban található szókincsünkben is (pl. *múl-*, *szúr-*, *tör-*, *fér-*, *facsar-*, *akar-*, *zavar* – Gombocz példái 1901: 109), ezért a törökségi jövevényelemek könnyen be tudtak illeszkedni eredeti formájukban az ige szófaji osztályába. A fentebb említett gyakoriság számszerűsíthetővé vált Papp Ferencnek és munkatársainak köszönhetően (Papp 1967): az Értelmező szótárban talált 425 tőigével kapcsolatban kimutatták az egyes tővégzések gyakoriságát. Az alábbi táblázat jól mutatja, hogy a tőigék jellegzetes végső fonémája az *-l* (amely az igék együtödében szerepel záró elemként), és az *-r* fonéma is igen gyakori az ige-*t*ővek végén (lásd 4. táblázat).

4. táblázat. A tőigék vizsgálata végződésük szerint (Papp 1967: 48 alapján)

Tővég (a 0 morféma, illetőleg az -ik előtt)	Mennyiség	Az összes tőige százalékában	Ebből: ikes	Az összes ikes tő- ige százalékában
a	1	0,24		
b	2	0,47		
cs	2	0,47		
d	28	6,59	1	1,30
dz	2	0,47		
f	1	0,24		
g	36	8,47	2	2,60
gy	6	1,41	1	1,30
i	3	0,71		
j	7	1,64	2	2,60
k	11	2,59	6	7,80
l	97	22,82	24	31,17
ly	1	0,24	1	1,30

Tővég (a 0 morféma, illetőleg az -ik előtt)	Mennyiség	Az összes tőige százalékában	Ebből: ikes	Az összes ikes tő- ige százalékában
m	3	0,71		
n	20	4,71	5	6,49
ny	4	0,94	1	1,30
ó	1	0,24		
ő	4	0,94		
p	14	3,29	2	2,60
r	64	15,16	4	5,19
s	11	2,59	4	5,19
sz	24	5,65	14	18,18
t	51	12,00		
ű	1	0,24		
v	6	1,41	2	2,60
x	25	5,88	8	10,39
Összesen	425	100,02	77	100,01

Később is kerülhettek be képző nélkül jövevényigék nyelvünkbe, de általában csak abban az esetben, ha végződésük – véletlen alaki egybeesésnek köszönhetően – megfelelt valamilyen produktív magyar igeképzőnek: ez esetben ezt a végződést a magyar nyelvérzék (tévedésből) képzőként értelmezte, az azonos végződésű igék (pl. *deszká-z*, *példá-z*, *ruhá-z*) analógiás hatására igének érezte, ennél fogva ezek újabb igeképzőt nem kaptak. Ilyen például a mára már elavult *ábráz* 'alakít, ábrázol' ige, amely a szláv eredetű *obrazъ* 'alak, kép, mód' főnévből jött létre szófajváltással, tehát kizárólag végződésének köszönhetően igésült:³ végződése és a produktív *-(V)z* igeképző véletlen alaki egybeesésnek köszönheti igei jelentését (vö. Bárczi 1948: 84; Kiss 1972: 303; Zaicz 2006: 3). A *gyámol* 'gyámolít' ige is a *gyámol* 'táplálás' főnévből keletkezett úgy, hogy a „nyelvérzék megtévedésével igének fogták fel” (TESz 1: 1119).

A magyar szókinszben először a **honfoglalás után** (az ómagyar kor folyamán) jelentek meg nagy számban olyan (német, szláv, latin stb.) jövevényigék, amelyek eredeti formájukban nem illeszkedtek be a magyar nyelv morfológiai rendszerébe, és amelyek honosításában kulcsszerepet kaptak bizonyos képzők, amelyek – a nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint – a honfoglalást követően szinte minden igei átvételen megjelentek, így a honfoglalás után az igék alakilag is jelöltté váltak.⁴ Kiss Jenő kategorikusabban fogalmaz: „Jelen tudomásunk szerint nincs egyetlen olyan hon-

³ Az ilyen típusú igék között vannak olyanok, amelyekről nem bizonyítható, hogy valóban igei átvételek: lehet, hogy főnévként kerültek a magyarba, és csak később váltak igékké is, tudniillik szóvégi mássalhangzójukat a nyelvérzék képzőnek foghatta fel (vö. Bárczi 1948: 84).

⁴ Bárczi két egészen kivételes (és bizonytalan) ellenpéldát említ: *jěk*, *měr* (vö. 1948: 92). Ez érthető, hiszen a nyelvi jelenségek általában nem egyöntetűen zajlanak le, egy régebbi nyelvállapot váratlan felbukkanása nem ritka jelenség. „A helyzet tehát az, hogy míg a honfoglalás előtt az igei átvételek képzőtlenek, az újabb jövevénytörzsekben ez az átvételi mód, ha nem is példátlan, de egészen kivételes” (Bárczi 1948: 92).

foglalás utáni jövevényigénk sem, amely – képző és különféle analógiás hatások közrejátszása nélkül – a pusztá idegen igető átvétele volna” (Kiss 1972: 303). A magyarban az idegen eredetű igék kötelező derivációs beillesztése tehát meglehetősen hosszú időre tekint vissza: az igék már több mint ezer éve képzők segítségével épülnek be a magyar szókészletbe, ennél fogva igéink egyik karakterisztikus morfológiai sajátosságává vált a képzőre végződés. Mivel az igeképzők kivétel nélkül mássalhangzóra végződnek, ezért aztán – a nagyszámú magán- és mássalhangzóra végződő névszókkal összehasonlítva – meglehetősen feltűnő, hogy az igei derivátumok között magánhangzóra végződő formát alig találunk, a néhány *-í* (3 db), *-ű* (1 db), *-ó* (1 db), *-ő* (4 db) végű ige kivételnek számít (pl. *-í: rí, -ű: nyű, -ó: ró, -ő: sző*), így aztán az igék és a névszók között kimutatható szóvéghkülönbség fontos morfológiai információvá vált. A jövevényigék meghonosítására elsősorban az alábbi képzők álltak rendelkezésre:

az *-(V)l* képző, például:

- m. *spór-ol* < n. *spar-en*,
- m. *kóst-ol* < n. *kost-en*,
- m. *hód-ol* < n. *huld-en*,
- m. *gáz-ol* < szláv *gaz-iti*,
- m. *abár-ol* < szláv *obár-iti* (vö. még *pár-ol*);

az *-ál* képző, például:

- m. *prédik-ál* < lat. *praedicare*,
- m. *konklud-ál* < lat. *concludere*,
- m. *kánt-ál* < lat. *cantare*,
- m. *ping-ál* < lat. *pingere*,
- m. *aprehen-dál* < lat. *apprehendere* (vö. még *cirkál, citál, diktál, graszszál, fundál, gusztál, prédikál, protestál, reformál, taksál*), és

az *-éroz/-íroz* képző állt rendelkezésre, például:

- m. *stud-éroz / stud-íroz* < lat. *studire* (vö. még *park-íroz, plakát-íroz, friz-íroz, fix-íroz, szek-íroz*).

A tények (a nyelvi adatok) azonban nem mindig engedelmeskednek az elméletnek: továbbra is kérdés például az, hogy a *fúr, szúr, gyúr* stb. igék népes csoportja ellenére vajon miért kapott képzőt a magyarban a *spór-ol* (n. *sparen*) ige (holott az ótörök eredetű *szór* nem lett **szór-ol*), vagy a szláv *pariti*-ből annak ellenére lett *pár-ol*, hogy a magyarban léteznek *vár, zár* stb. igék. Ez azért is lényeges kérdés, mert az igésítő képzők használata nemcsak az igei átvételekben mutatkozik meg, hanem a belső keletkezésű (onomatopoetikus) igék esetében is.

3.4. A legújabb igei átvételek (többnyire angol nyelvi jövevényelemek, a 20. század utolsó harmadától)

Mivel igéink túlnyomó többsége képzőre végződik (az ÉrtSz.-ban mindössze 425 tőige található, vö. Papp 1967: 45–52, 1968: 30), és mivel az új igéknek alakilag

is be kell illeszkedniük az igei szófaji rendszerbe, ezért analógiás hatásra azokat a képzőket veszik fel, amelyek beilleszkedésük pillanatában a legproduktívabbak és leggyakoribbak. Ezzel magyarázható, hogy a magyar nyelvbe kerülő új igék (a belső keletkezésűek és a jövevények egyaránt) mindig valamilyen képzőt mutatnak fel. A magyarban kötelező a derivációs beillesztés (az ún. honosítás): csak a rendszerbe már igeiként beillesztett elem ragozható, illetve képezhető tovább, tehát például a *szken* (to scan), *cset* (to chat), *szkájip* (to skype) stb. típusú idegen ige-övekhez honosító képző nélkül sem igei személyragok (**szken-ek*, **szken-sz*, **szken* / **cset-ek*, **cset-sz*, **cset* / **szkájip-ok*, **szkájip-sz*, **szkájip*), sem más ige-képző nem járulhat, tehát **szken-get*, **cset-get*, **szkájip-gat* típusú derivátumok nem fordulhatnak elő. Igei személyragot vagy például frekventatív-duratív képzőt kizárólag a rendszerbe már igeiként adaptált idegen elemek hozhatnak létre, például *szkenn-el-ek*, *szkenn-el-sz*, *szkenn-el* // *szkenn-el-get*, *cset-el-get*, *szkájip-ol-gat* (vö. Ladányi 2007: 101–13).

Az úgynevezett igésítés feladatát ma már csak néhány produktív képző képes ellátni. Mindez alighanem a produktív ige-képzők számának a csökkenésével magyarázható. Hogy mikor melyik képző használatos, külön részletes vizsgálatot érdemelné. Az *-ál* képző több szótagú, mély vagy vegyes hangrendű igék beillesztésére használható produktívan (pl. *export-ál*, *install-ál*, *konvert-ál*), míg az egy szótagúak az *-(V)l*, a magas vagy vegyes hangrendű több szótagúak általában a *-(V)z* képzőt veszik fel (pl. *blog-ol*, *cset-el* / *twitter-ezik*, *wifi-zik*). Honosító funkcióban rajtuk kívül más képző már nemigen jöhet számításba. Mivel az igevégződések egyre kevesebb számú típusra korlátozódnak, alaktanilag egyre világosabb különbség rajzolódik ki az igék és a névszók között (az igevégződések ezekre a képzőkre redukálódnak).

3.5. Az angol nyelvből átvett legújabb kölcsönigék vizsgálata

A magyar nyelvbe bekerült kölcsönigék nyelvünk morfológiai rendszerébe való beilleszkedését egy – az információtechnológia (IT) szókincsét bemutató – többnyelvű online szójegyzék adatain vizsgálom.⁵

A korpuszban található kölcsönzések alaktani beilleszkedését a gazdag morfológiájú igékre korlátozva vizsgáltam, kutatásom (egyelőre) más szófajokat nem érint. Szófaji megoszlás tekintetében a korpuszban egyébként a legtöbb jövevénytő főnév (226), számosság tekintetében a második helyen az igék állnak (86), ezek mellett a többi szófajnak csak igen kevés reprezentánsa akad, például melléknév (3: *félkö-*

⁵ Ezt az online szótárt az EU által támogatott „Hungarobox” nevű nemzetközi tanulási projektnek a partnerintézményei (a Károli Gáspár Református Egyetem, a Hamburgi Egyetem, a Tartui Egyetem és a Firenzei Egyetem) készítették 2013 és 2015 között. E projekt tagjaként magam is részt vettem az online szótár összeállításában. Vizsgálódásaimhoz elsősorban a „Hungarobox” projektben elkészült magyar–angol–ész–finn–német–olasz IT-szó-jegyzéket használtam adatbázisként (kiegészítve néhány érdekesnek tűnő újabb adattal), és azt vizsgáltam, hogyan illeszkednek be a (zömmel) angol szókincsből frissen átvett IT-terminológia igealakjai a magyar nyelv morfológiai rendszerébe.

vér; láthatatlan, olvasatlan) melléknévi igenév (6, pl. *elérhető, elfoglalt, sorkizárt*), határozószó (1: *újra*), határozói igenév (1: *kijelentkezve*).

A számítástechnika az 1990-es években vonult be életünkbe, és robbanásszerűen terjedt el nemcsak a szakemberek, hanem a laikus felhasználók körében is. A számítógépes szakemberek egymás közötti kommunikációjában a számítástechnika nemzetközi nyelvét (*lingua francáját*), az angolt használják. Az angol nyelvű terminológia észszerű mértékben történő magyarítása elsősorban a szakmabeliek és a laikus közönség közötti hatékony kommunikáció érdekében tűnik kívánatosnak és szükség-szerűnek.

Az angol szavak és kifejezések beáramlását sokan kulturális gyarmatosításnak, veszélyes „angolszász nyelvi imperializmusnak” tekintik, féltve a magyar nyelvhasználatot az idegen szavak túltengésétől, ártalmasnak minősített divatjától. Mindannyiunk megnyugtatósára idézem Lendvait, aki szerint „a magyar eufórikusan habzsolja az amerikanizmusokat, de bölcsességének is jelét adja, mert egyúttal okosan válogat, rendez, magyarít” (Lendvai 1998: 29).

A korpusz vizsgálatából levonható következtetéseim igazolják Lendvai megállapítását: a magyar nyelv az új fogalmak megnevezésére a szóalkotás sokféle módját igénybe veszi, és csak az esetek viszonylag kis százalékában tartja meg az idegen (angol) elnevezést.

A korpuszban található 86 igei terminus közül 49-nek van magyar megfelelője: *áthelyez* (< to move, to relocate), *átnevez* (< to rename), *beállít* (< to set), *beilleszt* (< to paste), *bejelöl* (< to mark sy in a post), *bekapcsol* (< to turn on), *belép* (< to log in), *beszúr* (< to insert), *betölt* (< to load), *bezár* (< to close), *csatlakozik* (< to connect), *csatol* (< to attech), *engedélyez* (< to allow), *fejleszt* (< to develop), *feltölt* (< to upload), *frissít* (< to update / to reload), *görget* (< to scroll), *helyreállít* (< to restore), *hirdet* (< to advertise), *hivatkozik* (< to link), *hozzáad* (< to add), *hozzászól* (< to comment), *kalózkodik* (< to pirate), *kattint* (< to click), *keres* (< to search), *kijelöl* (< to select), *kivág* (< to cut), *közzétesz* (< to publish), *küld* (< to send), *lefagy* (< to freeze / to break down), *lemerül* (< to go dead), *letilt* (< to block), *letölt* (< to download), *létrehoz* (< to create), *másol* (< to copy), *megbök* (< to poke), *megjelöl* (< to mark), *megnyit* (< to open), *megoszt* (< to share / to create a post), *mellékel* (< to attach), *nyomtat* (< to print), *ráír* (< to write to sy in chat), *rákeres* (< to search for), *telepít* (< to install), *tetszikel* (< to like), *tölt* (< to download), *tömörít* (< to compress), *töröl* (ti. számítógépes alkalmazást) (< to uninstall), *továbbít* (< to forward). Ezekben az esetekben jelentésbővülés zajlott le: ezek az igék csak az adott jelentéssel összekapcsolódva számítanak új szónak. Az új igei jelentések esetenként metaforikus/metonimikus jelentésátvitellel keletkeztek, például *kalózkodik*, *lefagy*, *megbök*.

Az angol nyelvű terminusok korpuszbeli száma 37, ezek a következők: *archiv-ál*, *(be)boot-ol* / *(be)bútol*, *(be)lájkol*, *(be)link-el*, *(be)szkenn-el*, *betagg-el* / *beteg-gel*, *blog-ol*, *chat-el* / *cset-el*, *email-ezik* / *ímél-ezik*, *export-ál*, *fészbuk-ol* ~ *fészbok-ozik* ~ *FB-zik*, *Google-izik* / *gugli-zik*, *import-ál*, *install-ál*, *(inter)net-ezik*, *(ki)poszt-ol*, *(ki)printel*, *kód-ol*, *komment-el*, *konvert-ál*, *photoshopp-ol* / *fotosopp-ol*, *(rá)klikkel*, *regisztr-ál*, *reklám-oz*, *skype-ol* / *szkájp-ol* ~ *szkájp-ozik*, *sms-ezik* ~ *susmus-ol*, *spam-el* / *szpem-el*, *spoiler-ezik*, *stream-el*, *selfi-zik* / *szelfi-zik*, *szörf-öl* ~ *szörf-özik*,

troll-kodik, twitter-ezik, wifi-zik, youtube-ozik. Ezek között szép számban léteznek olyan terminusok, amelyekhez időközben szinonim jelentésű magyar megfelelők társultak: *(be)lájkol ~ (be)teszik, (be)link-el ~ csatol, install-ál ~ telepít, komment-el ~ hozzászól, print-el ~ nyomtat, (rá)klikk-el ~ (rá)kattint, reklám-oz ~ hirdet, twitter-ezik ~ csiripel.*

A vizsgált adatok is arról tanúskodnak, hogy az idegen eredetű igék kötelező derivációs beillesztése nagyrészt az (egyébként denominális) *-(V)l (-ál)* vagy *-(V)z* honosító képzők segítségével történt. Ezek mellett a *-kodik* képző szerepel még, igaz, csak egyetlen adatban (*troll-kodik*).

Az *-(V)l* és a *-(V)z* (nemcsak denominális nomenképzőként, hanem) honosító képzőként is szinonim jelentésűek. A szóképzési jelentések azonossága ellenére sem mindig cserélhetők fel egymással, ugyanis a normatív nyelvhasználat a képzett alakokat rögzített lexikai egységként kezeli, és kizárólagosnak tartja. Bizonyos esetekben előfordulhat, hogy ugyanaz az alapszó mindkét képzőt felveszi (párhuzamos képzések), és a két alakzat között nincs jelentésbeli különbség, tehát az alakpárok szinonimái vagy kváziszinonimái egymásnak. A korpusz igéi között is találtan néhány ilyen, például *fészbuk-ol ~ fészbuk-ozik, szkájp-ol ~ szkájp-ozik, sms-ezik ~ susmus-ol, szörföl ~ szörfözik*. Prognosztizálható az a változás, hogy az egyik alak lassacskán kiszorítja majd a másikat (vö. *pipál* → *pipáz(ik)*, *vacsorál* → *vacsoráz(ik)*, *ebédez(ik)* → *ebédel*), vagy jelentésspecializáció lép fel közöttük, a két alakulat jelentése szétválik (vö. *bérel~bérez, kedvel~kedvez, keresztel~keresztez, magol~magoz, okol~okoz*). A kölcsönzött igék gyakran fejlesztenek ki igekötős változatokat, például *be-bootol, be-lájkol, be-szkennel, ki-printel, ki-posztol, rá-klikkel*.

Az angol terminusok közül többet a forrásnyelv szerinti írásmód mellett már fonetikusán (azaz magyarul) írunk le, illetve fonetikusán is leírunk. Ez azt jelzi, hogy ezek az igék már többé-kevésbé beépültek a szaknyelvbe, jövevényelemekké váltak. Ilyenek például *to boot up* > *(be)bútol*, *to like* > *(be)lájkol*, *to scan* > *(be)szkennel*, *to tag* > *beteggel*, *to chat* > *csetel*, *to photoshop* > *fotosoppol*, *to email* > *ímélezik*, *to use Facebook* > *fészbukol ~ fészbukozik*, *to google* > *guglizik*, *to post* > *(ki)posztol*, *to click* > *(rá)klikkel*, *to registrate* > *regisztrál*, *to skype* > *szkájpol*, *to spam* > *szpemel*, *to make selfies* > *szelfizik*, *to surf* > *szörföl ~ szörfözik*.

4. Összegzés

A szófajjelölő képzők nem tekinthetők tipikus képzőnek, hiszen nem a szóképzés a legfőbb funkciójuk, és jelentésmódosító szerepük sem hasonlítható össze a valódi képzésekkel. A tanulmány fő célja a szakirodalom által a szófajjelölő képzők szinonimáiként emlegetett terminusok (beillesztő képző, igésítő képző, honosító képző, adaptációs képző) osztályozása úgy, hogy minél jobban kirajzolódjanak a más-más funkcióval rendelkező, különféle szófajjelölő képzők közötti funkcionális különbségek. A különféle funkcióval rendelkező szófajjelölő képzők csoportosításakor egyrészt a tövek típusát (szabad vagy kötött tőhöz járulnak-e ezek a képzők), másrészt pedig a tövek eredetét (belső keletkezésűek-e vagy kölcsönzések) vettem figyelembe.

A szabad és a kötött töveken lévő képzők között alaki és funkcionális azonosságok, illetve különbségek ismerhetők fel. A kötött tövű igék végződésének legnagyobb része alapszavakból létrejött származékszavakon is feltűnik, például *tám-ad* (*tám-*: kötött tö) ~ *él-ed* (*él-*: szabad tö); *saj-og* (*saj-*: kötött tö) ~ *kavar-og*, *teker-eg* (*kavar-*, *teker-*: szabad tövek), amelyek ugyanazt a kezdő, gyakorító stb. jelentéstartalmat hordozzák, mint analóg társaik. A valódi képzéstől elsősorban az különbözteti meg őket, hogy a valós képzett ige képzője a tö lexémaváltozatához képest betölti a deriválás funkcióját, a kötött tövűé viszont nem. Emellett elmondható, hogy a kötött tövek képzők nélkül nem vehetnének részt a toldalékolási rendszerben, hiszen ezek éppen a beillesztő képzők által nyernek szófajiságot. A kötött tövű igékben tehát mind a tövek, mind a képzők sajátos fajtáival van dolgunk, amelyek a valódi származékszavak töveivel és képzőivel szembeállítva kapják meg különleges jellegüket.

A magyarban a szófajjelölő képzők túlnyomó többsége igésítő képző, tehát e végzések elsődleges funkciója az igeiség szófaji jellegének a jelzése, a szavak beillesztése a magyar igerendszerbe. Szófajjelölő képzőket főleg belső keletkezésű szavakon és idegen nyelvekből átvett kölcsönigéken találunk. A belső keletkezésű szavak közül az onomatopoeitikus igék fő jellemzője, hogy mindig valamilyen képzőt mutatnak fel.

A régebbi és az újabb igei kölcsönzések feltűnően különböznek abban, hogy kötelező derivációs beillesztésükben más-más típusú képzők vesznek részt. Ez pedig minden bizonnyal összefüggésben van a produktív magyar ige-képzők számának a csökkenésével. Az úgynevezett igésítés feladatát ma már csak néhány (produktív és gyakori) képző képes ellátni. Ma többnyire az *-(V)l*, *-(V)z* és az *-ál* képző használható produktívan (pl. *export-ál*, *install-ál*, *konvert-ál*), míg korábban más képzők is számításba jöhettek (pl. *-kOdik*, *-Og*, *-An*, *-dos*, *-Ul*, *-ít*, *-Ong*, *-izál*).

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 2001. *Magyar nyelvstratégia*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Balogh Lajos – Király Lajos 1976. *Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők Somogy megyei nyelvatlasza*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza 1948. Az igei átvételek kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 44: 81–94.
- Bárczi Géza 1958. *A magyar szókincs eredete*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bárczi Géza 1974. *Nyelvművelésünk*. Gondolat, Budapest.
- Benkő Loránd 1954. Egy hangfestő igecsoport. *Magyar Nyelv* 50: 254–74.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1967. *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1984. *A magyar fiktív (passzív) tövű igék*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bybee, Joan 2010. *Language, Usage and Cognition*. Cambridge University Press, Cambridge.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511750526>
- Dudás Előd 2016. A magyar jövevényszavak beilleszkedése a muravidéki szlovén irodalmi nyelv rendszerébe. *Magyar Nyelv* 112: 444–50. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2016.4.444>
- Filipović, Rudolf 1986. *Teorija jezika u kontaktu. Uvod u lingvistiku jezičnih dodira*. JAZU – Školska knjiga, Zagreb.

- Gersner Károly 2018. Szókészlettörténet. In: Kiss–Pusztai (szerk.) 2018: 249–70.
- Gombocz Zoltán 1901. Az igezők átvételéről (Adalékok a nyelvkeveredéshez). *Magyar Nyelvőr* 30: 105–9.
- Guttmann Miklós 1990. A hangutánzó igeik néhány alaktani, hangtani, jelentéstani sajátossága a muravidéki nemzetiségi magyarság nyelvében. In: Szabó Géza (szerk.): *Nyelvtudomány. Magyar dialektológia. Szlavisztika*. A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Közleményei 6. Szombathely, 17–34.
- Hadrovics László 1975. *Szavak és szólások*. Nyelvtudományi Értekezések 88. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hadrovics László 1989. A magyar nyelv kelet-közép-európai rokonsága. In: Balázs János (szerk.): *Nyelvünk a Duna-tájon*. Tankönyvkiadó, Budapest, 7–46.
- Kádár Edit 2007. *Alaktan és szófajtan*. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár.
- Kenesei István 1996. Képző vagy nem képző? In: Terts István (szerk.): *Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól*. II. kötet. Janus Pannonius Tudományegyetem PSZM Projekt Programiroda, Pécs, 92–5.
- Kiefer Ferenc 1998. Alaktan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. Osiris, Budapest, 187–289.
- Kiefer Ferenc 2000. *Helyzetkép a magyar nyelvtudományról*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Kiss Jenő 1972. A jövevényigék meghonosítása a finnugor nyelvekben (Észrevételek a finnugor nyelvek szófajjelölésének kérdéséhez). *Nyelvtudományi Közlemények* 74: 299–334.
- Kiss Jenő – Schlachter Wolfgang 1974. A német nyelv magyar jövevényszavai és a *der, die, das*. *Magyar Nyelv* LXX: 458–62.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2018. *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin 2004. *Anyanyelvünk állapotáról*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kniezsa István 1974. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. I–II. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kontra Miklós 1981. *A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre*. Nyelvtudományi Értekezések 109. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Ladányi Mária 2017. Alaktan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 501–660.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195331967.001.0001>
- Lanstyák István 2012a. Az északi magyar nyelvjárásokba bekerült szláv, illetve szlovák kölcsönszavak alaktani beépülése. In: Simon Szabolcs – Török Tamás (szerk.): *A tudomány vonzásában. Köszöntő kötet a 70 éves Vörös Ottó tiszteletére*. Selye János Egyetem Tanárképző Kar, Komárom. 99–109.
- Lanstyák István 2012b. A kölcsönszavak beépülése a magyar nyelv szlovákiai változataiba 1. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 14/3: 3–26.
- Lendvai Endre 1998. Gyógyír nyelvi önértékünknek. *Népszabadság*, 1998. augusztus 8., 29.
- Lengyel Klára 2000. Az igeelvek. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 223–51.

- Nyomárkay István 1989. A magyar és szerbhorvát nyelv kapcsolata. In: Balázs János (szerk.): *Nyelvünk a Duna-tájon*. Tankönyvkiadó, Budapest, 291–347.
- Nyomárkay István 2007. *Rövid horvát és szerb nyelvtörténet*. ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, Budapest.
- Oszkó Beatrix 1997. A spanyol nyelv magyar eredetű szavai. In: Kiss Gábor – Zaicz Gábor (szerk.): *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 267–9.
- Palágyi László 2019. *A magyar főnév kognitív morfológiai modellje*. Doktori Disszertáció. Kézirat. ELTE BTK Nyelvtudományi Iskola, Budapest.
- Papp Ferenc 1966. Megszóaltak a gépek. *Magyar Nyelvőr* 90: 183–8.
- Papp Ferenc 1967. Tölgéink. *Magyar Nyelvőr* 91: 45–52.
- Papp Ferenc 1968. Szófaj és végződés. *Magyar Nyelvőr* 92: 29–37.
- Papp Ferenc 1976. *A magyar nyelv szóvégmutato szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Poplack, Shana – Sankoff, David 1984. Borrowing: the synchrony of integration. *Linguistics* 22: 99–135. <https://doi.org/10.1515/ling.1984.22.1.99>
- Schirm Anita 2004. Napjaink nyelvi változásai. Új nyelvi jelenségek a magyarban. In: Balázs Géza – Grétsy László (szerk.): *Új jelenségek a magyar nyelvben. Válogatás a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma anyanyelvi pályázataiból*. Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Budapest, 147–67.
- T. Somogyi Magda 1987. *A passzív igetövek leíró vizsgálata a magyarban*. Nyelvtudományi Értekezések 125. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- T. Somogyi Magda 2000. *Toldalékrendszerzésünk vitás kérdései*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szűcs Tibor 2017. A kicsinyítés-becézés szemantikai-pragmatikai funkciói és nyelvtani formái. *THL2: A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata* 2017/1–2: 145–57.
- TESz I–II–III. = Benkő Loránd (főszerk.) *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1967/1970/1976. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Varga Mónika 2011. Hangutánzó igék morfológiai vizsgálata. *Magyar Nyelvjárások* XLIX: 87–104.
- Winter-Froemel, Esme 2008. Studying loanwords and loanword integration. Two criteria of conformity. *Newcastle Working Papers in Linguistics* 14: 156–76.
- Zaicz Gábor (főszerk.) 2006. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Zsilinszky Éva 2003. Szókészlet-történet. In: Kiss – Pusztai (szerk.) 2003: 372–92.

H. Varga Márta

KRE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék

<https://orcid.org/0000-0002-2203-3853>

SUMMARY

H. Varga, Márta

A functional study of derivational suffixes indicating parts of speech

One of the aims of this paper is to classify the terms occurring in the linguistic literature as synonyms for ‘derivational suffixes indicating parts of speech’ (suffix of integration,

verbalizing suffix, nativizing suffix, adaptational suffix) in order to highlight the functional differences across the various suffixes indicating parts of speech. In classifying suffixes of diverse functions, the author takes stem types into consideration (whether the suffixes concerned are attached to free or to bound stems) on the one hand, and the origin of the stems (whether they are native or borrowed) on the other.

Another aim of the paper is to study the integration of borrowed verbs into the grammatical (phonological, morphological, and syntactic) system of Hungarian. Pre-conquest and post-conquest verbal borrowings are strikingly different in whether they involve a derivational suffix of nativization or not, and also in the types of derivational suffixes indicating verbality that participate in the obligatory derivational integration of borrowed verbs.

Keywords: functions of derivational suffixes, derivational suffix indicating part of speech, derivational suffix of integration, derivational suffix of nativization, obligatory derivational integration.

Az ellentétes mellérendelésről 16–17. századi bibliafordítások nyomán: variáció és változás

1. Bevezetés

Az alábbi tanulmány az ellentétes mellérendelő mondat szerkezetek funkcionális variációjának néhány aspektusát mutatja be 16–17. századi bibliafordítások összevető elemzésével. Az egyes szöveghelyeket a következő fordítások alapján vettem össze: Jordánszky-kódex (1519 k.), a vizsolyi biblia (1590) és Káldi György (1626) fordítása, valamint az újszövetségi részeknél tekintetbe vettem Sylvester János fordítását (1541).

A korszakra jellemző mondat történeti változások a mellérendelés esetében elsősorban a kapcsolóelemek rendszerének gazdagodásával, elsődlegesen a kötőszókészlet bővülésével kapcsolatosak, magának a struktúrának az alakulását azonban ez nem befolyásolja (vö. Haader 2018: 218–20). A pragmatikai szempontok miatt a funkcionális variáció (szinonímia) vizsgálata ilyen esetekben is indokolt, mivel a mondatban terén számos választási lehetőség áll a megnyilatkozó rendelkezésére (Dömötör 2003: 450–1; Haader 2001: 367, 2004: 465–6). Ezáltal az egyéni nyelvhasználatok eltérhetnek a korszakra jellemzőnek tartott állapottól – az egyes szerzők (esetünkben fordítók) nyelvi választásait társadalmi, kulturális beágyazottságuk befolyásolja (vö. Haader 2003: 687).

A bibliafordítások ideálisak a funkcionális szinonímia vizsgálatához, mivel a referenciális tartalom eredendően többé-kevésbé azonos, ugyanakkor a megformálásban többféle szerkezeti lehetőség kínálkozik (Haader 2001: 366–7, 2004: 464–5). A biblikus szövegekre ráadásul az arányokat tekintve átlagon felüli számú mellérendelő kötőszós szerkezet használata jellemző – ez fordítási sajátosságnak (latinnal közvetített hebraizmusnak) tekinthető, ugyanakkor nem kizárt, hogy stílusesszék a magyarban: erőteljes tagoló hatásával ünnepélyességet kifejezve (akár a szóbeli elbeszélő próza

* A tanulmány az MTA Nyelvtudományi Intézetben zajló 116217 számú OTKA-projektum (Versengő szerkezetek a középmagyar élőnyelvben: változók elemzésén alapuló megközelítés) támogatásával készült.

verbalizing suffix, nativizing suffix, adaptational suffix) in order to highlight the functional differences across the various suffixes indicating parts of speech. In classifying suffixes of diverse functions, the author takes stem types into consideration (whether the suffixes concerned are attached to free or to bound stems) on the one hand, and the origin of the stems (whether they are native or borrowed) on the other.

Another aim of the paper is to study the integration of borrowed verbs into the grammatical (phonological, morphological, and syntactic) system of Hungarian. Pre-conquest and post-conquest verbal borrowings are strikingly different in whether they involve a derivational suffix of nativization or not, and also in the types of derivational suffixes indicating verbality that participate in the obligatory derivational integration of borrowed verbs.

Keywords: functions of derivational suffixes, derivational suffix indicating part of speech, derivational suffix of integration, derivational suffix of nativization, obligatory derivational integration.

Az ellentétes mellérendelésről 16–17. századi bibliafordítások nyomán: variáció és változás

1. Bevezetés

Az alábbi tanulmány az ellentétes mellérendelő mondat szerkezetek funkcionális variációjának néhány aspektusát mutatja be 16–17. századi bibliafordítások összevető elemzésével. Az egyes szöveghelyeket a következő fordítások alapján vettem össze: Jordánszky-kódex (1519 k.), a vizsolyi biblia (1590) és Káldi György (1626) fordítása, valamint az újszövetségi részeknél tekintetbe vettem Sylvester János fordítását (1541).

A korszakra jellemző mondat történeti változások a mellérendelés esetében elsősorban a kapcsolóelemek rendszerének gazdagodásával, elsődlegesen a kötőszókészlet bővülésével kapcsolatosak, magának a struktúrának az alakulását azonban ez nem befolyásolja (vö. Haader 2018: 218–20). A pragmatikai szempontok miatt a funkcionális variáció (szinonímia) vizsgálata ilyen esetekben is indokolt, mivel a mondatban terén számos választási lehetőség áll a megnyilatkozó rendelkezésére (Dömötör 2003: 450–1; Haader 2001: 367, 2004: 465–6). Ezáltal az egyéni nyelvhasználatok eltérhetnek a korszakra jellemzőnek tartott állapottól – az egyes szerzők (esetünkben fordítók) nyelvi választásait társadalmi, kulturális beágyazottságuk befolyásolja (vö. Haader 2003: 687).

A bibliafordítások ideálisak a funkcionális szinonímia vizsgálatához, mivel a referenciális tartalom eredendően többé-kevésbé azonos, ugyanakkor a megformálásban többféle szerkezeti lehetőség kínálkozik (Haader 2001: 366–7, 2004: 464–5). A biblikus szövegekre ráadásul az arányokat tekintve átlagon felüli számú mellérendelő kötőszós szerkezet használata jellemző – ez fordítási sajátosságnak (latinnal közvetített hebraizmusnak) tekinthető, ugyanakkor nem kizárt, hogy stílusesszék a magyarban: erőteljes tagoló hatásával ünnepélyességet kifejezve (akár a szóbeli elbeszélő próza

* A tanulmány az MTA Nyelvtudományi Intézetben zajló 116217 számú OTKA-projektum (Versengő szerkezetek a középmagyar élőnyelvben: változók elemzésén alapuló megközelítés) támogatásával készült.

hagyományaiból merítve; Juhász 1991: 500). Éppen ezért az elemzés egyes pontokon kitekint a korszak magánéleti regiszterére is (a Történeti magánéleti korpusz, a továbbiakban TMK alapján; az adatbázis leírását lásd Dömötör et al. 2017).

A magyarban az ellentét altípusainak elhatárolása összefügg a kötőszók viszonylag korán kialakult funkciómegoszlásával. A különböző bibliafordítások összevetése ugyanakkor rámutat a viszonyok jelöltségének, megkülönböztetésének, explicit voltának a kérdéskörére, illetőleg felveti annak kérdését, hogy a *hanem* terjedését a korszakban milyen szerkezeti tényezők befolyásolhatták (főként a JordK. szövegrészeiben, tekintettel arra, hogy – amint az összehasonlításból kiderült – Sylvester fordítása már nagyrészt az innovatív változatot preferálja, illetőleg más elemet is érint a variáció, például a *sőt*-öt).

A jelöltséget tekintve a variáció részének kell tekinteni azt, hogy az ellentét különböző fajtái nemritkán kapcsolatos kötőszóval is kifejeződnek. Az egyes források különbséget mutatnak abban a tekintetben, hogy a kapcsolatos kötőszó mely funkciókban és milyen arányban variálódik az ellentétet explicit módon kifejező elemekkel – ez pedig különböző diskurzuspragmatikai motivációkkal magyarázható.

2. Variáció: tér, idő és humán dimenzió

A pragmatikai, gyakran korízlési különbségekben gyökerező változatosság és választás feltárásához egyaránt tekintettel kell lenni a tér, az idő és a humán (társadalmi, kulturális) háttérben, dimenzióban rejlő lehetséges magyarázatokra (a dimenzionális megközelítésről bővebben lásd Juhász 2002; variacionista megközelítésben hasonlóképpen, utóbb vö. Tagliamonte 2018). A vizsolyi bibliát Károlyi Gáspár és munkatársai elsősorban latinból fordították, emellett a korábbi magyar kéziratos fordítások is hathattak rá (a héber és a görög forrásokat ellenőrzésképpen forgatták; vö. Szabó 2012: 109, a vélhető alapszövegek felsorolása: 110–3). Ha a fordítás céljait és szempontjait figyeljük, akkor jellemzővé válik a szöveghez tapadó módszer, legalábbis a sok héber–görög–latin szókép és a kötött kifejezések visszaadását tekintve. A kötőszóhasználatban ugyanakkor mutatkoznak attitűdök, a normatörekvés jelei, leginkább Sylvester munkáiban, főként a *kedig* és *kediglen* kapcsán, valamint az *s* kötőszó visszaszorításában (Juhász 1999: 453–5; Juhász 2018).

A funkcionális szinonímia feltárása összevető módszerrel történik, megkülönböztetve a szinonim szerkezeteket a formai változatoktól – a funkciójában teljesen azonos vagy annak tekinthető megoldásokat ideértve (Dömötör 2003: 450–1). A forrásban ilyennek mutatkozik a *pedig*(~*len*) ~ *kedig*(~*len*), noha a *k* ~ *p* változatok megítélése (hogy pusztán formai-e) már kérdéses lehet, tekintve, hogy Sylvester elitelő attitűddel viseltetett a *pedig* iránt (Juhász 1999: 454–5). Ahogy arról szó volt, alapvetően azt tekintjük szinonímiának, ha a szövegek referenciálisan többé-kevésbé ugyanazt valószínűsít meg (ezt a fordítás ténye lényegében biztosítja), a prezentáció, a megformálás azonban eltérő (Dömötör 2003: 452–3; Haader 2001: 367; Haader 2004: 465–6). A szinonímia kérdése azonban ebben a vizsgált témában összetett és tág értelmezést kíván, hiszen egyaránt ideértendő a lexikális különbség (*de* ~ *mindazonáltal* ~

pedig), ahogy a szerkezeti különbség is, például az, hogy tagmondatban vagy mondatrészben, például ragvonzó névutós szerkezetben fejeződik-e ki a kérdéses viszony (lásd 5.). További szerkezeti szempont, hogy a kapcsolóelem (*de, maga ~ demaga, hanem*) mondatrészeket, tagmondatot vagy annál is nagyobb egységeket, szövegmondatot, akár – biblikus szövegek esetében – verseket kötnek-e össze. Az a kérdéskör is a szinonímia része, hogy az adott szövegrészletben az ellentét viszonya direkt vagy indirekt módon jelölt, azaz a kapcsolóelem explicit-e, vagy implicit, illetőleg kapcsolatos jelentésű vagy ellentétes.

Az ellentét kifejezésének alakulásáról a kései ómagyar korszakot és előzményeit áttekintve a következőket mondhatjuk. A három fő funkció korán kimutatható a kapcsolóelemek által is: a *kedig* szembeállító és megszorító használatú, ahogy a *de* is, ez utóbbi azonban tagmondat élén kizáró is lehet, emellett megfigyelhető benne egyfajta „megengedő árnyalat” (Juhász 1991: 486–7, 1992: 781; Papp 1995: 728–9). A *hanem* ugyancsak nem új keletű, már a KTSz-ban is megszilárdult formában szerepel, ekkor még kiemelő funkcióban. A 16. század elejére az elsődleges kiemelő, megkülönböztető funkció (‘hanem csak’) átértékelődik, és a *hanem* a kizáró ellentét kifejezésére (‘csak, kizárólag’) lesz használatos. A kizáró funkció kifejezésekor kezdetben jellemző volt a tagadó/tiltószó mellett az *egyéb, más, senki* stb. típusú nyomatékosító elem. A *hanem* újabb használatának térnyerésével a *de* a megszorító ellentét kötőszava marad – a változás ingatag voltát mutatja, hogy később, az újmagyar korszakban ismét megjelenik a *de* ebben a funkcióban (Haader 2003: 774; Haader 2018: 224–5). A szinkrón funkcionálisabb megközelítés több fokozattal, átmenettel számol. Hadrovics László az *egyszerű ellentét* elnevezésű kategóriába sorolja a szembeállítót és a kizárót is; a megszorító utótagú használat külön csoportot képez (*megengedő ellentét*), ennek egy árnyalata adja a harmadik csoportot, ez a *korlátozó ellentét* (ez enyhébb, mint a megengedő, jellemző kötőszava a *csak*; Hadrovics 1969: 179–80).

A fordítások összehasonlítása a tekintetben is tanulságos lehet, hogy milyen motiváció, szemlélet kerekedik felül gyakrabban: az eredeti szöveghez való ragaszkodás vagy inkább az értés és megértetni akarás (az ómagyar biblikus szövegek kapcsán Juhász 1992: 802). Általánosabb megközelítésben ez megfeleltethető a kontextuális „helyénvalóság” és a kontextus felülírása dinamikájának (vö. Roberts 2004: 211–3).

3. A feltárás néhány előzetes eredményéről

3.1. A dolgozat az alábbi feltáró bemutatással adalékokat kíván szolgáltatni a korszak egy jellegzetes regiszterével kapcsolatban, csatlakozva a következőkhöz: „A nyelvhasználati kérdéseknek pontosabb feltárása és az abból adódó grammatikai és szociolingvisztikai következtetések levonása a középmagyar korra nézve még későbbi feladat marad” (Haader 2003: 687). Ahogy arról volt szó, a mellérendelő viszonyok módosulása helyett inkább a kifejezőeszközök közötti válogatás (mintázat) a jellemző, a használat gyakorisága gyakran korizáltsággal különbséggel magyarázható (Haader 2003: 686–7, 2018: 224–5).

Az elemzéshez egészében feldolgoztam az alábbi fejezeteket: Márk evangéliuma, János evangéliuma, Jelenések könyve, Bírák könyve, Józsué könyve. Az újszövetségi részekben négy fordítást vizsgáltam: JordK. (1519 k.), Sylvester (1541), vizsolyi (1590), Káldi (1626); az ószövetségiben pedig hármat: JordK., vizsolyi, Káldi. Emellett részleteket dolgoztam fel Máté és Lukács evangéliumából (Mt 1–11. fejezet; Lk 1–8. fejezet), valamint Mózes negyedik (1–21. fejezet) és Mózes ötödik könyvéből (1–24. fejezet). Ez utóbbi szövegrészeket szintén a JordK., a vizsolyi biblia és Káldi fordítása alapján vettem össze.

A többfázisú keresés része, hogy tekintettel kellett lenni az egyik forrásban implicit (zéró), a másik forrásban explicit megoldásokra, az ellentétes jelentésű kapcsolatos kötszóhasználatra, illetőleg a mellérendeléstől eltérő variációra. Mindezek lépésnek tekinthetők az úgynevezett felelős adatgyűjtés felé. A nyelvi változó meghatározásakor ugyanis elvárható, hogy a célváltozó minden egyes előfordulását számításba vegyük az aktuálisan vizsgált anyagban, és egyúttal az összes nem előfordulást is számon kell tartani, így az adott jelenség összes változatát feltárjuk a forráscsoportban, beleértve a grammatikailag nem jelölt, implicit megoldásokat is. A szintaktikai, diskurzusbeli/pragmatikai változók esetében azonban a nem előfordulási helyek (ahol megjelenhetne a változat, de ténylegesen mégsem fordul elő) igencsak nehezen írhatók le. A szerkezeti kontextusok szűkítése mellett az segíti az ilyen adatkezelést, ha az adott változó csak bizonyos lexémákhoz kapcsolódik, vagy csupán néhány szófaji kategóriát érint (Tagliamonte 2018). – Le kellett azonban végül mondanivaló az olyan ellentétet kifejező szerkezetekről, amelyekben a kapcsolóelem (főként a *pedig*) inkább szövegtovábbvivő szerepű (vö. Juhász 1992: 483; Papp 1995: 727). Ennek a funkciónak a bevonása ugyanis parttalanná tette volna a gyűjtést, miközben az ellentét azonosítása ilyenkor problematikus – ehhez ugyanakkor támpontot adnak a párhuzamos szövegrészek (elsősorban a *de*-vel történő váltakozás).

A gyűjtött szöveghelyeket az alábbi táblázat foglalja össze, ez az Újszövetség esetében (a négy párhuzamos forrásban összesen) mintegy 2096 adatot jelent, míg az Ószövetség esetében (a három forrásban) 830 adatot – ugyanis mintegy 88 helyen szöveghiány mutatkozott a JordK. anyagában, vélhetően az eltérő eredeti forrásszövegek miatt.

1. táblázat. Az egyes fejezetekből gyűjtött ellentétet kifejező szöveghelyek megoszlása

	Szöveghely		Szöveghely
Jelenések	69		
Márk	110	Józsué	57
János	223	Bírák	69
Máté 1–11	68	Mózes 4 1–21	56
Lukács 1–8	54	Mózes 5 1–24	124
ÚSZ összesen:	524	ÓSZ összesen:	306

A *szöveghely* fogalmának bevezetése szükséges a vizsgált anyagban (jóllehet a megnevezés tág és szubjektív jellegű), ugyanis az ellentétes viszony időnként két vagy akár több bibliai verset kapcsol össze, más esetekben viszont egy versen belül is megfigyelhető többféle ellentét – különböző kifejezőeszközökkel és különböző

funkciók egyaránt. A szövegpárhuzamoknál az azonos bibliai helyet mindig az első példánál tüntettem fel:¹

- 1519 k.: es vralkodnak hű raytok, hatalmafkodnak hű raytok; *de* nem azonkeppen vagyon ty kezdetők; *de* vala ky nagyob akarand lenny, lezen ty zolgalotok (JordK., Mk 10, 42–43).
- 1590: wralkodnac azokon, és ,a' kic ő köztöc hatalmasoc, szabadságoc vagyon azokon. [||] *De* nem v'gy lészen ti köztetec, *hanem* a' ki akar ti köztetec nagy lenni, ti szolgátoc légyen (vizsolyi).
- 1626: uralkodnak azokon: és az ő fejedelmeknek hatalmok vagyon rajtok. Nem úgy vagyon *pedig* tí-köztetek *hanem* valaki nagyobb akar lenni, inastok lészen (Káldi).

A fenti két szöveghely a versek szerinti beosztástól részben függetlenül két különböző variációs kategóriába sorolható: az első szöveghely funkciók szerint megszorító vs. szembeállító ellentét (a zérót is ideértve), míg a folytatás a kizáró ellentét kifejezőeszközök szerinti variációjába illeszkedik, archaikus *de* vs. *hanem*).

A vizsgált anyagban a szinonímia számos ponton megnyilvánul: a két fő tényező a kifejezőeszközök és a funkciók szerinti megoszlás, ezek azonban nem válnak el élesen. Elkülöníthető a teljes megfelelés, ha minden vizsgált szövegváltozatban azonosan fejeződik ki a viszony, ezeket azonban tágabban értelmeztem, beleértve a lexikális szinonímia bizonyos eseteit, például: *de* ~ *demaga* ~ *mindazonáltal*. Ezt a döntést az indokolja, hogy e kapcsolóelemek között jelentősebb különbség nem mutatkozott, és az arányokat sem befolyásolták különösebben. Kvalitatív szempontból ezek némelyike mégis figyelemreméltó, elsősorban a kapcsolóelemek halmozásával kifejezett nyomatékosság miatt, ez leginkább Sylvesterre jellemző (a JordK. az utóbbi esetben is implicit a későbbi forrásokhoz képest):

- 1519k.: nem dolgoznak, sem fonnak, sem zűnek Mondom byzonnyal tynektek (JordK., Mt 6, 28–29).
- 1541: nem munkálnak, sem fonnak, *de maga mind az által es* mondom tűnektek (Sylvester).
- 1590: nem munkálkodnac és nem fonnac. Mind az által mondom néktec (vizsolyi).
- 1626: nem munkálkodnak, se nem fonnak. Mondom pedig néktec (Káldi).

3.2. Variáció, diskurzusbeli funkciók

A kifejezőeszközöket tekintve teljes megfelelést két csoportra bontottam aszerint, hogy az adott szöveghelyen minden vizsgált fordításban kapcsolatos kötőszó jelöli-e

¹ Az alapvetően betűhű szövegközlést technikai okokból egyszerűsítettem, az *s*, *z* és *sz* formákat a mainak megfelelőre cserélve. Az ÚSZ párhuzamos helyei elektronikusan is hozzáférhetők: <http://parallelbible.nyttud.hu/>.

az ellentétes viszonyt, vagy éppen egyöntetűen ellentétes kötőszó jelenik-e meg az adott helyen. További nagyobb csoportot képez az – ezen a ponton még együtt tárgyalt – bárminemű variáció, amikor is az egyes források közül legalább egy eltérést mutat a többitől. A szöveghelyek megoszlását szemléltető táblázat mutatja, hogy ez utóbbi a legnagyobb arányú mind az ószövetségi, mind az újszövetségi fejezetek összevetésekor, noha az újszövetségi anyag jelentősebb arányú megfelelést mutat az ellentétes kapcsolóelemek terén:

2. táblázat. Variációk és megfelelések a korpuszban

Szöveghely	és-sel kifejezett ellentét (teljes megfelelés)	Ellentétes kapcsolóelem (teljes megfelelés)	Kifejezőeszközök, funkciók variációja
ÓSZ = 306	12	33	261
ÚSZ = 524	39	122	363
Összes = 830	51 (6%)	155 (19%)	625 (75%)

Az ószövetségi fejezetek esetében szót kell ejteni további 23 olyan szöveghelyről, ahol a vizsolyi biblia és Káldi fordítása egyaránt a kizáró *hanem*-et alkalmazza, a JordK.-beli szöveghiány miatt azonban itt nem vonhatunk egyértelmű párhuzamot (ezért nem került a táblázatba). A diskurzusfunkciót és a jelentést tekintve a nyelvi anyag az alábbi kategóriák szerint csoportosítható: kapcsolatos kötőszóval kifejezett vs. explicit ellentét (*és* vs. *de*, ritkábban *pedig*, *hanem*); szembeállító vs. egyéb típusú ellentét; megszorító ellentét vs. megengedő alárendelés. A kifejezőeszközöket tekintve külön csoportba kerül a zéró vs. explicit kötőszóval jelölt viszony, valamint a mondatrész vs. tagmondat kifejezte viszony.

A diskurzusfunkciókkal kapcsolatban szót kell ejteni az egyes szövegpárhuzamokból adódó további változatosságról: az ellentét egyes fajtái (főként a kizárás) az oksági viszonyokkal mutatnak párhuzamot:

- 1590: Zebulun sem űzé ki a Chanaanęust, ki Gazerben lakic vala, *annac okáért* lakéc az Chananęus öközőttőc Gazerbe (vzsolyi, Bír 1, 30).
- 1626: Zábulon el nem tőrlé a' Czetron és Náalól lakóit: *hanem* közőttek lakék a' Kananęus (Káldi, Bír 1, 30).
- 1590: ne légyen se része se öröksége az tőb Izraellel, *hanem* az WRnac tűzes áldozatit és örökségét egyéc (vzsolyi, 5 Móz 18, 1).
- 1626: Ne légyena' papoknak, és Levítáknak, és mind abból a' nemzetségből-valóknak, részek és örökségek a' több Israellel, *mert* az Úr áldozatit és ajándékit észik (Káldi).
- 1519 k.: se tennen feyedre ne eskwgyel [...] Legyen *azert* ty bezettek: vę, vę, nem, nem (JordK., Mt 5, 36–37).
- 1541: se az te fedre ne eskeęgęl [...] *De* ez legyen a tő beszidetek vę vę nem nem (Sylvester).
- 1519 k.: kyk magokat zydoknak mongyaak, de nem azok, *mert* hazwdnak (JordK., Jel 3, 9).

- 1590: kic mondgyác magokat Sidóknac, maga nem azoc, *hanem* hazudnac (vizsolyi).

Szintén nem ritka, hogy az egyik forrásban ellentétként jelenik meg az adott tartalom, míg a másik fordítás ugyanezt valamilyen határozói körülményként adja vissza (cél, idő stb.):

- 1590: Nem űzöm ki őket az ti ortzátoc elől, *hanem* lésznecc mint tóuissec az ti öldalotokba (vizsolyi, Bír 2, 3).
- 1626: Az-okáért nem akartam őket el törteni színetek-elől: *hogy* légyenek ellenségitek, és azok isteni légyenek romlástokra (Káldi).
- 1590: Es ne nézzetec az ti szíuetec vtán, és az ti szemeitec vtán, a mellyec vtán ti paráznalkodtoc. *Hogy* meg emlekezzétec (vizsolyi, 4 Móz 15, 39–40).
- 1626: és ne kövessék az ő gondolattyokat, és szemeket, külömb-külob-féle dolgokkal paráznalkodván, *hanem* inkább emlékezvén az Úr parancholatiról (Káldi).
- 1519 k.: nem tehet az ffyw ennen magatwl valamyt, *kyt* latangya hw attyat tenny (JordK., Jn 5, 19).
- 1590: hogy ném czelekedhetic a' fiu ő magától, *hanem* ha látandgya az atyat tfelekedni (vizsolyi).
- 1519 k.: ne lathwan hw halalat, *hanem* elezer lathnaa vrnak (JordK., Lk 2, 26).
- 1590: hogy halált nem látna addig, *mignem* meg látná az Wrnac amaz Chriftulát (vizsolyi).

A variáció részben az esetleges eltérő szövegelőzményekkel magyarázható, illetőleg a figyelemirányítás eltérő tendenciáival.

4. Kontraszt és/vagy kapcsolat: tendenciák az explicit-implicit kifejezésmód kapcsán

Az ellentét mindhárom funkciója napjainkban is kifejeződik kapcsolatos és kötőszóval (Balogh 2000: 536–8). A bibliafordításokban az indirekt elvárásokra épülő ellentét jellegzetes – tipikusan verseket összekötő – retorikai megoldás, főként a Jelenések könyvében. Az alábbi példa minden vizsgált párhuzamos szövegben hasonlóan fejeződik ki: az előzményből kiderülnek az adott terület lakóinak erényei, a folytatás azonban – az ez alapján kialakuló elvárással szemben – nem arról tudósít, hogy Isten teljesen elégedett velük (azaz nincs félnivalójuk). Ezt követően azonban kiderül, hogy az ellenkezőjét sem kell feltételezni, fenntartva a bizonytalanságot:

- 1590: De vagyon valami ellened való mondásom, mert az te első szeretetedet el hadtad [...] *De* ez ió benned, hogy az Nicolaitáknac tselekedteket gyűlölted (vizsolyi, Jel 2: 4–6).

Jóllehet a történeti szövegektől egészen máig jellemző, hogy az ellentét bármely fajtája kifejeződhet kapcsolatos kötőszóval, az azonban kérdés, hogy a bibliai szövegekben milyen megoszlás mutatkozik ezen a téren. További szempont, hogy milyen pragmatikai tendenciára lehet ebből következtetni a kontextuális helyénvalóság és a kontextus felülírásának összjátékát tekintve (ajánlott értelmezés, *proffered interpretation*; Roberts 2004: 209–10), azaz törekednek-e az egyes fordítások az egyértelműsége a kötőszóválasztás által, vagy inkább a nyitott értelmezést preferálják. A két tendencia együtt is jelentkezhethet:

- 1590: keresic az emberec az halált és nem talállyac meg azt, és kéuánnánac meg halni, *de* az halál el mégyen előttöc (vizsolyi, Jel 9, 6).

A zéró kötőszóval való variáció a vizsgált anyagban összesen 88 szöveghelyen érinti a fordítások valamelyikét (újszövetségi: 30; ószövetségi: 58). Történetileg alapvető volt a kötőszó nélküli mellérendelés – a tartalmi viszonyok számos értelmezési lehetőségével –, és más forrásokban, például a kései ómagyar levelekben is jellemző volt a kötőszóhiány (Papp 1995: 727). A biblikus szövegekben ehhez képest meghatározó a mellérendelő kötőszók jelentős száma (bár főként a kapcsolatosak). Ezen a téren a vizsolyi biblia és a Káldi-féle fordítás hasonlóan mutatkozik, legalábbis a számarányokat tekintve közel azonos arányban fordul elő náluk az egyes viszonyok implicit jelölése (valamivel több mint az esetek felelésében).

Az ószövetségi szövegek képe változatosabb, mint az újszövetségi; a vizsolyi biblia *hanem* használata kisebb arányú, mint a Káldi-féle fordításé. Ez azonban nem azért van, mert az archaikusabb *de* kötőszó jelenik meg, inkább hajlamos implicit maradni ez a viszony:

- 1590: Nem esset el csak egy beszédis, mind abból az ió beszédből, mellyet szólótt vala az WR az Izrael házánac: Mindenec meg lőnec (vizsolyi, Józs 21, 45).
 1626: Chak egy ige sem lőtt abban heában mellyet fogadott vala hogy bé-tellyesítene, *hanem* valósággal mindenek bé-tellyesedtek (Káldi).
 1519 k.: te sem meegh be oda, *De* Josue Nwn ffya az the zolgaad, ew megyen (JordK, 5Móz 1, 37–38).
 1590: Te sem mégy oda be. Az Iosue az Nun fia, aki áll te előtted, ő mégyen be oda, azért őtet biztassad (vizsolyi).
 1626: Te sem mégy-bé oda, *hanem* a' Nun fia Hósue a' szolgálád, ő mégyen-bé éretted (Káldi).

A *hanem* hiánya nem okoz nehézséget a megértésben, hiszen a legtöbb esetben az első tagmondatban tagadás utal a kizárásra:

- 1541: el nem tavezik vala az Templombol / bütyöliesecken es imadsagokban magat foglalta vala (Sylvester, Lk 2, 37).
 1590: nem táuozic vala el az templomtól, *hanem* éjél és nappal szólgál vala Istennec (vizsolyi).

A témaváltás jelzését a vizsolyi bibliában a központosítás hangsúlyozza, míg később ezt a funkciót is átveheti a *hanem*:

- 1519 k.: masnak attam ewteth, *de* egy hwga vagyon, ky zep ewnalanal (JordK., Bír 15, 2).
 1590: annac okaért adám ötet az te társodnac: Az ő öcze nem *de* nem szezbé annál (vizsolyi).
 1626: és azért adtam ötet [...] *hanem* vagyon öttse, mely ifiabb (Káldi).

Jellemző továbbá a kapcsolatos kötőszó gyakori előfordulása már az ómagyar biblikus szövegekben is. Ezt általában a fordítás sajátosságának tartja a szakirodalom: hebraizmus a latin megfelelők közvetítésével (Juhász 1992: 802; Haader 2018: 220). Minél változatosabb jelentésű egy mellérendelő kötőszó, annál inkább hajlamos más típusokkal érintkezni, így az *és* különösen sokfunkciónak számít a korszakban, az ellentét fajtái közül a szembeállítás és a kizárás kifejezésére használatos (Haader 2018: 220–1). Ez kimutatható a középmagyar bibliafordításokban is (az átjárhatóságot a szerkezetek közötti variáció is mutathatja):

- 1590: nem hagyja élőt, *és* minden lelket meg ölé (vizsolyi, Józs 10, 40).
 1626: nem hagyja abban semmi maradékot, *hanem* mindent a' mi lehelhet vala meg-öle (Káldi).
 1590: Ti pediglen legyetek vtánoc az ti ellenségtekne *és* az ő vtóliáriókat vágiátok *és* ne boczasságtoc be őket (vizsolyi, Józs 10, 19).
 1626: tí pedig ne állyatok, *hanem* kergessétek az ellenséget, *és* a szaladók-nak utól-járóját vágton vágjátok (Káldi).

A vizsgált párhuzamos források sem törekszenek ugyanakkor mindig a kizárás egyértelmű jelölésére (ezúttal épp a vizsolyi jelöli expliciten):

- 1519 k.: es nem törlyöm ky ew neveeth az eelew kenyből, *es* vallom ew neveeth en atyamnak (JordK., Jel 3, 5).
 1514: ęs nem törlöm el az ű neuít az ilő kőnuból *ęs* meg vallom az ű nevuít (Sylvester).
 1590: *és* el nem törlöm annac neuét az életneć kőnyuéből, *hanem* vallást tézsec annac neuéről (vizsolyi).
 1626: *és* ki nem törlöm az ő nevét az Élet-kőnyvéből, *és* meg-vallom az ő nevét (Káldi).

Az ószövetségi szöveghelyeket tekintve ugyanakkor Káldi fordítása mutatkozik explicitnek ezen a téren – legalábbis a vizsolyi bibliához képest, bár jelentősebb mennyiségi különbségekről nem beszélhetünk (az eltérés a zéróval *és* az *és*-sel történő variálódáskor mutatkozik), ráadásul a két forrás a legtöbb esetben „kiegészíti egymást”: ha az egyik implicit megoldást választ, a párhuzamos szöveghelyen kötőszózat. Ez szabad váltakozásra enged következtetni, a viszony implicit voltának pedig, a központosítás alapján következtetve, retorikai szerepe lehet a vizsolyi bibliában.

Az explicit-implicit kérdéskör mentén további szempont a kapcsolatos kötőszó ellentétet kifejező használata. Az értelmezést tekintve az *és*, illetőleg a *de* kötőszós szerkezetek hasonlóan sokrétűek, többféle konvencionális implikaturát képezhetnek (hasonlóan az igeneves szerkezetekhez, vö. Gugán 2002: 38–9, l. még Varga 2017). A kapcsolatos viszony és a szembeállítás különösen átjárható kategóriának minősül: „A kapcsolat és a szembeállítás (az ellentét legenyhébb formája) jelentésbelileg igen közel állnak egymáshoz” (a *meg* kötőszó kapcsán Haader 2003: 688; Papp 1995: 481). Megszorító ellentétként ugyanakkor az *és* inkább a kötőszói funkció megerősítéseként társul az újabbakkal (Haader 2003: 689). Az itt összevetett bibliafordítások ugyanakkor azt a tendenciát mutatják, hogy a megszorító *de* az *és* ellentétet kifejező használatával igen gyakran variálódik (a vizsgált anyag újszövetségi részében 99 szöveghelyen, az ószövetségiben 41 alkalommal). Mind a négy fordításban egyazon megoldással élnek a következő példában:

- 1519 k.: Azok kedeg nem ertyk vala e bezeedet *es* feelnek raytta hwtet megh kerdeny (JordK., Mk 9, 32).
 1541: *Es* űk nem tuggak uala mit mondana *es* nem merik vala űtet meg kerdeny (Sylvester).
 1590: Ők pedig nem értic vala ez mondást, *és* félnek vala őtet meg kérdeni (vizsolyi).
 1626: Ők pedig nem értik vala az ígét, *és* félnek vala őtet megkérdeni (Káldi).

Ugyanakkor nem lehet teljes következetességet feltételezni egyetlen forráson belül sem, noha az evangéliumok közötti tartalmi megfelelés akár ezt lehetővé is tenné (az első adat teljes megfelelést mutat a párhuzamos fordításokkal, a másodikban a vizsolyit kivéve mind az *és*-t alkalmazza):

- 1590: Mert el iött az esső , el iött az ár víz , el iötttec az szelec, meg űtkőztec az házba, *és* nem romlott el (vizsolyi, Mt 7, 25).
 1590: minec vtánna pedig el iött az ár víz, meg űtközött az folyó viz abba, *de* azt meg nem mozdithatta (vizsolyi, Lk 6, 48).

A források közötti legmarkánsabb különbség ezen a ponton rajzolódik ki, főként az újszövetségi részek alapján. A vizsolyi biblia a kigyűjtött szöveghelyek több mint háromnegyedében (77%) megszorító kötőszót használ, egyértelművé téve a kifejezni kívánt viszonyt (az ószövetségi anyag kisebb arányt mutat a *de* javára, 60% alatt, ugyanakkor jelentősen kevesebb a szöveghely is). Sylvester és Káldi fordításában éppen fordított az arány: az előbbi 74%, míg az utóbbi 80%-ban *és*-sel kapcsolja ezeket a helyeket (Káldi fordításának ószövetségi részeiben az arány szintén 60% alá csökken). A JordK. esetében kevésbé kiugróak az arányok, de valamivel több mint a szöveghelyek felében szintén a kapcsolatos megoldás szerepel. Különösen tendenciaszerűnek mutatkozik a vizsolyi biblia eltérő, a megszorító ellentétet explicit kötőszóval is kihangsúlyozó megoldása a Jelenések könyve 12–13. fejezetében.

A többi három fordításban közös, hogy az alábbi példákban *és*-sel fejezik ki az ellentétet – ezúttal ezek közül csak Káldi fordítását idézem (az eddigieknél nagyobb kontextussal):

- 1590: Es lőn az egben nagy viaskodás Az Mihál és az ő Angyali viaskodnac vala az sárkánnyal, és az sárkánis tusakodic vala, és az ő Angyali. *De* nem veheténc diadalmat, és az ő helyekis többé nem találtaték menyben (vizsolyi, Jel 12, 7–8).
- 1626: És nagy harcz lőn az égben: Mihály, és az ő Angyali harczolnak vala a' sárkányal, és a' sárkány harczol vala és az ő Angyali: és nem veheténc erőt, se helyek nem találtaték azoknak többé az égben (Káldi).

A fenti példában a kontextus világos a szövegelőzmény miatt, az elvárásokat pedig meghatározzák a befogadó általánosabb tudása, vélelmei. Az előfeltevések és elvárások tehát indirektek: a szereplők megnevezésének sorrendje, valamint a harc, a tusakodás megisméltése (és másodjára nyomatékosan a sárkányhoz kapcsolása) miatt implikálódhat a sárkány lehetséges győzelme (a hívő olvasói számára akár elővetítve ennek minden lehetséges negatív következményét). A folytatás azonban nyilvánvalóvá teszi a sárkány tusakodásának eredménytelenségét – a megszorító ellentét ezt közvetlenebbül hozzáférhetővé teszi a befogadó számára (annak rendkívüliségére is irányítva a figyelmet), mint az első pillantásra inkább időbeli rákövetkezést kifejező *és*. Ez utóbbinál a kontextus felülíródik a szituáció ismeretében (bár az *és* 'és mégis/mégsem' értelemben jelezhet szokatlanságot, váratlanságot). A további példák hasonlóan működnek, újra és újra előrevetítve a Napba öltözött asszonyt fenyegető veszélyeket:

- 1590: Mikor azért látta volna az sárkány hogy le vettetet volna az földre, kergetni kezde az aszoni állatot melly az fiat szülte vala. *De* adattatánac az aszoni állatnac ket nagy sas szárnyác, hogy az sárkány előtt el repülne az puztába az ő helyére, hogy tápláltasséc ott ideig (vizsolyi, Jel 12, 13–14).
- 1626: És minek-utánna látá a' sárkány hogy levettetett volna a' földre, kergeté az aszszony'állatot, melly a' fiú magzatot szülte: és adatának az aszszony'állatnak két nagy sas szárnyak, hogy a' pusztába röpülne az ő helyére, a' hol tápláltatik ideig és időkig (Káldi).
- 1590: Es botsáta az kigyó az ő száíából az aszoni állat vtán v'gy mint folyó vizet, hogy azt azzal el ragadtatna. *De* segítségül lőn az föld az aszoni állatnac, és meg nitá az föld az ő száíát, és el nyele az folyó vizet, mellyet az sárkány az ő száíából botsátott vala (vizsolyi, 12, 15–16).
- 1626: És a' kigyó a'száíából az aszszony'állat-után mint egy folyó-vizet bocháta, hogy ötet el-ragadtatná a' folyó-vízzel. És meg-segété a' föld az aszszony'állatot, és meg-nyitá száját a' föld, és el-nyelé a' folyó-vizet, mellyet a sárkány a' száíából bochtott vala (Káldi).

Az *és*-t, illetve a *de*-t követő következő tagmondatok minden esetben érvénytelenné teszik az előzményből indirekt módon következő, implicit elvárást, a folytatás pedig hangsúlyozza ezt:

- 1590: Meg haragodéc azért az sárkány az aszoni állatra, és el méne hogy hadakoznéc egyebeckel (vizensolyi, 12, 17).

A továbbiakban hangsúlyos a két esemény/helyzet együtt járásának szokatlan, rendkívüli volta – a *halálos seb* már a jelző megválasztásával előrevetíti a halált mint legvalószínűbb következményt. Ezt az elvárást azonban törli a folytatás, a legvalószínűtlenebb következményről számolva be (vö. *csodálkozék*); máshol pedig a látszattól eltérést jelezve:

- 1590: Es látám hogy egy az ő feiei között v'gy mint halálos sebbel meg sebesitetett, *de* az ő halálos sebe meg gyógyitáték (vizensolyi, 13, 3).
 1626: És láték egyget a' feiei-közűl mint-ha halálra ölettetett volna meg: és az ő halálos sebe meg-gyógyittáték. És chodálkozék az egész föld a' fene-vad-után (Káldi).
 1590: Es látéc más fene vadat felőni az földből, kinec ket szarva vala, mellyec az báránnac szarvához hasonlatosoc valánac, *de* vgy szól vala mint az sárkány (vizensolyi, 13, 11).
 1626: És láték más fenevadat fel-jóni a' földről, és két szarva vala hasonló a' Bárány szarvához, és szöll vala mint a' sárkány (Káldi).

A vizsolyi biblia ezen a téren inkább az értés és megértetni akarás (a kontextusnak közvetlen megfeleltetés) elvét érvényesíteni, a kötőszóválasztással ráirányítva a figyelmet a majdani elvárásokra és azok felfüggesztésére vagy érvénytelenségére. A többi fordításra a biblikus szövegekben hagyományosabb és használat a jellemző, valószínűleg inkább a szöveghez tapadó fordítást helyezve előtérbe, az ezzel együtt járó nyitott, közvetett értelmezéssel együtt.

Az ellentét viszonya kapcsolatos kötőszóval kifejezve, illetőleg a kétféle kifejezés mód váltakozása ugyanakkor nemcsak a fordításokra jellemző; az eredeti, magánéleti regiszterből származó szövegekben – levelekben, tanúvallomásokban – sem példátlan a Történeti magánéleti korpusz alapján. Elsősorban a megszorító utótagú ellentétre és a szembeállító ellentétre adatható a váltakozás:

- 1591: Egikor pap lukacine ker vala tulem vaját, *es nem* adek ismet ez utan ker vala tulem penzt, *es nem* adek es hortelen olj niaualiam len, hogi ciak meg nem halek (Bosz. 15.).
 1730: vas rostat jött kéni *de* nem adtunk néki (Bosz. 79.).
 1717: Látta a fatens Szücs Annát a Biro János háza alatt állani, mikor a kutyallyat kergettik, *es onnet* hová ment nem tudgya (Bosz. 31.).
 1717: Hogy a kutyallyat ki kergettette Szücs Anna, a fatensnek ott font egy kevesse, onnal el ment *de* nem tudgya a fatens hova (Bosz. 31.).

² A Történeti magánéleti korpuszból származó adatokat a kötetek alapján betűhűen közlöm (<http://tmk.nyud.hu/forrasok.php>), a hivatkozás a forrás korpuszbeli rövidítése és a perszám, levélszám alapján történik.

- 1579: de ez vtan Sulyok Istwannak Ismerd Lenj *es nem* Baratodnak tarchad (Tel., 110.).
- 1653: használ nekie, azért kirte öis, *es nem* mas gonosz uigre (Bosz. 457).
- 1708 nem hijába késnek vele, mivel ez után Károlyban leszen az posta, *és nem* Szathmárt (Kár. 81.).
- 1712: tovább is engedje Isten, én adhassak nekik *és nem* ök nekem (Kár. 130.).

A *nem pedig* változatra az adatbázis mindössze két adatot tartalmaz, azokat is a 18. századból: 1716: *tehát az Baba hívta a fatenst Komának, nem pedig Veres Nagj Jánosnét* (Bosz. 61.); 1751: *ennek előtte cir. 7 Esztendővel lévén a Fatensnek Fele-sege nyughatatlanságban, hogy egész Éczakais kellett néki vigyázással nem pedig nyugodalommal el tölteni* (Bosz. 328.). A szembeállítást így kifejező megoldás tehát a korpusz (és a vizsgált bibliafordítások) alapján a korszak jellemzője – noha a későbbiekben sem teljesen példátlan.

5. Adalékok a kizáró ellentét alakulástörténetéhez és variációjához

A hagyományos leírásban a kizáró használat képviseli a legerősebb ellentétet. Pragmatikai/funkcionális megközelítésben viszont vitatott a megítélése, Hadrovics szerint teljesen eltérő kategóriába sorolható, mint a megszorító (1969: 179–80), míg Bratinka szerint az implikációkat tekintve kapcsolat van közöttük (1987: 24–6). A kizáró *de*, illetőleg *hanem* által összekapcsolt tagmondatok két külön állításra vonatkoznak, így mindkét tartalom érvényes maradhat anélkül, hogy együtt ellentmondást eredményezne, míg a megszorító funkciónak része az ellentmondás, és annak az implicit elvárásnak a felfüggesztése, hogy az adott két cselekvés, történet jellemzően nem jár együtt. A két tagmondat tartalmának együttes érvényessége természetesen azzal függ össze, hogy az első tagmondatból nem törölhető a tagadás anélkül, hogy a kifejezni kívánt viszony megváltozna (a formával együtt, vö. *nemcsak...*, *hanem... is*). Az előző tagmondatban *egyéb nem* stb. típusú szerkesztés „szinte maga után vonja” a ’de egy bizonyos dolog igen’ értelmű folytatást (Juhász 1991: 492–3, 1992: 795; Papp 1995: 730, 734–5). A *hanem* a 16. század során váltja fel a *de*-t ebben a funkcióban. Erre alkalmassá teszi az elsődlegesen kiemelő, megkülönböztető funkciója, illetőleg annak átértékelődése ’hanem csak’ > ’csak, kizárólag’.

Az újabb kötőszó térnyerésének fokozatos volta mind a négy vizsgált forrásban megmutatkozik:

- 1519 k.: Lassad hoǵ senkynek ne mongyad; *de* meny el (JordK., Mt 8,4).
- 1541: Meglāssad hoǵ valakinek ne mongād *de* menǵ el (Sylvester).
- 1590: meg lásd hogy senkinec ne mondgyad *hanem* meny el (vizsolyi).
- 1590: annac okaért mostan nem nyúlhatunk hozzáioc. *De* ezt czelekedgyűc vélec, (vizsolyi, Józs 9, 20).

1626: és azért nem nyúlhatunk hozzájuk. *Hanem* ezt chelekedgyük nékik (Káldi).

A következő táblázat azt mutatja meg, hogy az egyes forrásokban mennyire gyakori a *hanem* előfordulása. A Biblia két fő részét egyrészt a források közötti nem teljes átfedés miatt vettem külön, másrészt így az esetleges különbségek mintázatai jobban megfigyelhetők. A *szöveg hely* ezúttal azt jelzi, hogy összesen hány helyen fordult elő kizáró ellentét (függetlenül attól, hogy csak az egyik vagy csak a másik forrásban, míg a többiben nem).

3. táblázat. A *hanem* előfordulási gyakorisága forrásokra lebontva

JordK.: 11	JordK.: 41
–	Sylvester 149
vizsolyi: 76	vizsolyi: 166
Káldi: 96	Káldi 163
ÓSZ-szöveg hely: 102	ÚSZ-szöveg hely: 187

A kifejezőeszközök szerinti variációról elmondható, hogy JordK.-nél későbbi fordításokban előforduló *hanem*-ek aránya kiegyensúlyozottabb képet mutat az újszövetségi anyagban, mint az ószövetségiben. Ebből az is látszik, hogy Sylvester fordítása ezen a téren inkább a vizsolyi bibliával és Káldi fordításával mutat hasonlóságot, kevésbé jellemző rá az archaikusabb *de* használata. A JordK. az esetek mintegy 78%-ában választja az archaikusabb megoldást (az ószövetségi anyag esetében a szöveg hiányok miatt nem egyértelmű az arány).

Mivel a vizsgált anyagban összesen 52 esetben mégis a többi fordításnak megfelelően az újabb kapcsolóelem szerepel a szövegben, kérdés, hogy ennek alapján kirajzolódik-e valami korlát, szempont a változatok közötti választásról, illetőleg az újabb változat térnyeréséről. Néhány példa a forrásokkal való teljes megfelelésből:

1519 k.: nem valanak ffay *hanem csak* leany (JordK., Józs 17, 3).

1519 k.: Nem az my reghy atyankkal, *hanem* my velwnk (JordK., 5 Móz 5, 3).

1519 k.: nem nylwan, *hanem* oly mynt tythkon (JordK., Jn 7, 10).

1519 k.: Nynczen kyralywnk, *hanem* czazarwnk (JordK., Jn 19, 15).

1519 k.: meg ne serteneek az zöld fyweketh, se faakat, *hanem csak* embereketh (JordK., Jel 9, 4).

E részletek alapján arra következtethetünk, hogy ha alanya vagy a leírt esemény egyéb körülményére vonatkozik a tagadás (és így a kizárás), akkor megjelenik a *hanem* is. Az eddigi adatok azonban nem utalnak arra, hogy ez az állítmánnyal kapcsolatos kizárás is jellemző (a többi fordításban e helyen *hanem* szerepel, egyet idézek):

1519 k.: ne ellene allany az gonoznak. *De* ha ky arczwl ytendy yob arczadat (JordK., Mt 5, 39).

- 1590: hogy az gonosznac ne állyatoc ellene (gonoszszal) *hanem* az ki téged iob felől artzul ütend (vizensolyi).
- 1519 k.: nem vagok melto hog be yew en haylokom ala, *de* csak mongyad ygheeddel (JordK., Mt 8, 8).
- 1626: Urā nē vagyok méltó hogy hajlékōba jō'j: *hanē* chak egy szóval mōgyad (Káldi).

A fenti esetben Sylvester fordítása annyiban mutat különbséget, hogy a kizáró ellentétet a *sōg* ('sőt') fejezi ki. Az állítmánnyal kapcsolatban kirajzolódó szerkezeti korlát az ószövetségi részletekben is megfigyelhető:

- 1519 k.: Nem megyek el teeveled. *De* az en zyleteesemnek feldere terók (JordK., 4 Móz 10, 30).
- 1626: Nem megyek-el veled, *hanem* meg-térek földembe (Káldi).
- 1519 k.: Es nem akaratok ew belee zallany, *De* hytetlenek leetek wr ystennek zawara (JordK., 5 Móz 1, 25).
- 1590: Es mind azáltal nem akarátoc fel menni, *hanem* ellene tusakodátoc (vizensolyi).

Jellemző ugyanakkor a JordK.-re a *hanem* használata annak archaikusabb, kiemelő, megkülönböztető funkciójában (Haader 2003: 688–9). Ez a használat viszont időnként jelöltebb formában figyelhető meg itt, mint a többi fordításban:

- 1519 k.: Ystenth soha senky nem latta; *hanem csak* hŵ eggethlenee (JordK., Jn 1, 18).
- 1541: soha senki nem latta. Az eggetlen egg fiu ki az at'ának kebeliben vagon ű hirdette ki (Sylvester).
- 1590: Istent soha senki nem látta, amaz eggyetlen egy szűletet fiu ki az atyánac kebelében vagyon, az beszéllette meg mi nékűnc (vizensolyi).
- 1626: Az Istent soha senki nem látta: az eggyetlen-egy szűletett fiú, a'ki az Atyának kebelében vagyon, ő beszéllette-meg (Káldi).

A megkülönböztetés, kiemelés a későbbi forrásokban hajlamosabb mondatrészértékű formában, például ragvonzó névutós szerkezetben megjelenni:

- 1519 k.: Egy waras sem leetteteek, ky Izraelnek megh nem holdolt vona *hanem csak* az eweus (JordK., Józ 9, 19).
- 1590: Nem vólt olly város ki békeséget tett vólna az Izrael fiaiuál, az Hiueusoktól Gibonnac lakoitul el válua (vizensolyi).
- 1626: Nem vólt olly várás melly meg-adná magát [...] Hevaeustól meg-válva (Káldi).
- 1519 k: Senky nem lattya ez nemzethseeghbely nepek kezzől az yo fledet [...] *hane'* csak kaleb (JordK., 5 Móz 1: 35–36).

- 1590: egyyis nem láttya az ió földet, [...] Az Chalebtől Iephune fiától megválua (vizsolyi).
 1626: Nem fogja egyy-is látni [...] Kálebtől meg-válva (Káldi).

Az újszövetségi forrásokban még a kötőszó eredetét felidéző, feltételhez kapcsolt megkülönböztetés (kiemelés), kizárás jellemző:

- 1519 k.: *hanem ha* ky wyonnan zyletendyk masodzer, nem lathatt”a ytennek orzagat (JordK., Jn 3,3).
 1590: ha valaki vijonnan nem születendic, nem láthattya az Istennec országát (vizsolyi).

A négy elemzett fordítás közül a JordK. őrzi leginkább a *hanem* archaikusabb funkcióit (nem egyszer a leginkább explicitté téve ezeket), miközben a kizáró ellentét terjedésének folyamatát is mutatja. Úgy tűnik, az, hogy az archaikus vagy az újabb kötőszó fejezi-e ki a kizáró ellentétet, attól függ, hogy az adott elem a mondat mely részére vonatkozik. Az adatok alapján legalábbis az állítmányt követően jelenhetett meg legkésőbb a kötőszó újabb szerepben – a kérdés természetesen kutatást igényel a teljes anyagon, illetőleg más források bevonásával.

Ahogy arról már volt szó, a megszorító és a kizáró ellentét közötti átjárhatóság vitatottnak tekinthető, mivel az első esetben felfüggeszthető az az elvárás, hogy a két cselekvés/állapot hagyományosan nem jellemző együtt, míg a másodikban az együtt előfordulás expliciten tagadva van. Éppen ezért kérdés, hogy a párhuzamos szöveghelyeken a kizáró funkciójú *de* egyszerűen az archaikus változat választását jelenti, vagy megszorító értelmű is lehet, megengedve az ellentmondást. Az alábbi esetben a lehetséges ellentmondás lényegében a megszólítottak tudására vonatkozik, így általánosabb értelmű, mint a jelzett cselekvések:

- 1519 k.: es en magamtwl nem yettem, *de* vagyon ygaz ky enghem boczatot kyt thy nem twttok (JordK., Jn 7, 28).
 1541: ęs en magamtul nem iüttem *hanem* igaz az ki enghemet el boczāta [...] (Sylvester).
 1590: és én magamtól nem iöttem, *de* igaz az ki engemet el küldűtt, kit ti nem esmértec (vizsolyi).
 1626: és én magamtól nem jöttem, *de* igaz az ki engem küldött [...] (Káldi).

A további alternatív kötőszóválasztás szintén a megszorító-megengedő jelentés felé elmozdulás lehetőségét veti fel:

- 1519 k.: ty reatok eegyeb terhet nem boczatok; *de maga*, myben vattok meg tarczatok (JordK., Jel 2, 24–25).
 1541: nem ereszték tū reatok egyeb terhet / *de maga* tarczātók azt az mell’ vágon (Sylvester).

- 1590: nem vetec reátoc más terhet. *Hanem* az melly nállatoc vagyon, azt tartsatoc meg (vizsolyi).
 1626: nem vetek rátok más terhet, *mindazáltal* azt, a' mi nálatok vagyon, tartsátok-meg (Káldi).

Az alábbi részlet nemcsak a váltakozó kötőszóhasználatot mutatja, hanem a megszorító és a kizáró ellentét közötti átjárhatóságot, illetőleg szerkezeti variációt, a tagmondatok sorrendjének (illetőleg lineáris és beékelést tartalmazó változatát) is beleértve:

- 1519 k.: az byneseket ysten megh nem halgattya, *de* ha ky ysten feelő léend, es ky hű akarattyat teezy, az ollyant hallgattya meg (JordK., Jn 9, 31).
 1541: az bűnösököt isten meg nem hallgatta, *hanem* azt hallgatt'a meg az ki isten filő ember (Sylvester).
 1590: az Isten a' bűnöseket meg nem halgattya, *De* az ki az Istent tiszteli, és az ő akarattyát tselekeszi [...] (vizsolyi).
 1626: a' bűnöseket az Isten meg nem halgattya: *de* a' ki Isten-tisztelő, és az ő akarattyát chelekeszi [...] (Káldi).

A párhuzamos szöveghelyek máshol is olyan mértékű átjárhatóságot mutatnak, ahol a tagmondatsorrend is eltérő lehet – ez főként az ószövetségi részekre jellemző:

- 1590: kezekben adunc tégedet ő nekiec, *de* meg nem ölünc tégedet (vizsolyi, Bír 15: 13).
 1626: Meg nem ölünc téged, *hanem* kötve kézbe adunk (Káldi).
 1590: Az idegennecc adgy vsurára, *de* az te atyádiánac vsurára ne adgy (vizsolyi, 5 Móz 23: 20).
 1626: ne adgy uzorára az atyád-fiának [...] *hanem* az idegennek (Káldi).

A bibliafordításokat tekintve tehát a kérdés mindenképpen összetett, és egyelőre nem válaszolható meg határozottan. Mindenesetre a korszak magánéleti regiszterében sem példátlan (a Történeti magánéleti korpusz adatai alapján), hogy az állítmánya vonatkozó kizáráskor a *de* jelenik meg:

- 1538: En nem tiltlak !hg oda ala Ne Mennil a Jozagba, *de* chak ezt mondom (Svetk., 2.).
 1584: Akkor elmene, és nem láttam, *de* hallottam, hogy azutánn is kétszer is jött késen oda (KBosz., 24.).
 1591: Ezon azzonni azt monta az en uram nekom germekot nem cinalhatot volna, *de* nagy balas cinalta (Bosz. 15.).

Az adatok száma azonban nem elégséges ahhoz, hogy az eredeti szövegek alapján határozottabb megállapítást tegyünk arra vonatkozóan, hogy a kizárás hatóköre ténylegesen befolyásolja-e az újabb változat terjedését.

6. Összefoglalás

Az ellentétes mellérendelés kifejezőeszközeinek és funkcióinak variációja számos területen megmutatkozott a JordK., a vizsolyi biblia, valamint Sylvester és Káldi fordításainak összevető elemzése során. A variáció egy része változáshoz kapcsolódik, más része pedig a különféle nyelvhasználati sajátosságokról (például a kontraszt párhuzama más körülményekkel, például oksággal kifejezve vagy a szembeállító és *nem* használata) nyújt pillanatképet – kitekintve a magánéleti regiszterre is.

Az egyik változás a kifejezőeszközök használatában a kizáró ellentétet érinti. Ezen a téren a fokozatosságot sikerült érzékeltetni, mivel egy-egy szöveget vizsgáltam részletesen egy-egy időszakból. A JordK. adatai alapján a kapcsolóelem „hatókörének” szerepe lehetett az újabb változat terjedésében. Ahogy várható volt, a JordK. a többi forráshoz képest archaikusabb ezen a téren, miközben Sylvester nem sokkal későbbi fordítása az újabbakhoz hasonlít. A vizsolyi biblián belül is mutatkoznak különbségek a kizáró viszony kifejezésében, ebben azonban főként az explicit-implicit, (illetőleg közvetlen-közvetett értelmezés), azaz a zéró vagy az *és* kötőszó, valamint (több forrásban is) az egyéb, például oksági viszonyok játszanak szerepet. A magánéleti regiszterre való kitekintés alapján a 16. század második felében sem példátlan az archaikusabb *de*-vel kifejezett kizáró ellentét, a hatókört illetően azonban további kutatások szükségesek.

Markáns variáció mutatkozott a megszorító ellentét kifejezésében, az ellentét, a megengedés és a kapcsolatos viszony elhatárolását is felvetve (a magánéleti regiszter alapján általánosan a korszak jellemzőjeként). Ezen a téren két szélsőséges tendencia rajzolódott ki, ezek külön forrásokhoz is köthetők (főként az újszövetségi fejezetek alapján): a vizsolyi biblia (és kisebb részben a JordK.) esetében a megszorító ellentétet a kötőszóválasztás által rendszeresen egyértelmű formában fejeződik ki, irányítva a figyelmet: ezt az értés-megértetés szándéka motiválja, az egyértelműsége törekvés. Káldi és Sylvester fordításában ezeken a helyeken is elsődlegesen a sokfunkciós *és* jelenik meg (az ómagyar fordításokhoz hasonlóan), csak ezeket olvasva a tartalmi viszonyok többféle – a szövegelmélet és a világról való tudás alapján felülírható – értelmezése is lehetséges, ez ugyanakkor feldolgozás közvettségével jár. A forrásszöveg sajátosságának bizonyult annyiban, hogy az ószövetségi és az újszövetségi részek az egyes fordításokon belül is eltérő tendenciákat mutathattak, nem egyszer a szerkezetbeli variációt is beleértve.

FORRÁSOK

- JordK. = Jordánszky-kódex 1519. k. Régi magyar nyelvemlékek. 5. Közreadja: Toldy Ferenc–Volf György. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Káldi = Káldi György. Szent Biblia. Bécs. 1626. [Hasonmás: Faximilex Kiadó, Budapest, 2002.]
- Sylvester = Sylvester János. Uy Testamentu magyar nelwen mellet az Görög és Diak nyelvből uyonnan fordijtank, az Magar nipnek Kereszten hűtben valo ippülsire. Sárvár, 1541. [Hasonmás kiadás Kossuth, MTA KIK, Budapest, 2017.]
- TMK = Történeti magánéleti korpusz (<http://tmk.nyud.hu/>).
- vizsolyi = Károlyi Gáspár. Szent Biblia. Vizsoly. 1590. [Hasonmás kiadás: Magyar Helikon, Budapest, 1981.]

SZAKIRODALOM

- Balogh Judit 2000. A mellérendelő összetett mondatok. Az ellentétes mellérendelés. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar Grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 536–38.
- Bratinka József 1987. *De, hanem, hogyanem*. Pragmatikai megközelítésben. *Néprajz és Nyelvtudomány* 31–32: 21–41.
- Dömötör Adrienne 2003. Szinonim mondat szerkezetek és formai változatok. Vonatkozó mellérendelő alárrendelések és párhuzamaik hat korai bibliafordítás tükrében. *Magyar Nyelv* 99: 448–66.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017. Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszpépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- Gugán, Katalin 2002. Syntactic Synonymy: A case study. *Acta Linguistica Hungarica* 49: 23–49. <https://doi.org/10.1556/ALing.49.2002.1.4>
- Haader Lea 2001. Mikrodiakrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban). *Magyar Nyelvőr* 125: 354–70.
- Haader Lea 2003. Mondattörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris, Budapest, 677–90, 770–5.
- Haader Lea 2004. Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel. *Magyar Nyelvőr* 128: 464–9.
- Haader Lea 2018. Az összetett mondatok. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 209–25.
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Juhász Dezső 1991. A kötőszók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 475–500.
- Juhász Dezső 1992. A kötőszók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 772–814.
- Juhász Dezső 1999. Az ómagyar nyelvi normáról és Sylvester nyelvtanáról néhány kötőszó kapcsán. *Magyar Nyelv* 95: 453–6.
- Juhász Dezső 2002. Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudomány-szemléleti kérdések. In: Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János (szerk.): *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Debrecen–Jyväskylä, 165–73.
- Juhász Dezső 2018. A nyelvjárások történetéből. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 361–78.
- Papp Zsuzsanna 1995. A mellérendelő mondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 719–57.
- Roberts, Craige 2004. Context in Dynamic interpretation. In: Horn, Laurence – Ward, Gregory (eds.): *The Handbook of Pragmatics*. Blackwell Publishing Ltd., Malden–Oxford–Carlton, 197–220.
- Szabó András 2012. *A rejtőzködő bibliafordító Károlyi Gáspár*. Kálvin Kiadó, Budapest.
- Tagliamonte, Sali A. 2018. *Near done; awful stable; really changing*: The suffixless adverb in dialects of the UK. *Diachronica* 35: 107–43. <https://doi.org/10.1075/dia.16027.tag>
- Varga Mónika 2017. „Nem szólhatván, az Úristent segítségül hívta” – A fonák okság kifejezéséről középmagyar szövegekben. *Magyar Nyelv* 113: 59–74. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2017.1.59>

Varga Mónika
tudományos segédmunkatárs
Nyelvtudományi Intézet
<https://orcid.org/0000-0002-5389-2167>

SUMMARY

Varga, Mónika

On adversative coordination based on translations of the Bible from the 16–17th centuries: variation and change

This paper studies the variation of diverse types and interpretations of adversative coordination in the Middle Hungarian period, based on the data of parallel passages of several different Hungarian translations of the Bible from the 16–17th centuries. One of the main topics is the diffusion of corrective *de* ‘but’ (the older variant) and *hanem* ‘but rather’ (the innovative variant), arguing that the scope of the conjunction can be considered to be a constructional constraint of the change (according to data from Jordánszky Codex). Another main topic explored is the variation of *de* ‘but’ and the adversative use of *és* ‘and’, shedding light on the tendencies of the usage of the era. The analysis shows that counter-expectational use of contrast is expressed in a direct way (with *de* ‘but’) in the passages of Jordánszky Codex and the Bible of Vizsoly, turning the readers’ attention immediately to the contrast, while (in the translations of János Sylvester and György Káldi) there was also a tendency of combining these clauses with *és* ‘and’, showing the ambiguous nature of the relations, thus involving a proffered interpretation.

Keywords: adversative coordination, variation, diffusion, change, translations of the Bible, Middle Hungarian Period.

Pragmatika és pszicholingvisztika összekapcsolódásának változatai¹

A pszichopragmatika az utóbbi fél évszázad során kétszer született meg. Ha a pragmatika tág, Morris- (1975; róla l. Nagy 2005) féle felfogásából indulunk ki, amely szerint a pragmatika a jelek és a használók viszonya, akkor elvont szinten minden pszicholingvisztika valójában pragmatika. A „pszichopragmatika” azonban szűkebben értelmezte ezt a viszonyt. A nyelv használati kereteinek értelmezését a pszichológiai kutatás adatigényeihez próbálta kapcsolni. Kezdetben individualisztikus keretet használt. Elsősorban arra volt kíváncsi, hogy a használók mint egyének reprezentációiban hogyan jelennek meg a jelek szintaxisán és szemantikáján túlmutató mozzanatok, hogyan egészíti ki a kontextus leképezése és a külvilág ismerete a feldolgozást. Az újabb szakaszban ez az illesztés is társas fordulatot vett: az elsődleges kérdéssé az vált, hogy hogyan képezik le a beszélők a partnerek tudásait, és ez hogyan befolyásolja nyelvi tevékenységüket (Reboul–Moeschler 2006). Hasonló változás nemcsak a pszichopragmatikában, hanem a nyelvészeti pragmatikában is végbement. Tátrai Szilárd (2011, 2013) magyarul is jól összefoglalja ezt a váltást.

¹ Ez a dolgozat 3 előadáson alapul. Az első a Pannon Egyetem Pszicholingvisztikai Nyári Egyetemén, 2018. június 10-én tartottam angolul, a másodikat a *Féligón* című doktorandusz-konferencián az ELTE BTK-n, 2018. október 11-én magyarul, a harmadik változatot pedig a X. DUCOG konferencián bemutatott poszterem képviseli, 2018. május 15-éről. Köszönöm Forgács Bálint (ELTE) és Schnell Zsuzsa (PTE) kommentárjait a kéziratához.

SUMMARY

Varga, Mónika

On adversative coordination based on translations of the Bible from the 16–17th centuries: variation and change

This paper studies the variation of diverse types and interpretations of adversative coordination in the Middle Hungarian period, based on the data of parallel passages of several different Hungarian translations of the Bible from the 16–17th centuries. One of the main topics is the diffusion of corrective *de* ‘but’ (the older variant) and *hanem* ‘but rather’ (the innovative variant), arguing that the scope of the conjunction can be considered to be a constructional constraint of the change (according to data from Jordánszky Codex). Another main topic explored is the variation of *de* ‘but’ and the adversative use of *és* ‘and’, shedding light on the tendencies of the usage of the era. The analysis shows that counter-expectational use of contrast is expressed in a direct way (with *de* ‘but’) in the passages of Jordánszky Codex and the Bible of Vizsoly, turning the readers’ attention immediately to the contrast, while (in the translations of János Sylvester and György Káldi) there was also a tendency of combining these clauses with *és* ‘and’, showing the ambiguous nature of the relations, thus involving a proffered interpretation.

Keywords: adversative coordination, variation, diffusion, change, translations of the Bible, Middle Hungarian Period.

Pragmatika és pszicholingvisztika összekapcsolódásának változatai¹

A pszichopragmatika az utóbbi fél évszázad során kétszer született meg. Ha a pragmatika tág, Morris- (1975; róla l. Nagy 2005) féle felfogásából indulunk ki, amely szerint a pragmatika a jelek és a használók viszonya, akkor elvont szinten minden pszicholingvisztika valójában pragmatika. A „pszichopragmatika” azonban szűkebben értelmezte ezt a viszonyt. A nyelv használati kereteinek értelmezését a pszichológiai kutatás adatigényeihez próbálta kapcsolni. Kezdetben individualisztikus keretet használt. Elsősorban arra volt kíváncsi, hogy a használók mint egyének reprezentációiban hogyan jelennek meg a jelek szintaxisán és szemantikáján túlmutató mozzanatok, hogyan egészíti ki a kontextus leképezése és a külvilág ismerete a feldolgozást. Az újabb szakaszban ez az illesztés is társas fordulatot vett: az elsődleges kérdéssé az vált, hogy hogyan képezik le a beszélők a partnerek tudásait, és ez hogyan befolyásolja nyelvi tevékenységüket (Reboul–Moeschler 2006). Hasonló változás nemcsak a pszichopragmatikában, hanem a nyelvészeti pragmatikában is végbement. Tátrai Szilárd (2011, 2013) magyarul is jól összefoglalja ezt a váltást.

¹ Ez a dolgozat 3 előadáson alapul. Az első a Pannon Egyetem Pszicholingvisztikai Nyári Egyetemén, 2018. június 10-én tartottam angolul, a másodikat a *Féligón* című doktorandusz-konferencián az ELTE BTK-n, 2018. október 11-én magyarul, a harmadik változatot pedig a X. DUCOG konferencián bemutatott poszterem képviseli, 2018. május 15-éről. Köszönöm Forgács Bálint (ELTE) és Schnell Zsuzsa (PTE) kommentárjait a kéziratához.

1. Az 1970-es évek nyelvtani alapú pszichopragmatikája

Ennek a felfogásnak a szemlélete mondatalapú, hozzáállása pedig elemző. Kísérleti helyzetekben a vizsgálati személynek adott feladatok többnyire azonosítási, igazolási feladatok voltak, és a megfeleltetést a világ és a tudás között keresték. Olyan kérdéseket feszegettek, hogy milyen viszony van a lexikai és az enciklopédikus tudás között? Milyen tudástípusok játszanak szerepet a nyelvtan mellett a megértésben? Herriot (1969) már igen korán szintaxis-, szemantika- és pragmatika-központú felfogásokról beszél már a szenvedő mondatok megértése kapcsán is.

Amint Herbert és Eve Clark (1977) klasszikus tankönyve megfogalmazta, ebben az egyénközpontú és mondatcentrikus korszakban három felfogás fogalmazódott meg a megértésről és ebben a tudások szerepéről.

- A) Formaalapú felfogás.** A szenvedő mondat például nehezebb, mint a cselekvő, mert formailag bonyolultabb.
- B) Tartalomalapú felfogás.** *A fiú olvassa a könyvet* mondat megértése során elegendő a szótári elemek azonosítása, ezek között egyetlen viszony lehetséges, csak a *fiú* végezheti az *olvasást*.
- C) Interakciós modellek.** A tudás és a formai elemzés együtt dolgoznak.

Az 1. táblázat mutat példákat arra, hogyan törekedett ez a felfogás a megértésbe belejátszó tudástípusok osztályozására.

1. táblázat. Specifikus és kategorikus tudástípusok, amelyeknek „pragmatikus szerepük van” a feldolgozásban (Pléh 2000b)

Általánosság	Világismeret	Nyelvi alapúak
Specifikus	Duna → kék	Duna → folyó
Kategorikus	Kutya → szőre kihullik	Az autók közlekedési eszközök

Számos hatásosztályozás született a korban, amelyek mindegyikének érvényességére számos reakcióidő és tévesztési adat állt rendelkezésre (lásd Pléh 2000a és a Pléh–Győri 1998 szerkesztette kötet összefoglalóit).

Kategorikus információ hatása. Például a mondat alanya elvárás szerint élő.

Egyedi információ hatása. Például a *veréb* mint referens ismerete bizonyos kijelentéseket elővételez: *szürke, kicsi, városi*.

A kontextushatásokat is osztályoztuk ekkoriban. **A tárgyi kontextus segíti a megértést.** Például Budapest földrajza segít egy olyan mondat megértésében, hogy *A Lánchídtól még lefelé kell menni, míg meg nem látod a Gellért-szobrot*. A diskurzushatások is elsősorban mint kontextusok jelentek meg ebben a korban, míg a mai felfogásban a hangsúly azon lesz, hogy ami korábban elhangzott, az irányítja a megértést, mert modelleket alakít ki a partnerekben egymás tudásairól is.

Alapvető kérdése volt ennek a szakasznak a „pszichopragmatikában”, akárcsak a feldolgozási pszicholingvisztika egészében, **a kétértelműség kezelése**. A moduláris felfogások a nyelvfeldolgozást mint alapvetően kétértelmű megoldásokra vezető

rendszert mutatták be, ahol a kontextus és a pragmatika csak egy második lépésben, az értelmezések leszűkítését segíti. Először ostobák vagyunk, utána okosak, hirdették a moduláris felfogások, míg a tudásalapú, ebben az értelemben interakciós felfogások szerint a feldolgozás első lépéseiben is figyelembe veszünk minden információt, eleve okosak vagyunk. Pléh és Thuma (2013) összefoglalják e vitákat.

Amikor ez a korai analitikus felfogás társas szabályokat kezel, Austin (1962) és Searle (1969, 1970) beszédaktus-elméletéből kiindulva, ezen a téren is analitikus volt, nagyszámú szabályt tételezett fel egy-egy kicsit is átkulcsoltabb funkció megértéséhez. Egy olyan mondat, hogy *Nem akarod befogni?* értelmezése során első lépésként azt elemzi, hogy minek következtében értelmezzük felszólításnak a szándékra vonatkozó kérdést, utána pedig, hogy miért erőteljesebb a tagadással való kérdezős felszólítás stb. (Lásd erre Pléh–Radics 1980 korabeli áttekintését, valamint a Pléh–Siklaci–Terestyéni 2001 szerkesztette kötet szintén e korból származó tanulmányait.)

Emellett többnyire egy másik, párhuzamos világként kialakult az 1970-es években egy etnográfiai alapú, egyedi megnyilatkozások elemzéséből szabályokat elvonó, másképpen esetelemzés-szerűen empirikus pragmatika is elsősorban az etnometodológia és az etnonyelvészet világában Sacks és mtsai (1974), Schegloff (1978), valamint a szociolingvista Labov és Fanshel (1977, 2001) munkáiban, akik az akkori kisszámú rögzített spontán beszédek, többnyire például segélyhívások és terápiás dialógusok alapján próbáltak meg alkalmi szabályokat általánosítani. Itt is az analitikus módszer dominált. Labovék egy klinikai beszélgetésből kiemelt néhány megnyilatkozás elemzésére tucatnyi társalgási szabályt emeltek ki.

Legfontosabb törekvésük a társas cselekvés és a nyelvi információ összekapcsolása volt. Megkülönböztettek társalgásfüggő (kérdés, válasz stb.) és társalgásfüggetlen (pl. kijelentés) megnyilatkozásokat. Felfogásukban, egy kiterjesztett Austin-felfogásnak megfelelően a nyelv szerves része a társas cselekvésnek: „a társalgás nem megnyilatkozások láncolata, hanem megnyilatkozások és cselekvések hálózata, melyeket értelmezések és reakciók hálója kapcsol össze” (Labov–Fanshel 1977: 30). Kimondatlan viselkedési szabályok halmazát körvonalazták, amelyek egy része igen specifikus. Egy olyan társalgást, hogy A: *Jössz ma a bulira?* B: *A nagyihoz kell mennem*, úgy értelmezik, hogy van egy olyan társalgási metaszabály, szinte mindennapi ontológia, hogy az ember nem lehet egyszerre két helyen. Az új korszak az ilyen elemzéseket mind a relevanciakereséssel oldja majd meg.

A kísérleti világ és a szocioetnóvilág ekkoriban azonban alig beszélt egymással, a ritka korai érintkezésre példa a kettő között Clark és Clark (1977) tankönyve.

2. Filozófiai alapú kísérleti pragmatika

Ez a programszerűen Ira Noveck és Dan Sperber (2004) nevéhez kapcsolható felfogás a kognitív kutatás társas fordulatából indul ki. A pragmatikában nem elsősorban világ és nyelv, illetve nyelvhasználói tudás és tényleges tárgyi helyzet kapcsolatát keresi, hanem **a másik személy, a partner tudásaira vonatkozó tudásaink**

szerepét a nyelvi megértésben (Noveck 2018). A híres-neves ToM, a Theory of Mind rendszerére alapozva a gondolatolvasás és gondolattulajdonítás-alapú nyelvi feldolgozást állítják előtérbe, és ezzel a partnerek közötti megfelelést és kevésbé a nyelv és a világ megfelelését. Jellemzőbb lesz ebben a megközelítésben a holisztikus megoldás. Néhány alapszabályból indulnak ki a nyelv társas beágyazását tekintve. Paul Grice (1975, 1989) 4 elvét Sperber és Wilson (2004; Wilson–Sperber 2012) majd egyenesen egyetlen elvvé kovácsolják össze, a relevancia elvére szűkítik. A megközelítés alapvető kérdése a mások gondolatainak leképezése, és a világ leképezésével is elsősorban a következtetésekkel kapcsolatosan foglalkoznak. Alapvető kérdése már nem a kétértelműség, hanem a metafora, az ironia és a vicc, a különböző átkódolások. A statikus megfelelés helyett mindenütt aktusokat keresnek, és integrálva képviselik a kísérleti módszert és a szociális megközelítést. Kiinduló gondolatuk, hogy mi mindig erőfeszítésekkel hidaljuk át a réseket, felépítjük a relevanciát, ha az hiányzik. A teljes képhez hozzátartozik, hogy az előző korszakban a túlzott grammatizálás ellen küzdve már ilyen hajlékony értelmezési keretet hirdetett „Erving Goffman (1976/1981), az amerikai értelmező szociológia úttörője is. Szerinte a hasonló áthidalási jelenségeket nem merev, rögzített és egyedi mintázatokra alkalmazott szabályok, hanem a résztvevők állandó értelmezési erőfeszítése magyarázná” (Pléh 2012: 168). A két szakasz közt 3 alapvető váltás lesz jellemző.

1. **Tudáshatás.** Világ ismerete versus mások ismerete. A 40 évvel ezelőtti pszicholingvista kutatót a pragmatikában az érdekli, hogy milyen utóértelmezések, illetve milyen rövidre zárások vannak a mondatmegértés során, hogy a tudás rövidre zárja-e a nyelvtani elemzést, vagy annak eredményeit szűri-e? A mai kutatót viszont az érdekli, hogy a másoknak való gondolattulajdonítás révén, hogyan értünk meg olyan mondatokat, hogy *Feri nem tudja, hogy Mari nem látta, hogy megcsalták*.
2. **Sokféleség – egyszerűsítés.** A klasszikus korban szabályok százaival próbáltuk értelmezni a nyelv pragmatikai sokszínűségét, ahogyan Wiliam Labov sok tucat szabállyal magyarázta az olyan egyszerű mondatok értelmezését, mint *Mikor jössz már haza?* Grice és Sperber viszont egyre kevesebb szabályt használ, végül csupán egyetlen eljárást, a relevanciakeresést. Minden folyamatot a relevancia megsértése miatt fellépő következtetési lépések következményeként értelmeznék.
3. **A pragmatika szűkítő és gazdagító felfogása.** A klasszikus felfogásban a pragmatika bonyolult folyamatok segítségével, hogy Szépe György kedvenc példáját idézzem, a *Török követ* mondat sokféle lehetséges értelmezését redukálja és leszűkíti. Az új elképzelésben viszont a pragmatika lényeges mozzanata, hogy hozzátesz a reprezentációhoz, az inferenciák, a kontextuális kiterjesztés mindig gazdagítja az értelmezést.

3. A nyelvtani indíttatású pszichopragmatika jellegzetes kutatásai

A tudás kérdése a mondatértelmezésben kétfeléképpen jelenik meg ebben a korban, de mindkettő az igazság körül forog. Az egyik a mondatok összevetése egyszerű képi helyzetekkel, ahogy azt Clark és Chase (1972) bevezették.

A csillag nem a kereszthez felett van.

*

+

A korszak egész szemléletének megfelelően a szerzők egy részletes folyamatábrát mutatnak be. A reakcióidők és a hibák elemzése alapján a két reprezentáció lépésenkénti összevetését tételezik fel, lényegében az egyszerű képeket is kijelentésekké alakítva át. „Az emberek az összehasonlítható mondatot és képet közös absztrakt reprezentációvá kell átalakítsák és ezután részenként összevetik a két reprezentációt. [...] Az egyes szakaszok igényelte idő összeadódik [és ...] az igazságérték kiinduló állapota **igaz**” (Clark–Chase 1974: 514).

A másik jellegzetes példa az az összevetési helyzet mentálisan tárolt tudások és aktuális mondatok igazságának összevetése. Ilyen az, amikor a feladat annak eldöntése, hogy igaz-e: *A 2 nem páratlan szám*. Ezek a vizsgálatok általában kimutatják, hogy az igazság és a tagadás között sajátos interakció van, a tagadó igaz mondat a legnehezebb, mivel igaz értékből indulunk ki, és állító mondatokból. A magyarban a *páratlan* fosztóképzője és a tagadás között újabb kölcsönhatás lép fel, ezért a fenti mondat különösen lassan értékelődik ki (Bernáth 1988). A pragmatika pszicholingvisztikai mérgelésének első szakaszában a pragmatika leszűkítő értelmezésének jellegzetes példája a **kétértelműség feloldásának** kísérleti vizsgálata. Számos kutatás vizsgálta a mondattani kétértelműség megjelenését és hatását az olvasási időkre vagy a mondat-világ megfeleltetési idejére. Képzeljük el képek kiválasztását olyan mondatok értelmezésénél, mint *Józsi látta a rendőrt a távcsővel* versus *Józsi látta a rendőrt a puskával*. Hogyan befolyásolja itt az értelmezést az a pragmatikai tudás, hogy míg a távcső lehet a rendőrnél is, de Józsinál is, a puska viszont, azért nem lehet a nézőnél, mert a puskával nem lehet nézni. Vajon milyen tényezők szólnak itt bele az értelmezés rövidre zárásába? Ilyen típusú mondatolvasási és képválasztási kísérletek szerepeltek érvként a pragmatikától és kontextustól független mondattani feldolgozás mellett (Ferreira–Clifton 1986; Fekete–Pléh 2011).

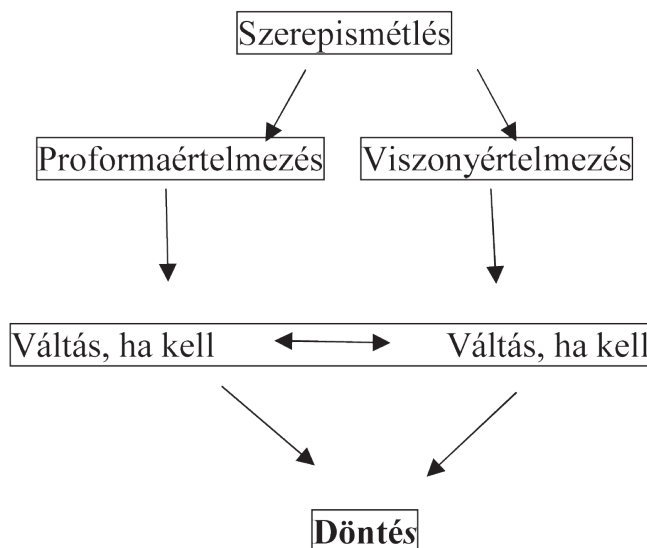
Gergely Györggyel és Thuma Orsolyával számos kutatást végeztünk a kétértelműségről, felhasználva a magyar nyelv gazdag alaktanát. A kísérletek azt mutatták ki, hogy valóban kétciklusú értelmezés van a magyar nyelvben olyan mondatok esetében, mint *A labdát ballal **dobom***, illetve *A zenekarban ott van a **dobom***. A *dobom* formának mind az igei, mind a főnévi értelme jelen van az értelmezés néhány száz milliszekundumos első szakaszában, azután a nyelvtani (az első mondatban kell egy ige, a másodikban egy főnév a mondat végén) és a pragmatikai hatás (zenekarban hangszerek vannak) fogja rövidre zárni, hogy most a *dobom* alaknak éppen melyik értelme érvényesül (Gergely–Pléh 1995). Pontosabb kutatások azt is feltárták, hogy

van itt egy szófaji aszimmetria: a gyakoribb főnévi jelentés mindig jelen van, akkor is, amikor nincsen szükség rá, de az igei jelentés csak akkor aktiválódik, ha szükség van rá. Vagyis maga a pragmatika használata érzékeny a szófajra és így a nyelvtanra is (Pléh–Thuma 2013).

A szintaxis kérdéseiből kiindulva kerestünk pragmatikai hatásokat a magyar anaforaértelmezésben is. A visszautalások kezelésében is rámutattunk a pragmatikai vonások jelentőségére. Pléh Csaba és Radics Katalin (1976) kiinduló „szövegszintaktikai” modelljében a visszautalások során az alanyváltás jele a mutató névmás használata olyan egyszerű mondatoksorokban, mint *A rendőr meglátta a kalauzt. Az odament hozzá, és megcsókolta.* A mutató névmás használata azt jelzi, hogy alany-, illetve mondattopik- (É. Kiss 1978) váltás van. Ezt alátámasztják a mondatolvasási és hangfelismerési mutatókat használó kísérletek eredményei is. Nemcsak a nyelvtanító, hanem a mindennapi beszélő is ezt a modellt követi tehát. Zéró utalásnál mindenkinek azonos marad a nyelvtani szerepe az utána következő mondatban is; mutató névmás esetén viszont megfordulnak a szerepek (Pléh 1981).

Ennek első pragmatikai finomítása, hogy ugyanakkor az előzmény és a rákövetkező mondat állítmányainak a viszonyát is kezeljük. Az 1. ábra mutatja a kiinduló feldolgozási modellt, amelyben versengések lehetnek, például az előzményige szemantikája miatt, amelyet praktikus/pragmatikus/tudásalapú megoldások bírálnak felül, mint az alábbi példában. A plauzibilisebb értelmezés győz, de lelassul az olvasás, éppen a kikényszerített felülbírálata miatt (Pléh–MacWhinney 1987).

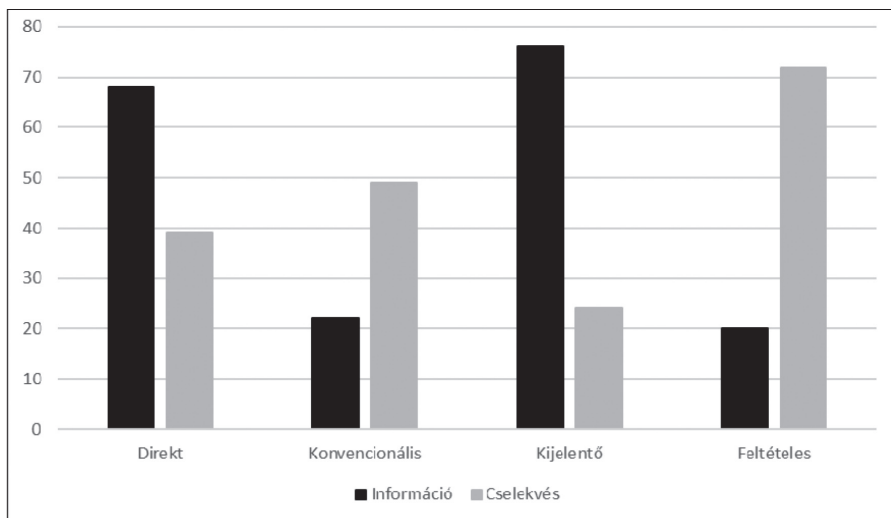
János szabadkozott Ferinek, mert az elfelejtette feladni a levelet.

1. ábra. Az anaforaértelmezés formai és tartalmi tényezőinek feldolgozási modellje

További pragmatikai hatások mutathatók ki, mikor több lehetséges előzmény van. Mi történik, ha a következő mondatokat nézzük? *Józsi meglátta Ferit Marinál. Az mosolyogni kezdett.* Ilyenkor a mutató névmás uralkodóan a központibb, nem alanyi vonzat, a *Ferit* koreferense. Szemantikai/pragmatikai tényezők azonban felülbírállhatják ezt az értelmezést. *A fiú meglátta a lányt a kutyával. Az ugatni kezdett.* Vajon ki kezdett ugatni, a *lány* vagy a *kutya*? Nyilván a tudáselvárásunk, miszerint nem a lányok ugatnak, hanem a kutyák, elősegíti az értelmezés rövidre zárását. Olyan esetben, amikor olyan mondatokat vizsgálunk, hogy *A lány látta, hogy az építész a rendőrrel beszélget. Az elkérte a személyijét,* megint csak a tudásalapú elvárás révén nem az előző mondatban aktívabb építész, hanem a rendőr lesz az, aki elkéri a személyi igazolványt, mert tudásunk szerint a rendőr szokott igazoltatni. Ugyanakkor a tudásalapú átértelmezés erőfeszítést igényel, és lelassítja a feldolgozást (Pléh 1984).

Ebben a korszakban a használati-cselekvési oldal jellegzetes nagy adatszámokból induló megközelítése a **kérdőíves módszerekkel végzett empirikus beszédaktus-vizsgálat volt**. Ne feledjük, akkoriban még sem az akusztikus anyag könnyed digitalizációja, sem a nagy digitizált korpuszok használata nem állt rendelkezésre. Blum-Kulka és Olhstain (1984) próbálták így igazolni a cselekvéserítés váltakozását a feltételezett kommunikációs helyzet függvényében. A 2. ábra egy ilyen kérdőíves vizsgálatból mutat adatpéldákat.

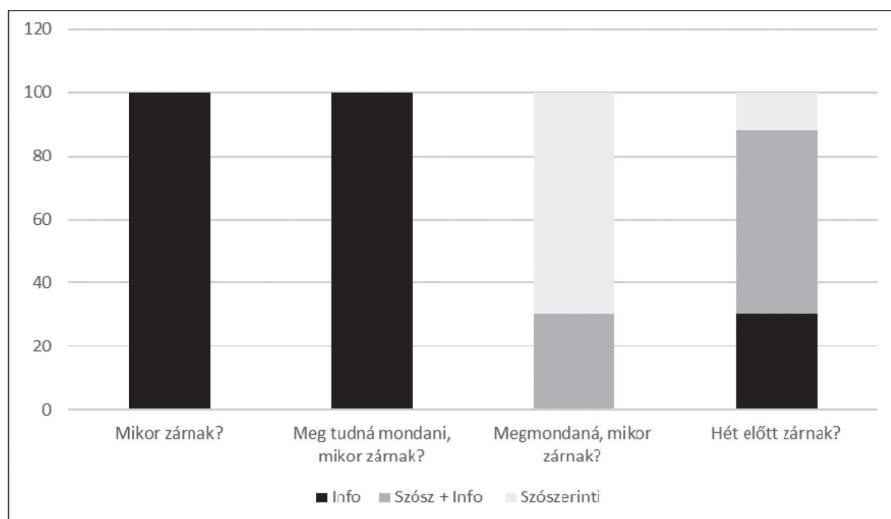

2. ábra. A cselekvés és az információkérés hatása a közvetettségre (Csató-Pléh 1987)

A párbeszéd-kiegészítési kérdőív tanúsága szerint cselekvéskéréseknél (pl. az ajtó becsukása) több a konvencionális udvariaskodás és a feltételes mód, mint az információkérésnél. Az ábra azt mutatja, hogy ha cselekvést kérünk, például: *Be tudnád csukni az ablakot?* mondattal, akkor sokkal több közvetettség figyelhető meg, mint ha információkat kérünk, például: *Mondd már meg, hány óra van.* Ez azt jelenti,

hogy viszonylag rugalmas rendszerrel élünk, amikor a cselekvést pragmatikailag értelmezzük.

Bár ebben a korszakban a közvetett módszerek uralkodtak, időnként azért a valós életben is vizsgáltak kérdéseket. Herbert Clark (1979) azt vizsgálta, hogy hogyan reagálnak a boltosok egy boltba betelefonálási helyzetben különböző indirekt kérdésekre: *Nyitva vannak 6 után? Megkérdezhetem, hogy van-e hideg fehér bor?* A 3. ábra azt mutatja, hogy információkéréseknél ritkán reagálunk a kérdésre szó szerint.

3. ábra. Reagálás közvetett információkérésekre valós bolti helyzetekben (Clark 1979)

Általában úgy jellemeztük ezt a korszakot, mint ahol a világ-nyelv megfelelés az elsődleges pragmatikai keret a pszicholingvisták számára. Ezzel együtt már ebben a korai szakaszban is Clark és Clark (1977) valamint Clark és Haviland (1977) úgynevezett ADOTT-ÚJ stratégiai elvébe belecsempésződik a későbbi kutatásban olyan nagy szerepet játszó gondolatulajdonítás. Az ADOTT információ inkább hallgató-, az ÚJ információ beszélőközpontú. Clarkék felfogása szerint, a megértés során a hallgató igyekszik azonosítani, hogy mit tekint a beszélő ADOTT információnak. Ennek során közös előzményeket alakítanak ki, amelynek támpontjai a határozott névelő használata, a szórend és az előfeltevések használata. Hogyan azonosítja a hallgató a beszélő kiemelte új információt? Ennek fontos támpontjai szintén a szórend, a nyomaték, a magyarban az igekötő helye és így tovább. Clark és Haviland (1977: 35) szerződés elve szerint „[a] beszélő legjobb tudása szerint, megnyilatkozásai szerkezetét összehangolja azzal, mit is **tud a hallgató mentális világáról**. Adott információként mutatja be azt, amit szerinte a **hallgató már tud**, s azt mutatja be új információként, amit a **hallgató nem tud**. A hallgató egyetért azzal, hogy ezt az elvet követik.”

Valójában az ő értelmezésükben ez az ADOTT-ÚJ stratégia Grice elveinek kiegészítése, de elsősorban a partner munkaemlékeztetere vonatkoztatva. A partnernél

pedig ez az elv, a későbbi relevanciaelvet mintegy megelőzve, a főnévi csoportok előzményeinek aktív keresését irányítja.

Az ADOTT-ÚJ stratégia, azonnali, menet közbeni alkalmazására klasszikus példa Hornby (1974) kísérlete, kép-mondat összevetésről, ahol a mondat előzte meg a képet, és mintegy irányította, hogy a rövid időre felvillanó képen mire is néz a személy. A valóságos képen egy fiú simogatja a kutyát. Ha a kiinduló mondat az volt *It's the boy who is petting the cat*, 72% volt a téves azonosítás volt. Ugyanis itt az ADOTT információ helyes, és a személyek csak ezt ellenőrzik. Ha viszont a mondatban az ADOTT információ téves, *It's the girl who is petting the dog*, a hibázás lecsökkent 39%-ra.

Haviland és Clark (1974) ennek a stratégiának az antecedenskereső aktív jellegét úgy is kimutatták, hogy ugyanannak a mondatnak az olvasása lelassul, ha ehhez az antecedenst meg kell teremtenünk. *A sör meleg volt* mondat olvasása b) esetben ezért lelassul.

- a) *Feri sört vett ki a csomagtartóból. A sör meleg volt.*
- b) *Feri uzsonnáskosarat vett ki a csomagtartóból. A sör meleg volt.*

Ez már majdnem olyan, mint a következő korszakban a hiányzó relevancia megteremtése lesz.

4. Az új kísérleti pragmatika az ezredfordulón

A megújult gondolatmenetnek két központi jellemzője van. A kommunikatív aktusokat logikai rendszerbe illeszti, és kiindulása a koherenciateremtéssel kapcsolatos logikai javaslatok pragmatikai értelmezése. Ennek során már túllép a gondolatkísérleteken. Nem egyszerűen azt vizsgálja, hogy intuitíven milyen eltérések vannak a következő mondatokban, mint *Feri és Mari összeházasodott, és gyerekük született*, illetve *Ferinek és Marinak gyereke született, és összeházasodtak*, hanem laboratóriumi helyzetekben próbálják az értelmezéseket elemezni. Eközben a korábbinál sokkal finomabb módszereket használnak. Egész szövegek olvasási ideje és a képválasztás reakcióideje helyett olvasás vagy képnézés közbeni szemmozgásokat elemeznek például. Elméleti tekintetben mások gondolatainak és szándékainak leképezésére alapozzák a kísérleti kutatásokat, jól megtervezett interakciós helyzetekben. Sokszor a korpuszból, a nyelvi anyagból kiindulva hoznak létre szövegeket, és a vizsgálatokban többnyire érzékeny mércéket, például szemkövetést alkalmaznak. Néhány alapelemből indulnak ki, amelyeknek legkidolgozottabb formája Dan Sperber és Deirdre Wilson (2004) relevanciaelmélete.

Sperber és Wilson nem egyszerűen azt javasolja, hogy Grice (1975, 1989) teljes maxímarendszerét, az együttműködési elvvel együtt, helyettesítsük **a relevancia (az összefüggés) maximájával**. Kifinomult mechanizmust dolgoztak ki, ahol a relevancia fogalma szorosan kapcsolódik az informatív és kommunikatív szándék, de még inkább a rámutató-következtetési kommunikáció fogalmához. A relevancia-gondolatmenet szerint minden megnyilatkozás saját relevanciájának elvárását váltja ki a hallgatóból.

- a) **A kognitív relevancia elve:** igyekszünk a releváns információt feldolgozni és közvetíteni, és figyelembe vesszük partnerünk éppen fennálló szükségleteit, figyelmét stb.
- b) **A kommunikációs elv:** minden megnyilatkozásunk kulcsot hordoz saját relevanciájára.

Minél nagyobb a bemenet feldolgozásának kognitív hatása, annál relevánsabb a befogadó számára a bemenet. Ugyanakkor minél nagyobb erőfeszítésre van szükség a relevancia megteremtéséhez, annál kevésbé volt releváns a bemenet a személy számára.

Mint Sperber (2007) összefoglalja az egymáshoz rendelt lépéseket feldolgozási tekintetben:

1. A megnyilatkozás által kifejezett kijelentés a szűken vett relevanciamezőbe tartozik.
2. A kijelentés sem nem túl informatív, sem nem alulinformál: maximális relevanciájú.
3. A kijelentés nyelviileg meghatározott következményeinek fókuszrangja megfelel relevanciamértéküknek.

A relevanciaelvű feldolgozás lépései Sperber szerint:

- a) Kövesd a legkisebb erőfeszítés elvét, a leghozzáférhetőbből kiindulva próbálkozz referenskereséssel, egyértelműsítéssel, implikaturákkal.
- b) Állj le, ha megnyugtató relevanciát találtál.

Ira Noveck (2018) egy évtizednyi kutatást foglal össze új könyvében, amelyek végig a logikai modelleket és Sperberék relevanciaelméletét használják kísérleti inspirációként és értelmező keretként. Egy jellegzetes példa, amely már a klasszikus nyelvészeti indítású pszichopragmatikában is megjelent, a **kvantorok kezelése**. Már Chomsky (1965) számára is gond volt, hogyan kezelje a mögöttes szemantikai szerkezet azonosságának feltevése mellett a kvantifikált cselekvő és szenvedő mondatok eltérő értelmezését: *Minden férfi ismer néhány nőt. Néhány nőt minden férfi ismer*. Akkoriban a szintaxis, szemantika és pragmatika viszonyának tesztelési területévé vált ez a pszicholingvisztikában is (Herriot 1969). Azóta természetesen magán a nyelvészetben belül is középponti kérdéssé vált, hogy hogyan függ a kvantorok hatóköre különböző nyelvekben a fókuszba emeléstől és hasonló szintaktikai tényezőktől (összefoglalóan Szabolcsi 2012; É. Kiss–Zétényi 2018). Mára a kvantifikáció vizsgálata, amit bizonyos helyzetekben az új pszichopragmatika a skaláris implikáció kérdésének nevez, központi mozzanattá vált a pszicholingvisztikában is. Számos szellemes kép-mondat illesztési eljárás vizsgálja olyan mondatok értelmezését, mint *Néhány elefántnál van labda* vagy *Minden lánynak négy füze van* (a módszerekre lásd É. Kiss–Geröcs–Zétényi 2013; É. Kiss–Zétényi 2018). A pszicholingvisztikai kutatásoknak számos, a nyelvészet számára is releváns eredménye van (a fő össze-

tevők és a bővítmények szórendi szerepe, a kvantorkifejezések és az egzisztenciális mondatok – *Vannak elefántok, akiknél van labda*). A fejlődéslélektan és a logika-pragmatika viszony tekintetében a kutatások egyik sok újat jelentő eredménye, hogy óvodás gyerekek logikusabbak, mint a nagyobbak és a felnőttek. A kisgyerekek számára *néhány* úgy is értelmezhető, hogy *mind*, miként a klasszikus logika is hirdeti, míg mi felnőttek azt gondoljuk, hogy jó oka kell, hogy legyen a *néhány* használatának, ha a *néhány* kvantort használjuk, akkor a predikátum feltehetően nem lehet minden szubjektumra igaz. Schnell (2016; megjelenés alatt) kutatási eredményei a társalgási maximasértések felismerésének kognitív és fejlődési vonatkozásairól megerősítik, hogy a kvantorok elsajátítása, valamint komplex társas szituációban való intuitív használata a nyelvelsajátítás kései szakaszára tehető, és a társalgást vezérlő irányelvek megértésében, illetve betartásában is az egyik legkésőbbi időpontban stabilizálódik. Óvodás korcsoporttal végzett vizsgálataiban kimutatta, hogy az összes maxima közül a mennyiségmaxima megsértésének felismerését és használatának helyi vezérlését érintő feladatok bizonyultak a legnehezebbnek. Ez a kvantorok produktivitásában jellemző egyetemes jelenséget támasztja alá: úgy tűnik, a gyerekek óvodás életkorban egyes társalgási maximákról többet tudnak, mint a többiről, és a kvantorok használatának finomodásában, illetve stabilizálódásában kulcsfontosságú a szociális tapasztalat, valamint az életkor növekedésével az intézményes oktatásban történő számfogalom alakulása. A korai iskolai évek a mennyiségi fogalmak és mentális műveletek eltérő megvalósulási módzatainak terepét adják, amely finomítja a gyerekek absztrakt gondolkodását, és ez számos kognitív területen gazdagítja az informativitás és a mennyiségi fogalmak használatának a kompetenciáját (Schnell 2015).

Noveck szerint a fejlődés gazdagodás, „egy minimálisan kielégítő értelmezéstől egy gazdagabb és finomabb értelmezés felé halad [...] a szemantikai (nyelvileg kódolt olvasattól) a pragmatikailag gazdagított felé” (Noveck 2018: 89, 91). A kisgyerekek olyanok, mint az analitikus nyelvfilozófusok, míg a felnőttek inkább a „köznap nyelv” (ordinary language) filozófusai. Izgalmas kérdés, hogy ennek vajon az-e az oka, hogy a felnőttek áttérnek a pragmatikai-kommunikációs-relevanciaalapú értelmezésre, vagy náluk rendelkezésre áll mind a szigorúan szemantikai, mind a pragmatikai értelmezés?

Ez a szemantika → pragmatika fejlődési sorrend nem mindenben érvényesül. Gondoljunk csak babák prototársalgásaira, a társalgási szabályokat és szóátadási mintákat követő gügyögéspárbeszédre vagy az egyévesek holofrázisaira, mondatértékű egyszavas megnyilatkozásaira: „abda!” : „kérem a labdát!” Valójában előbb használják pragmatikai, mint szemantikai értelemben, intuitív módon, mint azt már egy nemzedékkel ezelőtt hirdették esettanulmányok alapján Bates, Camaioni és Volterra (1975). Az új pszichopragmatika egyik további nagy témája a *Ha* → *Akkor* következtetések vizsgálata. *Ha a hal piros, akkor csíkos. A hal csíkos.* Itt a gyermekek a pragmatikus kétirányú azonosságtól (*piros* = *csíkos*) jutnak el fokozatosan a logikai műveletig. A két helyzet, a kvantorok és a szillogizmusok fejlődésének eltérése mögött van egy érdekes pszichológiai eltérés, amely a fejlődési mintát magyarázhatja. A *néhány* és általában a kvantorok értelmezése a tudatelmélethez kapcsolódik (miért is mondta, hogy *néhány*, miért nem *mind*?), míg a *Ha* → *Akkor* logikai

következtetés a két premissza fejből tartásához, a munkaemlékezethez kapcsolódik (Noveck 2018).

Az új pszichopragmatika központi kérdése a metafora és az irónia kezelése. Ezek olyan átkulcsolások, amelyek közvetlenül érintik a tudatelméletet. Iróniánál például egyszerre kell, hogy érvényesüljön a szó szerinti jelentés és annak valamilyen kiforgatása, így itt a tudatelmélet fontos szerepet játszik – bár a metaforák esetében ez továbbra is nyitott kérdés (Bohrn–Altmann–Jacobs 2012). Bohrn, Altmann és Jacobs (2012) metaelemzése szerint, amely viselkedéses és képalkotó adatokra is kiterjed, úgy tűnik, hogy csak az irónia van átfedésben a ToM-mal, a metafora nem.

A metaforát illetően az új pszichopragmatika keretében, mint Forgács Bálint (2013) saját kutatásai és az irodalom alapján bemutatja, világosabban látjuk, hogy milyen eltérések vannak konvencionális és újító metaforák agyi feldolgozása között. Korábban a metaforafeldolgozást (összefoglalóan Coulson–Van Petten 2007) és a pragmatikai funkciókat is a jobb agyféltekével kapcsolták össze (Pléh 2000b; Van Lancker Sidtis 2006). Ezek a gondolatmenetek javarészt agysérültek megfigyeléséből származnak. Jól kontrollált körülmények között azonban még az újszerű metaforák esetében sem sikerült jobb féltekéi hatásokat kimutatni (Forgács–Lukács–Pléh 2014; Forgács et al. 2012). Az eredmények alapján a konvencionálisak kisebb (relevancia) erőfeszítést igényelnek, mint az újszerűek.

Schnell Zsuzsa (2016) és munkatársai azt elemezték, hogy a gondolatolvasási (mentalizációs) képesség és a pragmatikai értelmezés óvodáskorú gyerekeknél hogyan alakul. A szokatlan metaforák (*A tanár az iskola pástorkutyája*) megértése nagyon nehéz, de nehéz a gondolati implikációk megértése is olyan helyzetekben, ahol a gyerekeknek még nincsen nagy gondolatolvasói képessége (*Józsi megfenyegette Ferit. Az visszafelelt.*)

Schnell és munkatársai rámutattak az egyes pragmatikai vetületekhez szükséges mentális, társas-kognitív interpretációs erőfeszítés mértékére, és kimutatták a mentalizáció eltérő fokozatainak a szintjeit (mások mentális állapotának reprezentációja → tulajdonítása → alkalmazása) és az ezeknek megfelelő mentális komplexitású pragmatikai vetület kognitív fejlődési együttjárását, másrészt megerősítették a Grice-tól jól ismert kooperatív alapelvnek megfelelően az egymás folyamatos monitorozásának, az elmeolvasásnak a fontosságát a sikeres gördülékeny társalgásban (4. ábra).

4. ábra. A pragmatikai kompetencia kibontakozásának társas-kognitív kontinuumja Schnell et al. nyomán (Schnell 2012, 2016, Schnell megjelenés alatt)

Ennek kognitív vonatkozásait, óvodáskor végére tehető stabilizálódását és fejlődési lépéseit vizsgálva betekintést adnak a fejlődés pragmatikai folyamatába: e komplex, humánspecifikus, kódalapú nyelvi kommunikáció kibontakozásába és a társas nyelvhasználat kognitív mentális feltételeibe.

A humorértés és a mentalizáció kapcsolatát tekintve nemcsak előre gyártott viccek értelmezését tanulmányozták, hanem a spontán humor vizsgálatával lehetővé tették, hogy rálássunk a humorértés interaktív, esszenciális társas-kognitív és személyközi mozzanataira. Schnell Zsuzsa és kutatótársainak a fejlődéspragmatika terén végzett vizsgálataiból született neurotipikus eredmények referenciapontként szolgálhatnak további értékes kutatásokhoz a gyógypedagógiai és atipikus fejlődési helyzetekben a pragmatikai kompetencia kutatásához és kibontakozásának, útjainak a megértéséhez, valamint az ehhez szükséges differenciáldiagnosztikai tesztek létrehozásához. Ezzel olyan populációk vizsgálata valósulhat meg, ahol a nyelv és a mentalizációs, elmeolvasó képesség zavart fejlődése mutatkozik (Pléh 2000b). A kutatási eredmények révén rálátást nyerhetünk arra, hogy milyen módon valósul meg a nyelv és az elmeolvasó képesség elsajátítása, kibontakozása, mi e folyamat viszonya a klinikai tünetekkel, és így rálátást nyerhetünk a szindróma oki hátterére, amely a terápiás fejlesztés irányát adhatja.

A pécsi kutatócsoport másik kutatási területe a neuopragmatika, amelyben a Pécsi Tudományegyetem pszichiátriai és pragmatikai kutatásainak keretében a pragmatikai kompetencia neurokognitív kérdéseit vizsgálták: skizofréniával élők pragmatikai képességeit tanulmányozták. A fejlődési vizsgálatsorozattal párhuzamban az összes pragmatikai vetületet megvizsgálva a (konvencionális és nem konvencionális) metaforák, irónia, humor és társalgási maximasértés felismerését és ennek az atipikus elmeolvasó képességet érintő vonatkozásait. Schnell és munkatársai (Schnell et al. 2016; Varga et al. 2013, 2014, 2016) neuopragmatikai vizsgálódásaik során betekintést nyújtanak a betegek mentalizációs és pragmatikai készségeibe, amelyek feltérképezésével teljesebb képet kaphatunk a szociális kognitív funkciókról. E készségek különböző terápiákkal fejleszthetők, és így a betegek szociális kogníciója, munkaképessége, életminősége javítható. A szerzők rámutattak, hogy a beszélő mentális állapotát explicitté tevő felszíni jegyek beépítése nagyban könnyíti a sikeres értelmezést a pragmatikai értelmezéshez szükséges holisztikus, kontextusfüggő, integratív jelentéskonstrukcióban. Így e neuopragmatikai, neurokognitív vizsgálódások a terápiás alkalmazás lehetőségét, az alkalmazott pszichopragmatikai eredmények beépítése akár a páciensek reintegrációját is segítheti (Pléh 2000b; Schnell et al. 2016; Schnell–Herold–Tényi–Varga megjelenés alatt).

5. Merre tovább?

Noveck és Reboul (2008) felvetik, hogy a jövő feladatai ebben a kísérleti pragmatikában majd ahhoz kapcsolódnak, hogy hogyan lehet leírni a nyelvvel kapcsolatos elvárásokat. Milyen a pragmatika szerepe az egyértelműségben, például olyan mondatok feldolgozásban, mint *Minden ló nem ugrott át a kerítésen*. Milyen a nyelv előtti gondolatolvasási készség szerepe a nyelvi folyamatok kialakulásában és pragmatikai gazdagodásában?

Nagy kérdés mindebben, hogy hová lett a korábbi korszakból a tudás problémája és a nyelv és a mentális világ közötti kapcsolat? Vajon a logika vagy a retorika az elsődleges a pragmatikában? Valamint hogy tényleg jól járunk-e, ha mindent egyetlen elvre, a relevancia elvére akarunk visszavezetni.

A gazdagítás és a korlátozás mint két pragmatikai művelet valójában nem zárják ki egymást. Lehetséges, hogy a pragmatika egyszerre gyorsít, ez a korlátozó szerepe, és egyszerre kontextualizál, ez pedig a gazdagító szerepe. Valószínűleg arra is szükség van, hogy a logikai modellt az interakciós tapasztalatokkal összekapcsolva próbáljuk fejleszteni laboratóriumi kutatásainkat, és valahogyan visszahelyezzük a világismeretet a ToM uralta modern pragmatikába.

Mercier és Sperber (2017) a relevanciaelmélet radikális filozófiai és kommunikációelméleti következményeit is levonják. A két francia kognitív tudós és kommunikációs antropológus felfogása három tekintetben provokatív, amikor szembe megy a bevett fővonallal. Azt hirdetik, hogy az értelem (**reason**) és a következtetés fő formája, a „**reasoning**” alapvetően nem a magányos elme eszköze, hanem társas megoldásként az érvelés eszköze. Szakítanak azzal a leghatásosabban Kahnemann (2013) kettős elméletében kifejtett felfogással is, amely szerint az intuíció és a következtetés szemben állnának egymással. Sperberék felfogásában maga a következtetés „reasoning” is egy sajátos intuíciófajtaként jelenik meg. Ugyanakkor a következtetési folyamat klasszikusan elemzett hibái, lustasága és önbecsapásai e felfogás szerint nem negatívumok. Azért használjuk az érvelést, hogy másokat meggyőzzünk, és látészolagos torzításaink a meggyőző érvek keresésében születnek. Az érvelés időnként a csoportos munka előnyeire is elvezet.

SZAKIRODALOM

- Austin, J. 1962/1990. *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bates, E. – Camaioni, L. – Volterra, V. 1975. The Acquisition of Performatives Prior to Speech. *Merrill-Palmer Quarterly* 21(3): 205–26.
- Bernáth László 1988. Páros és páratlan: Ellentétpárok vizsgálata. *Pszichológia* 8: 515–27.
- Blum-Kulka, S. – Olshain, E. 1984. Requests and apologies: A crosscultural study of speech act realization patterns CCSARP. *Applied Linguistics* 5: 196–213. <https://doi.org/10.1093/applin/5.3.196>
- Bohrn, I. C. – Altmann, U. – Jacobs, A. M. 2012. Looking at the brains behind figurative language – A quantitative meta-analysis of neuroimaging studies on metaphor, idiom, and irony processing. *Neuropsychologia* 50(11): 2669–83. <https://doi.org/10.1016/j.neuropsychologia.2012.07.021>
- Coulson, S. – Van Petten, C. 2007. A special role for the right hemisphere in metaphor comprehension? ERP evidence from hemifield presentation. *Brain Research* 1146: 128–45. <https://doi.org/10.1016/j.brainres.2007.03.008>
- Chomsky, N. 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. MIT Press, Cambridge, Ma. <https://doi.org/10.21236/AD0616323>
- Clark, H. 1979. Responding to indirect speech acts. *Cognitive Psychology* 11: 430–77.
- Clark, H. – Chase, W. G. 1974. On the process of comparing sentences against pictures. *Cognitive Psychology* 3: 472–517. [https://doi.org/10.1016/0010-0285\(79\)90020-3](https://doi.org/10.1016/0010-0285(79)90020-3)
- Clark, H. H. – Clark, E. V. 1977. *Psychology and language*. Discourse processes. Harcourt, New York. [https://doi.org/10.1016/0010-0285\(72\)90019-9](https://doi.org/10.1016/0010-0285(72)90019-9)
- Clark, H. – Haviland, S. E. 1977. Comprehension and the Given-New contract. In: Freedle, R. O. (ed.): *Discourse processes. Advances in Research and Theory*. Ablex, Norwood, N. J., 1–21.

- Csató Valéria – Pléh Csaba 1987. Indirekt felszólítások a magyar nyelvben. *Magyar Pszichológiai Szemle* 44: 99–115.
- É. Kiss Katalin 1978. A határozott főnévi csoport pronominalizációja. *Magyar Nyelv* 74: 445–52.
- É. Kiss, Katalin – Geröcs, Mátvás – Zétényi, Tamás 2013. Preschoolers' interpretation of doubly quantified sentences. *Acta Linguistica Hungarica* 60: 143–71. <https://doi.org/10.1556/ALing.60.2013.2.2>
- É. Kiss, Katalin – Zétényi, Tamás szerk. 2018. *Linguistic and Cognitive Aspects of Quantification*. Springer, New York. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-91566-1>
- Van Lancker Sidtis, D. 2006. Does functional neuroimaging solve the questions of neurolinguistics? *Brain and Language* 98: 276–90. <https://doi.org/10.1016/j.bandl.2006.05.006>
- Fekete István – Pléh Csaba 2011. „Ne viccelődj a rendőrökkel”: egy- és kétirányú társas viszonysók a nyelvben. *Magyar Pszichológiai Szemle* 66: 559–86. <https://doi.org/10.1556/MPSzle.66.2011.4.1>
- Ferreira, F. – Clifton, Ch. 1986. The independence of syntactic processing. *Journal of Memory and Language* 25: 348–68. [https://doi.org/10.1016/0749-596X\(86\)90006-9](https://doi.org/10.1016/0749-596X(86)90006-9)
- Forgács Bálint 2013. Agy és megismerés a figuratív nyelv megértésében. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 25: 383–410.
- Forgács, B. – Bohrn, I. – Baudewig, J. – Hofmann, M. J. – Pléh, Cs. – Jacobs, A. M. 2012. Neural correlates of combinatorial semantic processing of literal and figurative noun noun compound words. *Neuroimage* 63: 1432–42. <https://doi.org/10.1016/j.neuroimage.2012.07.029>
- Forgács, Bálint – Lukács, Ágnes – Pléh, Csaba 2014. Lateralized processing of novel metaphors: disentangling figurativeness and novelty. *Neuropsychologia* 56: 101–9. <https://doi.org/10.1016/j.neuropsychologia.2014.01.003>
- Gergely György – Pléh Csaba 1995. Az alaktani kétértelműségek a megértés folyamatában: avagy „nyomok a hóban”. *Magyar Pszichológiai Szemle* 49: 269–94.
- Goffman, E. 1976/1981. Feleletek és reakciók. In: Goffmann, E.: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Gondolat, Budapest, 427–544.
- Grice, H. P. 1975/2001. A társalgás logikája. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris, Budapest, 213–27.
- Grice, H. P. 1989/2011. *Tanulmányok a szavak életéről*. Gondolat, Budapest.
- Grice, P. 1975. Logic and conversation. In: Cole, P. – Morgan, J. L. (eds.): *Syntax and Semantics. Vol. 3. Speech Acts*. Academic Press, New York.
- Grice, P. 1989. *Studies in the Way of Words*. Harvard University Press, Cambridge, Ma.
- Haviland, S. E. – Clark, H. 1974. What's New? Acquiring New Information as a Process in Comprehension. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 13: 512–21. [https://doi.org/10.1016/S0022-5371\(74\)80003-4](https://doi.org/10.1016/S0022-5371(74)80003-4)
- Herriot, P. 1969. The comprehension of active and passive sentences as a function of pragmatic expectations. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 8: 166–9. [https://doi.org/10.1016/S0022-5371\(69\)80056-3](https://doi.org/10.1016/S0022-5371(69)80056-3)
- Hornby, P. A. 1974. Surface structure and presupposition. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 13: 530–8. [https://doi.org/10.1016/S0022-5371\(74\)80005-8](https://doi.org/10.1016/S0022-5371(74)80005-8)
- Kahneman, D. 2013. *Gyors és lassú gondolkodás*. HVG, Budapest.
- Labov, W. – Fanshel, D. 1977. *Therapeutic discourse*. Academic Press, New York.
- Labov, W. – Fanshel, D. 2001. Beszélgetési szabályok. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris, Budapest, 394–435. (Labov–Fanshel 1977 fejezete.)
- Mercier, H. – Sperber, D. 2017. *The Enigma of Reason. A New Theory of Human Understanding*. Penguin Random House, London. <https://doi.org/10.4159/9780674977860>
- Morris, Ch. 1975. A jelemélet megalapozása. A jelemélet alapvonala. In: Horányi Özséb – Szépe György (szerk.): *A jel tudománya*. Gondolat, Budapest, 43–105.

- Nagy Katalin 2005. A pragmatika státusáról. *Magyar Nyelv* 101: 436–48.
- Noveck, I. 2018. *Experimental Pragmatics. The Making of a Cognitive Science*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/9781316027073>
- Noveck, I. – Sperber, D. (eds.) 2004. *Experimental pragmatics*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, UK. <https://doi.org/10.1057/9780230524125>
- Pléh Csaba 1981. A visszautaló anaforikus nyelvi eszközök értelmezése. *Magyar Pszichológiai Szemle* 38: 215–30.
- Pléh Csaba 1984. Néhány szemantikai és pragmatikai tényező az anaphora értelmezésben a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 108: 208–18.
- Pléh Csaba 2000a. Moduláris és interakciós felfogások a nyelvfeldolgozásban. In: Pléh Csaba et al. (szerk.): *A megismeréskutatás útjai*. Budapest, Akadémiai, 207–48.
- Pléh Csaba 2000b. A modularitás és a pragmatika – néhány egyszerű és bonyolult kapcsolat. *Erdélyi Pszichológiai Szemle* 1: 9–30.
- Pléh Csaba 2012. *A társalgás pszichológiája*. Libri, Budapest.
- Pléh Csaba – Győri Miklós (szerk.) 1998. *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Pólya, Budapest.
- Pléh Csaba – MacWhinney, Brian 1987. A visszautaló anaforikus elemek és a megértés pragmatikus tényezői. *Magyar Pszichológiai Szemle* 44: 21–40.
- Pléh Csaba – Radics Katalin 1976. „Hiányos mondat”, pronominalizáció és a szöveg. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 11: 261–77.
- Pléh Csaba – Radics Katalin 1980. Beszéddaktus-elmélet és kommunikációkutatás. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 15: 87–108.
- Pléh Csaba – Siklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.) 2001. *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris, Budapest.
- Pléh Csaba – Thuma Orsolya 2013. A moduláris és a tudás alapú kognitív nyelvfeldolgozás vitái. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 25: 47–66.
- Reboul, A. – Moeschler, J. 2006. *A társalgás cselei*. Osiris, Budapest.
- Sacks, H. – Schegloff, E. A. – Jefferson, G. 1974. A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation. *Language* 50: 696–735. <https://doi.org/10.1353/lan.1974.0010>
- Schegloff, E. A. 1978. A társalgás kezdetén... In: Horányi Özséb (szerk.): *A kommunikáció. II. A kommunikáció világa*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 143–72.
- Schnell Zsuzsanna 2007. *Tudatelmélet és Pragmatika – Idiomatikus nyelvelvsajátítás*. In: Mund Katalin – Kampis György (szerk.): *Az evolúciós gondolat. Tudat és Elme*. Typotex, Budapest, 145–67.
- Schnell, Zsuzsanna 2012. *The Development of Humour Competence of Hungarian children – A Cognitive Approach*. In: T. Litovkina, A. – Szöllősy, J. – Medgyes, P. – Chłopicki, W. (eds.): *Hungarian Humour. Humor and Culture* 3. Tertium Society for the Promotion of Language Studies, Cracow, 272–86.
- Schnell, Zsuzsanna – Varga, Eszter 2012. *Humour, Irony and Social Cognition*. In: T. Litovkina, A. – Szöllősy, J. – Medgyes, P. – Chłopicki, W. (eds.): *Hungarian Humour. Humor and Culture* 3. Tertium Society for the Promotion of Language Studies, Cracow, 253–71.
- Schnell, Zsuzsanna 2015. *Social-cognitive and pragmatic aspects of language acquisition from a developmental perspective*. Disszertáció, Budapest.
- Schnell Zsuzsanna 2016. *Az elme nyelve – Társalgás és nyelvfejlődés*. Akadémiai, Budapest.
- Schnell, Zsuzsanna – Varga, Eszter – Tényi, Tamás – Simon, Mária – Hajnal, András – Járαι, Róbert – Herold, Róbert 2016. Neuropragmatics and ironyprocessing in schizophrenia – Possible neural correlates of the meta-module of pragmatic meaning construction. *Journal of Pragmatics* 92: 74–99. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2015.11.004>
- Schnell, Zsuzsanna – Herold, Róbert – Tényi, Tamás – Varga Eszter (megjelenés alatt). Fuzzy boundaries and fuzzy minds: Interpretation strategies and discourse processing in schizophrenia. To appear in: Furkó, Péter – Vaskó, Ildikó – Dér, Csilla – Madsen, D. (eds.):

- Fuzzy Boundaries in Discourse Studies – Perspectives on Theoretical, Methodological, and Lexico-Grammatical Fuzziness*. Palgrave Macmillan Publishing.
- Schnell, Zsuzsanna (megjelenés alatt). Fuzzy boundaries in interpretation: Empirical study on the common traits and differences of Irony and Metaphor as the hypothesized infringements of the Maxim of Quality. To appear in: Furkó, Péter – Vaskó, Ildikó – Dér, Csilla – Madsen, D. (eds.): *Fuzzy Boundaries in Discourse Studies – Perspectives on Theoretical, Methodological, and Lexico-Grammatical Fuzziness*. Palgrave Macmillan Publishing.
- Searle, J. 1969/2009. *Beszédaktusok*. Gondolat, Budapest.
- Searle, J. 1970/2001. Közvetett beszédaktusok. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris, Budapest, 62–81.
- Sperber, D. 2007. Rudiments of a Cognitive Rhetoric. *Rhetoric Society Quarterly* 37: 361–400. <https://doi.org/10.1080/02773940701658104>
- Sperber, D. – Wilson, D. 1995. *Relevance: Communication and Cognition, Second Edition*. Blackwell Publishers, Oxford/Cambridge.
- Szabolcsi, Anna, 2010. *Quantification*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2013. Funkcionális pragmatika és kognitív nyelvészet. *Magyar Nyelv* 109: 197–204.
- Varga E. – Simon, E. – Tényi, T. – Schnell, Zs. – Hajnal, A. – Orsi, G. – Dóczi, T. – Komoly, V. – Janszky, J. – Füredi, R. – Hamvas, E. – Fekete, S. – Herold, R. 2013. Irony comprehension and context processing in schizophrenia during remission – A functional MRI study. *Brain and Language* 126: 231–42. <https://doi.org/10.1016/j.bandl.2013.05.017>
- Varga, E. – Schnell, Zs. – Tényi, T. – Németh, N. – Simon, M. – Hajnal, A. – Horváth R. – Hamvas, E. – Fekete, S. – Herold, R. – Járai, R. 2014. Compensatory effect of general cognitive skills on non-literal language processing in schizophrenia. *Journal of Neurolinguistics* 29: 1–16. <https://doi.org/10.1016/j.jneuroling.2014.01.001>
- Varga, E. – Herold, R. – Schnell, Zs. – Horváth, R. – Simon, M. – Hajnal, A. – Tényi, T. 2016. The processing of humour by individuals suffering from schizophrenia. *European Journal of Humour Research* 4: 102–21.
- Wilson, D. – Sperber, D. 2012. *Meaning and relevance*. Blackwell, Blackwell. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139028370>

Pléh Csaba

CEU Kognitív Tudományi Tanszéke, Budapest

<https://orcid.org/0000-0002-6095-9665>

SUMMARY

Pléh, Csaba

Varieties of connecting pragmatics and psycholinguistics

Psycholinguistic interpretation of the pragmatic aspects of language was developed in two waves, under different metatheoretical premises. The paper summarizes the underlying philosophies of the two approaches, showing some of their achievements as well.

In the 1970s a grammar-based psycho-pragmatics emerged, looking for outer frames of a grammar (and mainly syntax) centred vision of language. It was analytic and its main purpose was to relate language processing to the representation of the physical world. Its typical paradigms were sentence/picture verification (Clark and Chase), and testing stored knowledge (*three is an even number*). These experiments showed a preference for affirmative and tie propositions. Another favourite topic of the time was separating lexical and encyclopaedic knowledge, for example, in anaphora interpretation (*The girl met the policeman and the architect. He asked for her ID card*, Pléh) and in treating inferences in cases like *The girl took out the basket from the trunk. The beer was warm* (Kintsch).

The second wave started around 2000 with the program of Ira Noveck and Dan Sperber as experimental pragmatics based on the philosophy of Paul Grice. It is part of the general move of cognitive science towards social models, with a commitment of language processing to Theory of Mind (ToM). Regarding language processes, this is a more holistic approach, assuming a few rules, or as Sperber does, a single principle, the principle of relevance. In the experiments, the most important issue is not the representation of the world, but the representation of mental states of the partners. At the same time, in its studies of quantification (*some* vs. *all*), metaphors and irony processing, it has philosophical commitments and inspirations.

Keywords: pragmatics, knowledge-based processing, ambiguity, Theory of Mind (ToM), relevance.

A vérszerződéstől a vérciküig: A VÉR kulturális konceptualizációja a magyar nyelvben*

1. Bevezetés

A test és az elme közötti kapcsolat kérdésköre számos tudományt érint, az orvostudománytól kezdve a pszichológián át a filozófia, a nyelvtudomány, a szociológia vagy a teológia területéig. A nyelvtudományon belül az **embodiment** kifejezés (többféle fordítása létezik: testesültség, testbeágyazottság, megtestesültség) átfogóan arra a jelenségre utal, ahogyan az emberi test a nyelvhasználatban a gondolkodásunkat meghatározza, formálja. A testbeágyazottság Gibbs szerint nem más, mint „megérteni egy egyén testének a szerepét az ő mindennapos, szituációkban megvalósuló megismerő tevékenységében” (situated cognition) (Gibbs 2006: 1, *saját fordítás*). A **testbeágyazottság hipotézis**eként (embodiment hypothesis) elterjedt elmélet Lakoff és Johnson (1980) azon megfigyelésére vezethető vissza, amely szerint a fogalmi rendszer és a nyelvi szerkezetek nagymértékben metaforikusak, ezek pedig jórészt a fizikai testi tapasztalatokon alapulnak (vö. Johnson 1987). A testmetaforákban egyirányú metonimikus és metaforikus folyamatokról beszélhetünk, ahol a test forrástartományként funkcionál, amelyet különböző absztrakt céltartományokra képezünk le. A tendencia érvényesnek tűnik annak ellenére, hogy ellenpéldákat is találunk: *térdkalács, körömgagy, szájpaddlás, fülkagyló, hajtó, sípcsont* stb.

* A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00017 számú Nemzetköziesítés, oktatói, kutatói és hallgatói utánpótlás megteremtése, a tudás és technológiai transzfer fejlesztése mint az intelligens szakosodás eszközei a Széchenyi István Egyetemen című pályázat támogatásával készült.

In the 1970s a grammar-based psycho-pragmatics emerged, looking for outer frames of a grammar (and mainly syntax) centred vision of language. It was analytic and its main purpose was to relate language processing to the representation of the physical world. Its typical paradigms were sentence/picture verification (Clark and Chase), and testing stored knowledge (*three is an even number*). These experiments showed a preference for affirmative and tie propositions. Another favourite topic of the time was separating lexical and encyclopaedic knowledge, for example, in anaphora interpretation (*The girl met the policeman and the architect. He asked for her ID card*, Pléh) and in treating inferences in cases like *The girl took out the basket from the trunk. The beer was warm* (Kintsch).

The second wave started around 2000 with the program of Ira Noveck and Dan Sperber as experimental pragmatics based on the philosophy of Paul Grice. It is part of the general move of cognitive science towards social models, with a commitment of language processing to Theory of Mind (ToM). Regarding language processes, this is a more holistic approach, assuming a few rules, or as Sperber does, a single principle, the principle of relevance. In the experiments, the most important issue is not the representation of the world, but the representation of mental states of the partners. At the same time, in its studies of quantification (*some* vs. *all*), metaphors and irony processing, it has philosophical commitments and inspirations.

Keywords: pragmatics, knowledge-based processing, ambiguity, Theory of Mind (ToM), relevance.

A vérszerződéstől a vérciküig: A VÉR kulturális konceptualizációja a magyar nyelvben*

1. Bevezetés

A test és az elme közötti kapcsolat kérdésköre számos tudományt érint, az orvostudománytól kezdve a pszichológián át a filozófia, a nyelvtudomány, a szociológia vagy a teológia területéig. A nyelvtudományon belül az **embodiment** kifejezés (többféle fordítása létezik: testesültség, testbeágyazottság, megtestesültség) átfogóan arra a jelenségre utal, ahogyan az emberi test a nyelvhasználatban a gondolkodásunkat meghatározza, formálja. A testbeágyazottság Gibbs szerint nem más, mint „megérteni egy egyén testének a szerepét az ő mindennapos, szituációkban megvalósuló megismerő tevékenységében” (situated cognition) (Gibbs 2006: 1, *saját fordítás*). A **testbeágyazottság hipotézis**eként (embodiment hypothesis) elterjedt elmélet Lakoff és Johnson (1980) azon megfigyelésére vezethető vissza, amely szerint a fogalmi rendszer és a nyelvi szerkezetek nagymértékben metaforikusak, ezek pedig jórészt a fizikai testi tapasztalatokon alapulnak (vö. Johnson 1987). A testmetaforákban egyirányú metonimikus és metaforikus folyamatokról beszélhetünk, ahol a test forrástartományként funkcionál, amelyet különböző absztrakt céltartományokra képezünk le. A tendencia érvényesnek tűnik annak ellenére, hogy ellenpéldákat is találunk: *térdkalács, körömgagy, szájpaddlás, fülkagyló, hajtó, sípcsont* stb.

* A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00017 számú Nemzetköziesítés, oktatói, kutatói és hallgatói utánpótlás megteremtése, a tudás és technológiai transzfer fejlesztése mint az intelligens szakosodás eszközei a Széchenyi István Egyetemen című pályázat támogatásával készült.

A nyelv testbeágyazottsága kapcsán Gibbs hangsúlyozza, hogy „a test nem kultúrafüggetlen objektum, mivel a testbeágyazott tapasztalat minden vonatkozását kulturális folyamatok határozzák meg” (Gibbs 2006: 13, *saját fordítás*). Charteris-Black (2001: 273–4) pedig a testbeágyazott kifejezések konnotációját és értékelését említi kultúraspecifikus tényezőként. Az elmúlt években számos tanulmány és tanulmánykötet jelzi azt az érdeklődést, amely a nyelv és a test kapcsolatának kulturálisan eltérő felfogását vizsgálja. Fontos irányt képez a **„testbeágyazottság a testrészekben”** (embodiment via body-parts) témakör, amely a testrészek és az egyéb tartományok, azaz az érzelmek, a kogníció, a személyiségvonások, a társadalmi értékek stb. közötti kapcsolatot elemzi a különböző nyelvekben (Sharifian et al. 2008; Maalej–Yu 2011; Brenzinger–Kraska–Szlenk 2014; Kraska–Szlenk 2020). Maalej és Yu azt hangsúlyozza, hogy a testbeágyazottság fiziológiai és kulturális folyamat egyaránt, amely kontinuumot alkot (Maalej–Yu 2011: 9; vö. még Maalej 2004), és a minél több nyelvre kiterjedő vizsgálatok fő kutatási kérdései a következők (Maalej–Yu 2011: 2):

- a) A test mely részét alkalmazzuk egyes érzelem, személyiségjellemző, mentális állapot vagy kulturális érték kifejezésére?
- b) Milyen szerkezet(ek) (pl. metafora, metonímia, képi séma) jelenik/jelennek meg a konceptualizációban?
- c) Vajon a különböző kultúrákban azonos testrésszel fejezik ki ugyanazt az érzelmet, személyiségjellemzőt, mentális állapotot vagy kulturális értéket?
- d) Milyen következtetések vonhatók le a testbeágyazottság hipotézisére vonatkozólag?

Mivel a testrészek fogalmi hálózatában az egyes konceptualizációk a testrészek csupán egy vagy néhány jellemzőjéhez kapcsolódnak, nemcsak a testrész és a konceptualizáció között fejthető fel a kapcsolat, hanem komplexebb összefüggérendszerrel is beszélünk. Ezért a fenti négy kérdést érdemes kiegészíteni még a következővel:

- e) Egy adott testrész mely jellemzője, funkciója profilálódik egy-egy konceptualizációban?

A kulturális testbeágyazottság **a kulturális konceptualizáció** fogalmán belül értelmezhető, amely a nyelv, a kultúra és a kogníció összefüggésére utaló fogalom (Sharifian 2003, 2011, 2017). A kulturális konceptualizációk „a kulturális csoportok tagjai között megosztott reprezentációs hálózatok”, vagyis az adott közösség világszemléletének (**kulturális kogníciójának**) kifejeződései metaforák, sémák és kategóriák formájában (Sharifian 2011: 5). A kulturális metaforák alapvetően fogalmi metaforák (Lakoff–Johnson 1980), definitív tulajdonságuk azonban az is, hogy egy közösség kulturális tapasztalatát, hiedelmeit, vallási-világnézeti szemléletét reprezentálják (Baranyiné Kóczy 2017). A metaforák kultúráközi különbségei a forrás- és céltartományok közötti megfeleltetések eltérésében vagy például egy generikus

séma specifikálásában is megfigyelhetők (Kövecses 2002). Ezek különböző fizikai, társadalmi, kommunikatív szituációs stb. tapasztalatból és más kognitív preferenciákból erednek, ahol minden esetben kulturális hatással kell számolni (Kövecses 2005: 232, 246). A metafora szemantikai szerkezetét, használatát, konnotációit univerzális és kultúraspecifikus jegyek egyaránt alkotják; kulturális metaforáról az utóbbi jegyek azonosíthatóságának és a kulturális kognícióban való beágyazottság mértékének a függvényében beszélhetünk (Baranyiné Kóczy 2017). A testrészek figuratív kifejezéseit akkor nevezhetjük elsősorban kulturális metaforáknak, ha a testrészeket egy kulturális közösség saját világnézete, értékrendje szerint alkalmazza absztrakt fogalmakra – a test részeinek metaforikus szerepe költői művekben más jellegű vizsgálatot jelent (pl. Büky 2012).

Az itt körvonalazott kulturális testbeágyazottság jelenségének vizsgálatához kapcsolódva a tanulmány célja rekonstruálni a magyar VÉR fogalom kulturális konceptualizációit, feltárni a kulturális kognícióban fellelhető gyökereit és azonosítani a tartományokban a vér jellemző profiljait. A nyelvi adatokat a kézikönyvekben, szótárakban fellelhető vért tartalmazó kifejezések alkotják, amelyeket a Magyar nemzeti szövegtár korpuszvizsgálata egészít ki (MNSz., vö. Oravecz–Váradi–Sass 2014). A vizsgálat nehézsége, hogy egy kifejezés pontos jelentése az adott kontextusban határozható meg, így a kvalitatív jellegű vizsgálatához is elengedhetetlen a korpuszadatok elemzése; emellett szükségszerűen nem tud kizárni bizonyos mértékű szubjektív értelmezést, amelyet a korpuszadatok pontosítanak; végül a kategóriák definiálása sokszor nem egyértelmű a határok elmosottsága miatt. A dolgozat felépítése a következő: a Bevezetést követően a 2. fejezet áttekinti a vérrel kapcsolatos korábbi nyelvészeti vizsgálatokat, majd a 3. fejezet a magyar VÉR fogalom konceptualizációit elemzi különös hangsúlyt fektetve a kulturális tényezőkre. A 4. fejezet azt vizsgálja, hogy az egyes konceptualizációkban a VÉR melyik profilja kerül előtérbe. A tanulmányt a főbb eredmények összefoglalása zárja.

2. A VÉR vizsgálata a nyelvészeti kutatásokban

A vérhez mind a nyugati, mind az egyéb kultúrákban kiterjedt szimbolika fűződik: vitalitással, szenvedéllyel, étellel, családi kötelékkel, de egyúttal halállal és agresszióval is asszociálják. Victor Turner antropológus szerint a vér domináns rituális szimbólum (Turner 1977), amelynek figuratív használatával kapcsolatban elsősorban a 'faj, eredet' jelentés vált elterjedté (Mulsoff 2007), valamint az érzelmekkel való kapcsolat: a vér lehülése, például a *megfagyott a vér az ereiben* kifejezés (angolban: *blood running cold*) a félelmet jelenti (Kövecses 1990), míg a vér megemelkedett hőmérséklete, például a *felforr a vére* kifejezés (angolban: *boiling blood*) dühöt (is) jelez a két nyelvben (Kövecses 1990, 2002; Lakoff–Kövecses 1987).

A vér metaforikus jelentéseinek feltárását célozza Charteris-Black (2001) a Bank of English korpuszon végzett vizsgálata, amelyben három fő, univerzálisnak tűnő „fogalmi kulcsot” (conceptual key) azonosít, ezek a VÉR A ROKONSÁG HELYETT, A VÉR AZ ÉLET HELYETT ÉS A VÉR VÉRMÉRSÉKLET. A szerző a fogalmi kulcs terminust úgy értel-

mezi, mint olyan „alapvető állítás[t], amely a nyelv és a gondolkodás között hidat képez. Tartalmazhat fogalmi metaforát, fogalmi metonímiát, konvencionális forgatókönyveket vagy a hétköznapi tapasztalatból levont más típusú tudást” (Charteris-Black 2000: 282, *saját fordítás*). Charteris-Black a vér és az érzelmek kapcsán megállapítja, hogy ezek a metaforák az ÉRZELEM TARTÁLYBAN LEVŐ FOLYADÉK fogalmi metaforára mint alapvető képi sémára vezethetők vissza, amely egyébként számos érzelem konceptualizációjában is felfedezhető (Kövecses 1990). A vér tehát az a folyadék, amellyel a test mint tartály megtelik vagy amelyből kiürül (Charteris-Black 2001: 273).

A vér figuratív értelmű ROKONSÁG, SZÁRMAZÁS konceptualizációja számos nyelvben megtalálható, így a német *Blut*, az amhara (amely egy afroázsiai sémi nyelv) *dām*, a hausza *jini* vagy a török *kan* szóban (Kraska-Szlenk 2014: 56). További példák a VÉR A ROKONSÁG HELYETT konceptualizációra:

- (1) angol: *in your blood* (véredben [van]), *blue blood* (kék vér), *own flesh and blood* (saját húsa-vére, azaz tulajdon vére, leszármazottja), *blood is thicker than water* (szólás: a vér nem válik vízzé, olyan értelemben, hogy a rokoni kötelék mindennél fontosabb) (Charteris-Black 2001);
- (2) maláj: *darah putih* (fehér vér), *darah jernih* (tisztá vér, mindkét kifejezés a jólneveltségre utal) (Charteris-Black 2001: 278);
- (3) szuahéli: *uhusiano wa kidamu* (vérkapcsolat, rokoni kapcsolat), *huyu ni damu yangu* (ő az én vérem, azaz gyermekem vagy közeli rokonom), *Damu nzito kuliko maji* (szólás: a vér nem válik vízzé) (Kraska-Szlenk 2014: 56);
- (4) lengyel: *krewny* (rokon), *pokrewieństwo* (rokonság), ahol mindkét kifejezés a *krew* (vér) töből ered; *więzy krwi* (vérkötélékek, azaz rokonság), *w ich żyłach płynie ta sama krew* (ugyanaz a vér folyik az ereinkben, azaz rokonok), *moja krew* (az én vérem, azaz gyermekem) (Kraska-Szlenk 2014: 56).

Egy másik fontos konceptualizáció a VÉR AZ ÉLET HELYETT, amelyet olyan angol kifejezések példáznak, mint *getting blood out of a stone* (szólás: vért csiholni egy kőből, amely körülbelül azt jelenti, hogy egy személyt olyan tette próbáljuk rávenni [sikertelenül], amelyre ő a személyisége vagy hangulata miatt nem alkalmas), *fresh blood* (friss vér), *a flesh and blood* (hús és vér), *to have blood on your hands* (vér tapad a kezedhez), *to scent blood* (vért szimatol) (Charteris-Black 2001: 279).

A Charteris-Black által említett harmadik fogalmi kulcs a VÉR VÉRMÉRSÉKLET, amely az érzelmek fiziológiai tapasztalataival függ össze, és gyakran metonimikus forrásként funkcionál a test figuratív kiterjesztéseiben. Amikor erős dühöt érzünk, azt tapasztaljuk, hogy a vér a fejünkbe tódul: *a rush of blood to the head* (fejbe szökik a vér). Más kifejezések viszont egyértelműen metaforikusak, mint *sweat blood* (vért izzad). A vér figuratív használata az érzelmek kifejezésében megtalálható az angolban: *in cold blood* (hidegvérrel), *blood, sweat and tears* (vér, verejték és könnyek, azaz nagy nehézségek árán sikerül valami), *make your blood boil* (felforr a véred), *make your blood run cold/freeze* (megfagy az ereidben a vér) (Charteris-Black 2001: 283). Számos példa található a malájban is: *darah manis* (édes vér,

azaz könnyen megbirkózik a veszéllyel), *darah merah* (vörös vér, azaz bátor), *darah perwira* (hősies vér, azaz bátor), *darah hati* (vérmáj, azaz bosszús), *darah panas* (forró vér, azaz hirtelen haragú), *darah kering* (száraz vér, azaz kegyetlen), *darah tersembur* (a vér kiserken a szájból, azaz ijedt) vagy *darah muda* (fiatal vér, azaz meggondolatlan) (Charteris-Black 2001: 284). Számos példa található a VÉR mint VÉRMÉRSÉKLET konceptualizációra a tunéziai arab nyelvben is, például: *damm-u sxun* (forró a vére / forró vérű, azaz ingerlékeny), *damm-u baarid* (hideg a vére, azaz nyugodt) (Maalej 2008: 405). Maalej felhívja azonban a figyelmet arra, hogy míg egyes kifejezések látszólag az európai klasszikus-középkori kulturális kontextust meghatározó testnedvelméletre utalnak (Geeraerts–Grondelaers 1995), a megfeleltetések nem egyértelműek: például a forró vér a tunéziai arabban nem a szangvinikus, hanem a kolerikus vérmérsékletet jellemzi (Maalej 2008).

A magyar nyelvben a test konceptualizációja és a testi metaforák, metonimiák vizsgálata kevésbé kutatott terület. Meg kell említeni Csábi doktori disszertációját, amelyben a magyar és az amerikai angol szólásokban elemezte a testrészek alternatív konceptualizációját (Csábi 2005), valamint Bańcerowski a KÉZ, a FEJ és a SZÍV nyelvi képét rekonstruáló tanulmányait (Bańcerowski 2003, 2007; Bańcerowski–Dziewonska-Kiss 2013). Újabban Baranyiné Kóczy kulturális nyelvészeti megközelítésből elemezte a SZEM konceptualizációját (Baranyiné Kóczy 2018, 2020), valamint a FEJ konceptualizációit a GONDOLKODÁST kifejező metaforikus kifejezésekben (Baranyiné Kóczy 2019). Kifejezetten a vér figuratív használatára irányuló nyelvészeti kutatást Simó végzett magyar–amerikai viszonylatban először sakktémájú cikkekben (Simó 2008), majd pedig kiterjedt korpusznyelvészeti elemzést alkalmazva vizsgálta a két nyelvben a fogalom gyakoriságát, használati mintázatait (Simó 2011). Két fő céltartományt különböztet meg, az érzelem és a lényeg (essence) halmazát, amelyből az utóbbi további alterületekre bontható, úgymint eredet, jelentőség, minőség és élet. Az összehasonlító vizsgálatban négy kifejezés amerikai angol és magyar megfelelőjét veti össze: *in his/her blood* / *véreben*, *sweat blood* / *vért izzad*, *in cold blood* / *hidegvérrel*, *blood (is/was) boil(ing/ed/s)* / *forr(t) a vér(e/m/ed/ünk/ük)*. Az elemzés eredményeként megállapítja, hogy két párhuzamos kifejezés megközelítően egyforma gyakorisággal fordul elő a két nyelvben, míg egy az amerikai, egy pedig a magyar korpuszban gyakoribb. Másodszorban kiemeli, hogy a kifejezések használata, pozitív és/vagy negatív helyzethez való kötődése jelentős különbségeket mutat a nyelvekben.

3. A VÉR kulturális konceptualizációi a magyar nyelvben

3.1. A VÉR mint SZÍN

A vér egyik elsődleges asszociációja a piros szín. A *vörös* színnév mellett több kifejezésben utal egy entitás piros színére, például a *vérnarancs* húsának színére, a *vércse* esetében a madár hátán lévő piros tollazatra, a *vörheny* (skarlát) neve pedig a vöröses bőrkiütésekből ered. Ezekben az esetekben a vér színe profilálódik.

3.2. A VÉR mint HALÁL

A vér látványa elsősorban a veszélybe került, sérült embert, esetleg halottat idézi fel. Az idetartozó kifejezések gyakran erőszakra utalnak, mint *vérontás*, *vérszomjas*, *vér tapad a kezéhez* (olyan személy, aki gyilkosságot követett el), *vérengzés*, *vérfürdő* (nagyon véres harc), *vérzivataros század* (olyan évszázad, amely háborúkkal volt tele) – az utóbbi két kifejezés esetében A VÉR MENNYISÉGE A HALOTTAK SZÁMA metonímia jelenik meg. Az ÉRVELES HÁBORÚ metafora alapján a vér gyakran a vita kontextusában reprezentálódik (1–2):

- (1) Nem lehet az ellenzéki és kormánypárti politikusokat zárt térben sokáig magukra hagyni, mert ott vér folyhat.
- (2) egy ügyet véd az utolsó csepp vérig

Az idetartozó *vérdíj* szónak kulturális kontextustól és tudományterülettől függően különböző értelmezései léteznek (ÉrtSz.):

- a) A büntető hatóságok elől rejtőzködő személy(ek) kézrekerítője vagy nyomravezetője részére kitűzött jutalomdíj.
- b) A gyilkos által megölt személy hozzátartozóinak engesztelésül, a vérbosszú megváltására fizetett összeg vagy átengedett vagyontárgy.
- c) ⟨A rendi és feudális magyar jogban⟩ az a bírság, amelyet jogtalan erőszak, hatalmaskodás körébe eső bűncselekmény elkövetőjére vetettek ki.
- d) (régies, költői használatban) vérbosszú, véres megtorlás.

Figyelemre méltó, hogy a b) jelentésben a vérrel összefüggésben a HALÁL konceptualizációja mellett a ROKONSÁGÉ is megjelenik.

A VÉR mint HALÁL konceptualizációval kapcsolatban két kulturálisan beágyazott kifejezést érdemes megemlíteni. A *vértanú* olyan személyt jelent, aki tanúságot tesz egy vallás vagy hit mellett, ezért önként vállalja a halálbüntetést. A másik kifejezés az *első vérig*, amely az első vérig tartó párbajozási tradícióból ered. Ez a rituálé évszázadokon át volt elterjedt az európai nemesség körében, célja a férfi becsületének és hírnevének megvédése volt, amely egyben a férfiak identitásának meghatározó eleme volt. A párbaj végét az „első vér”, azaz az első sérülés jelentette, ahol a sebet ejtő fél győztesként került ki a becsületért vívott küzdelemből.

3.3. A VÉR mint ROKONSÁG

A magyar nyelvben rengeteg olyan vérrel összefüggő kifejezés található, amely rokonságot jelent: *testvér* (amely az „egy test, egy vér” összetételéből származik), *fivér*, *nővér*, *vérokon*, *vér szerinti szülő*, *Véreim!* (rokonokra és a nemzet tagjaira vonatkoztatva), valamint lovakkal kapcsolatban is találunk példákat, mint *telivér* (fajtisztán tenyésztett ló), *félvér* (két különböző fajta keresztezésével létrejött egyed, de emberre is vonatkozhat). Az a hagyományos vélekedés, amely szerint a száma-

zás örökítőanyaga a vér, a *vérvonal* szóban ragadható meg leginkább, amely jelzi, hogy ez a testi folyadék, amely a genetikai állományt örökíti tovább egy családban generációról generációra. A vér minősége tehát mindig is központi téma volt. A több nyelvben is jelenlevő *kékvér* arisztokrata eredetet jelez. Brewer állítása szerint a szó a spanyol nyelvből ered, a kék erekre utal, amelyek a fehér és áttetsző bőr alatt váltak láthatóvá olyan embereknél, akik nem keveredtek a mór vérrel. Átvitt értelemben a magas társadalmi státuszú családokat jelenti tehát (Kirkpatrick 1992: 118). A *vérfertőzés* közeli rokonok közötti szexuális kapcsolatot jelent.

A VÉR mint GENETIKAI ÁLLOMÁNYT HORDOZÓ ANYAG konceptualizációjának kiterjesztése figyelhető meg a *vérbeli* szóban, amely valamilyen kiemelkedő emberi tulajdonságot jelent. Míg a *vérbeli főnemes* olyan személyt jelez, akinek a felmenői szintén arisztokraták voltak, a hasonló *vérbeli filozófus/színész/szakács* összetételek olyan egyedekre utalnak, akik kiemelkedő szakértelemmel, tehetséggel bírnak a filozófia, színművészet vagy szakácművészet területén.

A VÉR mint ROKONSÁG olyan kulturális konceptualizáció, amely a magyar kulturális kognícióban bizonyos mértékig még ma is él. Erre utalnak azok a korpuszadatok, amelyek szerint az ember identitásának fontos részét képezi a vér minősége és eredete.

- (3) Tulajdonképpen nem tudom, hogy a véradás jó dolog vagy sem, ezen sokszor gondolkoztam már. Sokszor úgy érzem, természet ellen való dolog, a vér az nem csak egy folyadék. Ugyanígy vagyok a szervátültetéssel is.
- (4) Én azért nem adok vért, mert megőrzöm a tisztaságot! Nem adom senkinek a tisztán öröklött vérem, hogy aztán továbbvigye valami mutáns...!

A fenti vélemények szerint a vér „nem csak egy folyadék”, hanem olyan anyag, amely a fizikai tulajdonságokat és a karakterjegyeket örökíti és biztosítja a hordozója számára. Az öröklött vér „tisztá”, és így is kell megőrizni, míg a véradás jóval túlmutat a biológiai anyag átadásán, nemkívánatos keveredést eredményez, illetve a vér ezáltal olyan személy birtokába jut, aki arra jogosulatlan. Ennek alapján minősíti „természet ellen való dolognak” az egyik megnyilatkozó, holott biológiai tények nem támasztják alá ezt a kulturális vélekedést.

A vér mint embereket összekapcsoló anyag másik két kulturális kifejezésben is megjelenik: *vérszerződés* és *vértestvérség*. Ezek a fogalmak egy olyan kulturálisan beágyazott rítusra utalnak, amelyben két nem rokon kapcsolatban álló ember (többnyire férfi) között testvérjellegű kapcsolat jött létre. A több kultúrában is jelen lévő szertartás szerint két szövetséges néhány csepp vért ad a másiknak, amelyet elfogyasztanak (Hauser-Schäublin 1993), ezáltal intim, egyenlőségben alapuló kapcsolatot kötve, amelyben hűséget esküsznek egymásnak (Evans-Pritchard 1933: 400). Ez a tradíció több afrikai kultúrában elterjedt volt, érdekes módon olyanokban is, ahol a VÉR nem kapcsolódott a ROKONSÁG konceptusához, például a (dél-szudáni) zande nyelvben (Evans-Pritchard 1933). A magyar kulturális hagyományban és így a kulturális kognícióban kiemelt vérszerződés eseménye a 9. században történt a hét vezér részvételével, egyben ez volt az első magyar alapszerződés. A vérszerző-

dés mint rítus a korabeli magyar szokásjog szerint a különlegesen erős fogadalom-tételek egyik formai kelléke volt, esküvel megerősítve. A magyar hagyományban a nem rokoni kapcsolatban álló férfiak kisebb vágást ejtettek az ujjukon, kezükön vagy alkarjukon, majd összeérintették, jelezve, hogy a vérük egymás ereiben folyik. A másik verzió szerint úgy fogadták testvérré egymást, hogy egy kehelybe csorgatták a vértüket, és mindannyian ittak belőle (MNL. 5).

Végül a ROKONSÁG konceptualizációjához kötődik a *vérbosszú* és a *véreskü* fogalma is. Első látásra ezek a kifejezések inkább a VÉR, mint HALÁL konceptusát idézik fel, mindkét esetben azonban egy családtag (vérbeli kapcsolat) halálának bosszújáról van szó, amely szerint valaki a gyilkos vagy annak egy rokona halálával bosszúja meg a családján esett sérelmet. Gyakran a tett motivációja az ősök szellemétől való félelem volt, így a véreskü apáról fiúra szállt. Ez a hagyomány számos közösségben élt, Korzikától kezdve Szardínián, a Balkánon, a Kaukázuson át a germán, arab közösségekig, Szicíliáig és Albániáig. Magyarországon a cigány és a székely közösségekben az 1930-as évekig gyakorolták a hagyományt.

3.4. A VÉR mint EMBERI TERMÉSZET

Vannak olyan kifejezések is, amelyekben a vér az emberi természetet fejezi ki. Már szó volt róla, hogy a ROKONSÁG és az EMBERI TERMÉSZET céltartománya összefügg a VÉR mint GENETIKAI ÁLLOMÁNYT ÉS KARAKTERT HORDOZÓ ANYAG konceptualizációban. Egyes esetekben nehéz szemantikailag szétválasztani a két tartományt (5):

(5) Ez inkább volt a német vér rendszerető tulajdonságának tudható.

A „német vér” a német nemzetet és a nemzeti karaktert is jelenti egyidejűleg.

(6) A vér nem válik vízzé.

A szólás többféle értelmezése létezik, amelyekben a ROKONSÁG és az EMBERI TERMÉSZET keveredése figyelhető meg (Szemerényi 2009: 1434):

- a) Egy jó jellem sosem változik.
- b) Mindenki a saját családjához húz.
- c) A családi kötelék kölcsönös segítségen alapul.
- d) A szülők értékes tulajdonságai a gyermekekben öröklődnek tovább.
- e) A nagylelkű, családcentrikus emberek nem változnak.

A rokonság és a (családra jellemző) emberi tulajdonságok szorosan összekapcsolódnak a magyarban. Az alábbi példákban az EMBERI TERMÉSZET a domináns, de a ROKONSÁG is megfigyelhető.

(7) A hazudozás a vérévé vált.

(8) Az idegenekkel való bizalmatlanság vérünkbe ivódott.

Összességében elmondható, hogy a *vér* származékaként rengeteg olyan kifejezés létezik, amely tulajdonságokat fejez ki; a forrástartományban a vér különböző tulajdonságai jelennek meg, mint a hőmérséklete, sűrűsége vagy a mennyisége. Maga a *vérmérséklet* szó is erre utal, a *vér* és a *mér* igetöből származó összetételként.

A *vérmes* kifejezés szerint egy egészséges emberben nagy mennyiségű és sűrű vér van, amely „erős, szenvedélyes, forróvérű” karaktert eredményez (ÉrtSz.). További tulajdonságot jelentő kifejezések:

- (9) heves vérmérsékletű
- (10) tüzes vérű
- (11) forróvérű
- (12) hidegvérű
- (13) Csigavér!
- (14) halvérű
- (15) könnyűvérű (nő)
- (16) sűrű vérű

A *sűrű vérű* jelentése szenvedélyes vagy felelőtlen (16). Érdekes módon a sűrű vér és a könnyű vér (egymásnak közel ellentétei) is szenvedélyes, szexuálisan felelőtlen személyt jeleznek, a sűrű vér azonban elsősorban férfiakra, a könnyű vér pedig nőkre használatos.

- (17) A felelősségtudat. Az hiányzott belőle. [...] Nem bírt a sűrű vérével.

A vér a szenvedélyes természet „üzemanyaga”, amelyet a *hajtja a vére* kifejezés is jelez.

A (9)–(16)-os példák közül jó néhány a *négy testnedv modelljeként* ismert középkori (főként a 16–17. században elterjedt) filozófiai elmélethez köthető, amely az emberi személyiségtípusokat az egyes testnedvek arányából fakadó vérmérsékletek függvényében írta le (Geeraerts–Grondelaers 1995). Eszerint a négy fő vérmérséklet a szangvinikus, a kolerikus, a melankolikus és a flegmatikus, amelyek sorban a vér, a sárga epe, a fekete epe, valamint a nyák bőségének az eredménye. A négy vérmérséklet közül a szangvinikust tekintették a legelőnyösebb típusnak, mivel magába foglalta az életerős ember tulajdonságait, kapcsolatba hozták az életadó hővel és nedvességgel, a testnedvek közül a vér bőségével jellemezték, valamint gyakran a fiatalságot és a tavaszt hozták összefüggésbe ezzel a természettel. Fizikai tulajdonságait tekintve a szangvinikus természet magas növésű, erőteljes, egészséges testalkattal rendelkezik, jó vérkeringéssel és emésztéssel, gyakran vörös hajjal és bőrrel. Személyisége szerint társaságkedvelő, jókedvű, kedves, szeret szórakozni, különösen a játékokat és a zenét kedveli. A magyar nyelvben a szangvinikus természetet olyan kifejezések jelzik, mint *vérmes*, *bővérű*, *forróvérű*, *heves vérmérsékletű*, *tüzes vérű*.

3.5. A VÉR mint ÉLETERŐ/TARTALOM

Ahogy a ROKONSÁG és az EMBERI TERMÉSZET kategóriájának határa esetenként homályos, ugyanez érvényes az ÉLETERŐ vs. EMBERI TERMÉSZET és az ÉLETERŐ vs. ROKONSÁG kategóriáira is. Az ÉLETERŐ és az EMBERI TERMÉSZET kategóriák esetében a szemantikai kapcsolat alapja az, hogy a szangvinikus személy bő vérellátással rendelkezik, így egészséges, életerős személyként konceptualizálódik.

- (18) vértelen
- (19) vérszegény
- (20) elvérez
- (21) kivéreztet
- (22) vérbő
- (23) vérmes
- (24) van vér a pucájában (kellő bátorsággal rendelkezik valami megtételéhez)
- (25) véresszáj (gyűlölködő)
- (26) vérpezsdítő

A *vértelen* vagy *vérszegény* olyan személyekre vonatkozik, akik nem elég energikusak, valamint olyan alkotásokat is jelölünk vele, amelyeknek a tartalma szegényes, például film, színdarab, könyv stb. A vérvesztés folyamatát mint tapasztalatot (nagy részt az ÉRVELÉS HÁBORÚ metafora nyomán) nyerő-vesztő helyzetekre is kiterjesztjük, például versenyekre, sportversenyekre, vitákra vagy vizsgahelyzetekre. Ilyenkor valaki *elvérez*, vagy az ellenfelét *kivéreztet*i. Vannak olyan kifejezések is, amelyek a vámpírhitre vezethetők vissza, amely szerint a vérszívók tulajdonképpen az életerőt szívják ki az áldozatukból a vérel együtt (*vérszívó*, *a vérét szívja*). A magyar néphagyományban a vámpírhít jóformán ismeretlen volt, bár a 18. században voltak olyan perek, amelyek vámpírjelenségekhez kötődtek (MNL. 5). A mai használatban metaforikusan *vérszívónak* nevezett személy „energiavámpír”, egy másik személy *vérét szívja*, azaz elveszi annak fizikai, érzelmi energiáját, idejét vagy pénzét. Másfelől, a vér bősége (*vérbő*, *vérmes*) energikus, aktív személyiséget jelez; ehhez kapcsolódik a *van vér a pucájában* kifejezés is, amely bátor, tette kész személyiséget jelent. A *puca* szó eredetileg kislány, majd kisfiú nemi szervét jelentette (ÉrtSz.), majd férfi nemi szervet, ezért utalhat férfias jellegű tulajdonságra a kifejezés. A *vérpezsdítő* melléknév többféle tevékenységet és jelenséget jellemez, például koncertet, táncot, ritmust. Mindezekben az esetekben a test vagy valamelyik testrész tartályként funkcionál, amely – Charteris-Black és Kövecses megállapításával egyetértve – a vérel megtelik vagy kiürül belőle: mindez a FOLYADÉK A TARTÁLYBAN sémán alapul, ahol a vér bőségében lévő test életerőt, a vér hiánya pedig annak hiányát jelenti.

Az alábbi, (27)-es példában a ROKONSÁG és az ÉLETERŐ kategóriák határai elmosottak. A ROKONSÁG kiterjesztéséről a NEMZET fogalmára már volt a fentiekben szó (pl. *Vérem!*), szintúgy a vér közösséget összekötő szerepéről (pl. *vérszerződés*) és a vér életerőt és karakterjelleg hordozó funkciójáról. Alább a *fáradt vér* kifejezés-

ben mindkét konceptualizáció jelen van: mind a közösséget összetartó anyag, mind pedig a vitalitást biztosító „üzemanyag”.

- (27) Ez a következő generáció már csak fáradt vér, meg sem közelíti az apákat.
Sokkal mulyább és élehetlenebb.

Az ÉLETERŐ konceptualizációja élettelen tárgyakra is használatos, itt inkább lényeket, tartalmat jelent, amely lehet gazdag vagy szegényes.

- (28) A Jehova tanúi egy biblikus ámdé azt kifacsaró, „vér nélküli” vallás.

A vér hiányának metaforikus jelentése a korpuszban több kontextusban előfordul, akár popdallal, ízetlen étellel kapcsolatban, ahol a gyenge minőséget jelenti. A vér bősége itt is pozitív jelentéssel bír, míg a hiánya negatív jelentést hordoz, a vér túltengése pedig kontrollálatlan életerőt, meggondolatlanságot jelent.

3.6. A VÉR mint ÉRZELEM

Az érzelmek leírásában is rengeteg kifejezés tartalmazza a *vér* szót. A testnedv három alapvető profillal rendelkezik ezekben a kifejezésekben: a) olyan anyag, amely megtölti a testet vagy egy testrészt; b) hőmérséklete van; c) dinamikus. Itt is sok nyelvi adatban felfedezhető a FOLYADÉK A TARTÁLYBAN séma (29–32).

- (29) vérszemet kap (mohóvá, túlzottan bátorrá válik)
(30) arcába szökik a vér (haragot vagy szégyent is kifejezhet)
(31) fejébe tódul a vér (dühös lesz)
(32) előnti agyát a vér (dühös lesz)

Ezek a kifejezések metonimikus eredetűek, például a *vérszemet kap* arra a jelenségre utal, amikor felfokozott érzelmi állapotban valakinek a szemébe gyűlik a vér. Érdekes kérdés az, hogy egy-egy érzelem esetében melyik testrész telik meg vérrel; a *vérszemet kap* példájában a SZEM konceptualizációjában megjelenő mohóságról lehet szó, például *majd felfalta a szemével*. Általánosságban a vér jelenléte izgalmi állapotot jelent, a konkrét érzelmet a szóban forgó testrész specifikálja. Így a fej és az agyat előntő vér a magyarban dühöt jelent, a vérrel teli szem vakmerőséget és mohóságot, a vérrel megtelt arc pedig dühöt vagy szégyent.

Más kifejezésekben a vér hőmérséklete profilálódik: a forró vér dühöt, míg a hideg/fagyott vér félelmet jelent.

- (33) megfagy az ereiben a vér
(34) vérlázító (itt a láz elsődlegesen forróságra utal, másodsorban dinamikus mozgásra, pl. lázasan keresgél)
(35) felforr a vére (dühös lesz)
(36) vérgőzös (fenyegetés) (indultatos)

Végül néhány kifejezésben a vér dinamikus entitásként jelenik meg, bár ez is összefüggésbe hozható a hőmérséklettel a hideg-dermedt és a forró-pezsgó kapcsolat révén.

(37) megdermed a vére (megijed, fél)

(38) pezseg a vére (izgatott)

Fontos kiemelni, hogy a legtöbb érzelem, amely a vér metaforikus kiterjesztésén alapul, negatív minősítésű, akár forró, akár pedig hideg hőmérsékletű: dühös, indulatos, mohó, rettegő vagy szégyenkező. Igaz, néhány kevés pozitív konnotációjú érzelem is található, mint például izgalom vagy bátorság. Ennek oka az a vélekedés lehet, hogy a testnedvnek kiegyensúlyozott mennyiségben kell jelen lennie a szervezetben.

3.7. A VÉR mint INTENZITÁS

Informális nyelvhasználatban a korpuszadatok szerint a *vér* olyan értelemben is használatos, mint „nagyon” (39–42).

(39) vérprofi

(40) vérgazdag

(41) vérciki

(42) igazi, vérhű komcsi

Ez a jelentés hasonló az angol *bloody* szó jelentéséhez, míg azonban az angol főként negatív értelemben használja, addig a magyar megfelelő pozitív és negatív értelmű szóhoz is kapcsolódhat. A *vér* ilyen jelentésének forrása több olyan használati esetben felfedezhető, ahol intenzitást fejez ki. Például a *vérig sért* esetben a következő szemantikai folyamat rekonstruálható: súlyos fizikai sérülés → súlyos mentális sértés (amely a MENTÁLIS SÉRTÉS FIZIKAI SÉRTÉS metaforán alapul). A *vérig* jelentése tehát a fizikailag súlyos → mentálisan erőteljes → intenzív jelentésváltozáson megy keresztül. Az MNSz-ben más olyan esetek is találhatók, amelyekben a *vér* absztrahált, intenzivitást jelölő értelmezése érvényesül (43–4).

(43) Tehát vér mindegy, hogy nem vagyunk egyformák...

(44) Fogadok, azt sem tudom, milyen a vércsoportom. Vér ciki!

Az első példában a 'teljesen', a másodikban pedig a 'nagyon' jelentést kapja a *vér*. A vér szemantikai kiterjesztése az intenzitás jelölésére kétféleképpen is magyarázható, illetve egyidejűleg két konceptualizációból ered. Az első a háború, halál kontextusa (45–9).

(45) vérre megy a játék

(46) vérig bosszant/ingerel

- (47) vérig gyaláz
- (48) vérig gyötör
- (49) vérig ütköző igazság

A fenti esetekben a vér kiserkenése (amelyet a *vérig* szó implikál) mint a fizikai inzultus eredménye metaforikusan a mentális inzultus súlyosságát jelzi. Az (50)-es és (51)-es példák párhuzamos létezése jól láthatóvá teszi a folyamatot:

- (50) véresen komoly
- (51) vérkomoly

A „nagyon” jelentés másik eredete az EMBERI TERMÉSZET konceptualizáció kontextusa. Olyan példák sorolhatók ide, mint *vérprofi* vagy *vérhű*, amelyekben az a konceptus jelenik meg, hogy a vér az emberi tulajdonságokat hordozó anyag. További példák:

- (52) ízig-vérig nő (teljesen, egészen)
- (53) vérig egyszerű nő
- (54) Én valójában vérbeli hajléktalan vagyok, a hajléktalanok koronázatlan királya. (igazán, teljesen)
- (55) igazi, vérhű komcsi
- (56) A SW bizony vér sci-fi.

Az (52–6)-es példákban a *vér* szó helyettesíthető a *vérbeli* szóval, amely a vérben mint anyagban hordozott karakterjelleg, lényegi tulajdonságokat fejezi ki, és azt reprezentálja, hogy a szóban forgó entitás a karakterjegy tipikus egyede. Látható, hogy élettelen tárgyakat és fogalmakat is jellemzünk így, például *vér sci-fi* vagy *vérbeli sci-fi*, utalva a film prototipikus jellegére. Az EMBERI TERMÉSZET konceptualizációval összefüggésben az intenzitás jelentése a vérnek az emberi életben és az emberi természet, személyiség kialakításában betöltött kulcsfontosságú szerepe nyomán alakulhatott ki.

3.8. A VÉR mint VÉGZET (káromkodások)

Az MNSz-ben a közösségi média oldalairól származó alkorpuszban a *vér* gyakran megjelenik egy tipikus szemantikai konstrukcióban, kifejezetten szlengben és káromkodásokban, például:

- (57) Jó lenne, ha elhúznál a vérbe, a qtya sem kíváncsi a hülyeségeidre.
- (58) Van aki az öntudatos rasszistákat küldi el a vérbe.
- (59) A vevőt elhajtották a vérbe.

Valakinek az elküldése *a vérbe* olyan értelmű, mint például elküldeni a pokolba. A kérdés az, hogy miért a vér szerepel ezekben a példákban. Mivel a kifejezés ere-

de nem ismert, két lehetséges magyarázat következik, amelyek mindkettő a szitok eredeti funkciójával hozhatók összefüggésbe. A szitokszavak nagy része társadalmi tabukból ered, amelyek három fő témát érintenek: a szexualitást, a testi kiválasztást és a természetfelettit. Az első két csoporton belül helyezkednek el bizonyos tabunak minősülő testrészek és azokhoz tartozó funkciók (Galgóczi 2008: 6). A káromkodás, szitkozódás olyan verbális agresszióként fogható fel, amelyben a beszélő célja megálázni és elpusztítani a másik személyt.

Az első lehetséges magyarázat abból indul ki, hogy a magyar káromkodások jó része betegségekre utal, mivel a népi kultúrában ezek eredetileg átkok voltak (Galgóczi 2008: 7). Az átkok célja az volt, hogy a másik személyt valamely betegség megtámadja és elpusztítsa, erre példák az alábbiak (60–5):

- (60) A fene vigye el!
- (61) A nyavalya essen bele!
- (62) A guta vigye el!
- (63) Vigye el a frász!
- (64) A rossebbe!
- (65) Menjen a francba!

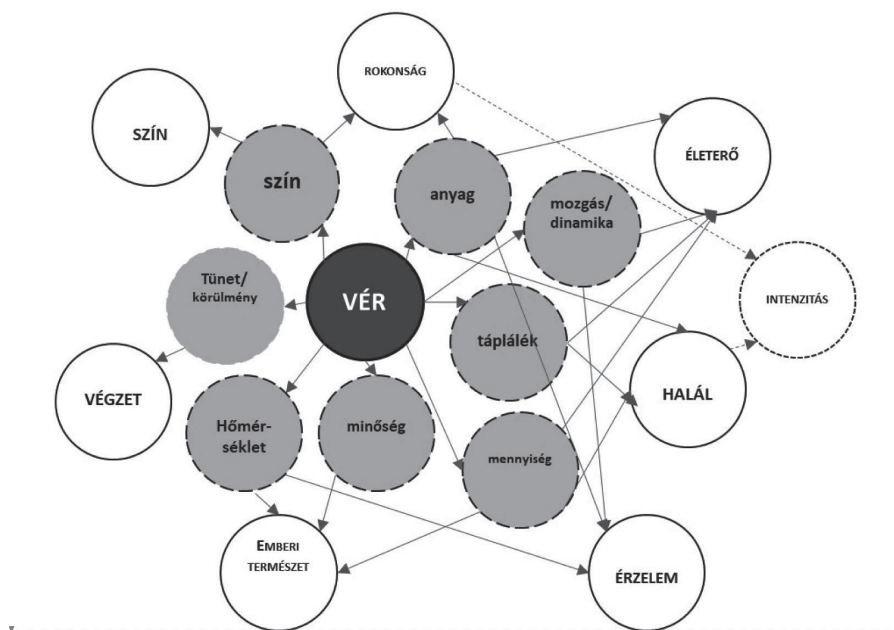
Figyelemre méltó, hogy az „elküldés” fogalma mindegyik átkban megtalálható: vagy a betegség vigye el a megátkozott illetőt, vagy pedig őt kívánja a betegségbe juttatni a rosszakaró. A mai köznyelvben már nem ismert betegségnevek különböző, gyakran pontosan nem meghatározott, azonos tüneteket mutató betegségekre utaltak. A *fene* fekélyt, gennyes sebet, a *nyavalya* belső kórt, betegséget, a *guta* szélütést, a *frász* görcsös rohamokat, a *rosseb* (rossz seb) és a *franc* pedig vérbajt, szifiliszt jelent (ÉrtSz.). Az esetünkben fontos *franc* metonimikusan utal a francia bajra, mert úgy tartották, hogy a szifiliszt a buja hírvű francia katonák hozták be Európába a 15. században. Mivel a szifilisz magyar neve *vérbaj*, a vérbe küldés aktusa származhat a vérbajba küldés átkából, ahol a vér metonimikusan utal a vérbajra.

A második feltételes magyarázat szintén a magyar szleng és a szitokszók társadalmi funkciójából indul ki. Kis Tamás hangsúlyozza, hogy a szlengnek fontos szerepe van a csoportszintű nyelvhasználatban, méghozzá jellemzően egy nagyobb csoporton belüli kisebb csoport fejleszt ki, amely érzelmileg szorosan összetartozik (Kis 2007). A szleng valójában egy kisebb csoport verbális lázadása a hierarchia ellen, amely igazságtétellel is jár, ahol a feszültséget humorral oldják fel (Kis 2007: 459–60). A szleng funkciója hasonló a középkori karneválok megjelenő groteszk realizmus ábrázolásmódjával (karneváli groteszk), ahol a szereplők célja az egyenlőtlenség lerombolása volt a degradálás, parodizálás eszközével. Ez az elmélet Bahtyintól származik, aki Rabelais művészetét elemezte a karneváli groteszk realizmussal összefüggésben (Bahtyin 1982/2002). Bahtyin fogalma szerint a groteszk test a degradálás különböző módjainak, a bántásnak és az átkozásnak a célpontja, amely a reneszánsz irodalom groteszk, gyakorlatias ábrázolásának fontos része. „A „kacsaringós” káromkodások számtalan változata vagy a „menj a ...-ba” típusú kifejezések teljesen a groteszk ábrázolás módszere szerint fokoznák le azt, akit szidalmaznak, vagyis

abszolút topográfiai értelemben a testi „lent”-be; a szülés, a nemi szervek zónájába, a testi sírba (vagy a testi pokolba) küldik a címzettet megsemmisülni – és újjászülni” (Bahtyin 1982/2002: 37–8). Valóban, a magyar szlengben több kifejezés szól arról, hogy valaki elküldi a másikat a szülei nemi szervébe vagy azokra jellemző váladékba (pl. *gecibe*, amely ondót jelent), amelyek mindegyike a személy születésénél fontos szerepet játszottak. Például, amikor valakit elküldenek a *véres gecibe*, akkor – az elmélet szerint – visszaküldik a születés előtti állapotba, amelyet az apához és az anyához tartozó testnedvek idéznek fel metonimikusan. A vérbe küldés aktusa tehát ilyen kontextusban is értelmezhető: a vér a születés körülményeire utal metonimikusan, ilyen módon semmisítve meg a célzott személyt.

4. A vér profiljai az egyes konceptualizációkban

Az itt bemutatott konceptualizációkban a vér a következő profilokkal rendelkezik: szín, anyag, hőmérséklet, minőség, mennyiség, (betegség/születés) tünet(e), mozgás, ital. A profilok és a konceptualizációk összetett hálózatot alkotnak, bár ennek bemutatása kétdimenziós ábrán nehézkes (1. ábra, vö. Baranyiné Kóczy [bírálat alatt]).

1. ábra. A VÉR kulturális konceptualizációinak és profiljainak hálózata

A metonimikus alapú SZÍN konceptualizációban természetesen a vér színe kap profilt. A számos nyelvben jelen lévő ROKONSÁG konceptualizáció esetében (vö. pl. Charteris-Black 2001) a vér elsősorban anyagként (*vérrokon*), másodsorban színként

(*kékvér*) profilálódik. Az ÉLETERŐ konceptualizációjában a vér anyag, szubsztancia (*vérbő*), mozgó/dinamikus folyadék (*vérpezsdítő*) vagy táplálék (*a vérét szívja*). A HALÁL konceptualizációjában szintén elsősorban az anyag (*vér tapad a kezéhez*), a mozgó/dinamikus folyadék (*ott vér folyik*), a táplálék (*vérszomjas*) és a mennyiség (*vérvivatar*) profilok jelennek meg. Az ÉRZELMEK esetében a tartályban lévő anyag (*fejébe tódul a vér*), a hőmérséklet (*felforr a vére*) és a mozgás/dinamika (*pezseg/megdermed a vére*) profilálódik. A EMBERI TERMÉSZETTEL kapcsolatban jellemzően a vér minősége profilálódik: minősége (*sűrű vérű*), mennyisége (*vérmes*, amelynek jelentése: „Nagyon bővérű, ill. sűrű vérű <személy>”, ÉrtSz.) és hőmérséklete (*heves vérmérsékletű*). A VÉGZET esetében két értelmezési lehetőséget vázoltam, amelyekben a vér vagy egy betegség tünetének vagy pedig a születés körülményeinek metonimikus jelölője.

Az INTENZITÁS konceptualizációja két másik konceptualizációból eredeztethető, így a HALÁL (*véresen komoly, vérkomoly*) és a ROKONSÁG (*vérgazdag, vérig hű, vérhű*) tartományából. A vérnek ilyen, az informális nyelvhasználatban mára elterjedt jelentése (mint 'nagyon') még az EMBERI TERMÉSZET konceptussal is összefüggésbe hozható, például: *Ne táplálj vérmes reményeket!* (Jelentése itt: túlzó.)

Összeségében elmondható, hogy a VÉR leggyakrabban anyagként, azaz szubsztanciaként profilálódik, ez a profil dominál a ROKONSÁG, a HALÁL és az ÉLETERŐ konceptualizációban. Ennek magyarázata az, hogy mind a három konceptualizációban a metafora alapja a vér mint ÉLETET ADÓ ANYAG. A vér mennyisége azért meghatározó az ÉLETERŐ és az EMBERI TERMÉSZET kategóriában, mert a két konceptualizáció összefügg: az emberi természet meghatározásának alapja az, hogy az embert mint tartályt milyen mértékben tölt meg a vér, így az életerő mértéke a temperamentum körvonalázásában is fontos szerepet kap. Ez az egyik alapvetése a négy testnedv elméletében a szangvinikus temperamentumnak, amely Lakoff és Kövecses érvelése szerint az érzelmek metaforikus megjelenítésének egyik fő kulturális modellje is (Lakoff–Kövecses 1987; Geeraerts–Grondelaers 1995). A vér mennyisége a HALÁL konceptualizációban egészen másképp jelenik meg, nem a testtartályon belül, hanem azon kívül. Az ÉRZELMEK kifejezésében a vér mozgó/dinamikus jellege és a hőmérséklete profilálódik. A vér mozgása, dinamikája tehát az ÉLETERŐ és az ÉRZELMEK konceptualizációjában érvényesül. Ennek oka az, hogy mindkét tartományban erődinamikai séma érvényesül, amelyben az erőhatás eredménye az anyag mozgása (Talmy 1988). Ez a séma, mint ahogy Kövecses is rámutat, az érzelmek konceptualizációjában is gyakran tetten érhető (Kövecses 2000).

5. Összegzés

A hétköznapi emberi tapasztalat szerint a vér az élethez szükséges legfontosabb testnedv, amely az egyes kultúrákban különböző konceptualizációk forrása kulturális metaforák, metonímiák és sémák formájában. A tanulmány azt a nézetet támasztja alá, hogy egy olyan szimbolikus anyag, mint a vér, amelynek története az emberi kognícióban a legrégebbi időkig nyúlik vissza, összetett szempontrendszerrel, azaz

a társadalmi, történelmi, vallási, egyszóval világnézeti kontextusok vizsgálatával elemezhető (Sharifian et al. 2008; Maalej–Yu 2011). A kulturális antropológiában feltárt eredményeket a nyelvtudomány eddig kevésbé, legalábbis nem kellő mértékben vonta be a kutatásaiba.

A tanulmány a bevezetőben említett vizsgálati korlátok (az értelmezés nehézségei, a kategóriahatárok elmosódottsága) mellett a nyelv, a kultúra és a kogníció együttes elemzésével rekonstruálja a magyar VÉR fogalom konceptuális hálózatát, amelynek fő kategóriái a következők:

A VÉR mint SZÍN (pl. *vércse, vörheny*)

A VÉR mint HALÁL (pl. *vérontás, vérdíj*)

A VÉR mint ROKONSÁG (pl. *testvér, vérbeli főnemes*)

A VÉR mint EMBERI TERMÉSZET (pl. *vérmes, halvérű, könnyűvérű*)

A VÉR mint ÉLETERŐ/TARTALOM (pl. *vérbő, vérszegény*)

A VÉR mint ÉRZELEM (pl. *vérgőzös, vérszemet kap*)

A VÉR mint INTENZITÁS (pl. *vérgazdag, vérig egyszerű*)

A VÉR mint VÉGZET (pl. *elküldi a vérbe*)

A kutatás során kiemeltem, hogy a *vér* figuratív használata gyakran kulturális modellekben gyökerezik, amelyek a magyar hagyományokon és hiedelmeken alapulnak (1. táblázat):

1. táblázat. A vér kulturális konceptualizációi és releváns kulturális modelljei

Kulturális konceptualizációk	Kapcsolódó kulturális modellek
A VÉR mint SZÍN	A VÉR A PIROS SZÍN PROTOTIPIKUS ANYAGA
A VÉR mint HALÁL	MÁRTÍRSÁG ELSŐ VÉRIG TARTÓ PÁRBAJOZÁSI TRADÍCIÓ
A VÉR mint ROKONSÁG	A VÉR A GENETIKAI ÁLLOMÁNYT ÉS KARAKTERT HORDOZÓ ANYAG A VÉRSZERZŐDÉS ÉS A VÉRTESTVÉRSÉG RÍTUSA A VÉRBOSSZÚ HAGYOMÁNYA
A VÉR mint EMBERI TERMÉSZET	A NÉGY TESTNEDV ELMÉLETE
A VÉR mint ÉLETERŐ/TARTALOM	VÁMPÍROK A NÉPHITBEN A NÉGY TESTNEDV ELMÉLETE
A VÉR mint ÉRZELEM	A NÉGY TESTNEDV ELMÉLETE: A VÉR MENNYISÉGÉNEK ÉS HŐMÉRSÉKLETÉNEK KIEGYENSÚLYOZATLANSÁGA NEGATÍV ÉRZELMEKET EREDMÉNYEZ
A VÉR mint INTENZITÁS	A vér látványa extrém helyzetben kerül elő, intenzív mentális állapotot idéz elő. A VÉR MINT HALÁL és a VÉR MINT ROKONSÁG konceptualizációból ered.
A VÉR mint VÉGZET	A MÁSIK EMBER DEGRADÁLÁSA, ELPUSZTÍTÁSA BETEGSÉGBE KÜLDÉS A MÁSIK EMBER DEGRADÁLÁSA, ELPUSZTÍTÁSA VISSZAKÜLDÉS A SZÜLETÉSBE

A magyar nyelvben a VÉR kulturális konceptualizációi sokféle, igen eltérő tapasztalatokban gyökereznek. A vérhez kapcsolódó egyik alapvető asszociáció a magyar történelmi mérföldkö, a hét vezér megállapodását kísérő vérszerződés. Ez a szerződés a vértestvérség létrejöttét eredményezte közöttük, amely a ROKONSÁG MINT VÉR metaforán alapult, és esetenként még ma is tartják esküvőikön ezt a szokást.¹ Másfelől, a VÉR figuratív használatában ma is találhatunk újszerű fejleményeket: ilyen az INTENZITÁS konceptualizációja, amely az informális nyelvben vált újabban elterjedtté. A testrészek és testnedvek figuratív alkalmazásának megértéséhez szükséges tehát az univerzális tapasztalatok mellett a kulturális kontextus számbavétele is, akár évezredes, akár új nyelvi fejleményről van szó.

SZAKIRODALOM

- Bahtyin, Mihail 1982/2002. *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Ford. Könczöl Csaba. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Bañcerowski, Janusz 2003. A kéz nyelvi képe a magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* 99: 427–34.
- Bañcerowski Janusz 2007. A fej nyelvi képe a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 131: 385–402.
- Bañcerowski Janusz – Dziewonska-Kiss Dorota 2013. A szív képe a magyar és a lengyel frazeológiában. *Magyar Nyelvőr* 137: 336–42.
- Baranyiné Kóczy Judit 2017. Mi a kulturális metafora? *Magyar Nyelvőr* 141: 404–25.
- Baranyiné Kóczy Judit 2018. A SZEM konceptualizációjáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 114: 7–28. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2018.2.156>
- Baranyiné Kóczy, Judit 2019. ‘He cracked his head feverishly’: Conceptualizations of HEAD and THINKING in Hungarian. In: Iwona Kraska-Szlenk (ed.): *Embodiment in Cross-Linguistic Studies: The ‘Head’*. Brill, Leiden, 219–44. https://doi.org/10.1163/9789004392410_013
- Baranyiné Kóczy, Judit 2020. Keeping an eye on body parts: Cultural conceptualizations of the ‘eye’ in Hungarian. In: Iwona Kraska-Szlenk (ed.): *Body Part Terms in Conceptualization and Language Usage*. John Benjamins Publishing, Amsterdam, Philadelphia, 216–245. <https://doi.org/10.1075/clsc.12.c10koc>
- Baranyiné Kóczy Judit (bírálat alatt). *A testrészek konceptualizációja mint hálózat*.
- Brenzinger, Matthias – Kraska-Szlenk, Iwona (eds.) 2014. *The Body in Language: Comparative Studies of Linguistic Embodiment*. Brill, Leiden. <https://doi.org/10.1163/9789004274297>
- Büky László 2012. „...testben, lélekben tisztán...” – A test(részek) kontingenciái és értékállapotaik Füst Milán költői nyelvében. *Magyar Nyelvőr* 136: 420–39.
- Charteris-Black, Jonathan 2000. Figuration, lexis and cultural resonance: A corpus based study of Malay. *Pragmatics* 10: 281–300. <https://doi.org/10.1075/prag.10.3.02cha>
- Charteris-Black, Jonathan 2001. Blood sweat and tears: A corpus based cognitive analysis of ‘blood’ in English phraseology. *Studi Italiani di Linguistica Teorica e Applicata* 30: 273–87.
- Csábi, Szilvia 2005. *Alternative Conceptualization in English and Hungarian Idioms*. PhD-dolgozat. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

¹ <https://www.szeretlekmagyarorszag.hu/nem-volt-hagyomanyos-eskuvoje-verszerzodest-kotott-parjaval-a-viszkis/>.

- Evans-Pritchard, Edward Evan 1933. Zande Blood-Brotherhood. *Africa* 6: 369–401. <https://doi.org/10.2307/1155555>
- Galgóczi László 2008. A nyelvi agresszió és diakrón formái a magyarban. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis* XXXV: 5–28.
- Geeraerts, Dirk – Grondelaers, Stefan 1995. Cultural traditions and metaphorical patterns. In: J. R. Taylor – R. E. MacLaury (eds.): *Language and the Construal of the World*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 153–79.
- Gibbs, Ray W. Jr. 2006. *Embodiment and Cognitive Science*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511805844>
- Hauser-Schäublin, Brigitta 1993. Blood: Cultural effectiveness of biological conditions. In: Barbara D Miller (ed.): *Sex and gender hierarchies*. Cambridge University Press, Cambridge, New York, 83–106.
- Johnson, Mark 1987. *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason*. The University of Chicago Press, Chicago. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226177847.001.0001>
- Kirkpatrick, Betty (ed.) 1992. *Brewer's Concise Dictionary of Phrase and Fable*. Cassells, London.
- Kis Tamás 2007. Szleng és karnevál. In: Benő Attila – Fazakas Emese – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Nyelvek és nyelvvaltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére*. Anyanyelv-ápolók Erdélyi Szövetsége Kiadó, Kolosvár, 455–64.
- Kövecses, Zoltán 1990. *Emotion Concepts*. Springer, New York. <https://doi.org/10.1007/978-1-4612-3312-1>
- Kövecses, Zoltán 2002. *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- Kövecses, Zoltán 2005. *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511614408>
- Kraska-Szlenk, Iwona 2014. *Semantics of Body Part Terms: General Trends and a Case Study of Swahili*. Lincom, München.
- Kraska-Szlenk, Iwona (ed.) 2019. *Embodiment in Cross-Linguistic Studies: The 'Head'*. Brill, Leiden. <https://doi.org/10.1163/9789004392410>
- Kraska-Szlenk, Iwona (ed.) 2020. *Body Part Terms in Conceptualization and Language Usage*. John Benjamins Publishing, Amsterdam, Philadelphia.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press, Chicago.
- Lakoff, George – Kövecses, Zoltán 1987. The cognitive model of anger inherent in American English. In: Holland, Dorothy – Quinn, Naomi (eds.): *Cultural Models in Language and Thought*. Cambridge University Press, Cambridge, 195–221. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511607660.009>
- Maalej, Zouheir 2004. Figurative language in anger expressions in Tunisian Arabic: An extended view of embodiment. *Metaphor and Symbol* 19(1): 51–75. https://doi.org/10.1207/S15327868MS1901_3
- Maalej, Zouheir 2008. The heart and cultural embodiment in Tunisian Arabic. In: Farzad Sharifian – René Dirven – Ning Yu – Susanne Niemeier (eds.): *Culture, Body, and Language: Conceptualizations of Internal Body Organs across Cultures and Languages*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 395–428.
- Maalej, Zouheir – Ning Yu 2011. Introduction: Embodiment via Body Parts. In: Zouheir Maalej–Ning Yu (eds.): *Embodiment via Body Parts. Studies from various languages and cultures*. John Benjamins Publishing, Amsterdam, Philadelphia, 1–20. <https://doi.org/10.1075/hcp.31.03maa>
- MNL. 5. = Ortutay Gyula 1982. *Magyar néprajzi lexikon V*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MNSz. = Magyar Nemzeti Szövegtár. <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>.

- Mulsoff, Andreas 2007. What role do metaphors play in racial prejudice? The function of antisemitic imagery in Hitler's *Mein Kamp*. *Patterns of Prejudice* 41/1: 21–43. <https://doi.org/10.1080/00313220601118744>
- Oravecz Csaba – Váradi Tamás – Sass Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: *Proceedings of LREC 2014*. <http://mnsz.nytud.hu>.
- Sharifian, Farzad 2003. On cultural conceptualisations. *Journal of Cognition and Culture* 3(3): 187–207. <https://doi.org/10.1163/156853703322336625>
- Sharifian, Farzad 2011. *Cultural Conceptualisations and Language: Theoretical Framework and Applications*. John Benjamins Publishing, Amsterdam, Philadelphia.
- Sharifian, Farzad 2017. *Cultural Linguistics*. John Benjamins Publishing, Amsterdam, Philadelphia. <https://doi.org/10.1007/978-981-10-4056-6>
- Sharifian, Farzad – René Dirven – Ning Yu – Susanne Niemeier (eds.) 2008. *Culture, Body, and Language: Conceptualizations of Internal Body Organs across Cultures and Languages*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York. <https://doi.org/10.1515/9783110199109>
- Simó, Judit 2008. It's not all about the brain: A cross-linguistic exploration of body part metaphors in chess. *The Ninth Conference on Conceptual Structure, Discourse, and Language (CSDL 9)*, October 2008, Cleveland, Ohio.
- Simó, Judit 2011. Metaphors of *blood* in American English and Hungarian: A cross-linguistic corpus investigation. *Journal of Pragmatics* 43: 2897–910. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2011.05.004>
- Szemerényi Ágnes 2009. *Szólások és közmondások*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Talmy, Leonard 1988. Force dynamics in language and cognition. *Cognitive Science* 12: 49–100. https://doi.org/10.1207/s15516709cog1201_2
- Turner, Victor 1977. *The ritual process: Structure and antistructure*. Cornell University Press, Ithaca, New York.

Baranyiné Kóczy Judit
 egyetemi adjunktus
 Széchenyi István Egyetem
<https://orcid.org/0000-0002-6685-7133>

SUMMARY

Baranyiné Kóczy, Judit

From *vérszerződés* 'blood oath' to *yérciki* 'bloody awkward': Cultural conceptualization of VÉR 'blood' in Hungarian

Historical, ethnographic, and theological studies witness the diversified symbolism and decisive cultural role of 'blood'. The paper explores the role of the body fluid concerned in conceptualization, from the point of view of cognitive-cultural linguistics. The aim is to unfold the metaphorical and metonymic domains of Hungarian *vér* 'blood' and the culture-specific factors of world view (beliefs and events) that determine the role of that body fluid in the cultural cognition of the Hungarian community, on the basis of relevant expressions found in standard handbooks and data of the Hungarian National Corpus. Such factors include DEATH, KINSHIP, HUMAN NATURE, VITALITY, EMOTION, INTENSITY, and MALEDICTION. The paper depicts conceptualizations of 'blood' and its profiled features in the individual domains in a network.

Keywords: cultural conceptualization, metaphor, embodiment, blood.

Arany, Turgenyev, Áprily és a cica

1. Motívumok hasonlósága, fordítói lelemény, kutatói bizonytalanság

Arany János (1817–1882) és Ivan Szergejevics Turgenyev (1818–1883) kortársak voltak. Életük hossza megegyezik, születésük és haláluk éve majdnem azonos egymással. Nemrég ünnepelhettük mindkettőjük születésének kétszázadik évfordulóját.

Ezek is érdekes hasonlóságok, de egyszerűen tények, nincs okunk csodálkozni rajtuk. A következőkben viszont olyan hasonlóságra szeretném felhívni a figyelmet, amelyet bátrabban mondhatunk meglepőnek. Arany közismert versének, a *Családi körnek* (1851) és Turgenyev világhírű kisregényének, az *Első szerelemnek* (1860) egy-egy részlete feltűnően emlékeztet egymásra. Mindkét szövegrészlet az összességében nyugalmat sugárzó, de apró mozgásokkal teli esti kert leírása. A felbukkanó motívumok hasonlóságát a témabeli egyezés persze megmagyarázza, Turgenyev szövegében mégis meglepi az olvasót az Aranytól ismert képek, jelenetek kombinációja. Egy-egy megszokott motívum megjelenése természetesen szót sem érdemelne, de egyszerre három hasonlóságnak az együttállása már figyelmet kelt. Azt persze nem merném mondani, hogy Turgenyev ismerte Arany versét, a fordított irányú hatás pedig már csak a művek keletkezési ideje miatt is kizárható. Nagyon valószínű, hogy csupán érdekes véletlennel van dolgunk. Mint látni fogjuk, egyezésekről nem is beszélhetünk.

Abban viszont biztos vagyok, hogy a Turgenyev-kisregény fordítóját, Áprily Lajost erősen befolyásolta az Arany-vers. Nem hinném, hogy akaratlanul került a hatása alá. Inkább arra gondolok, hogy a Turgenyev-szöveg témája és hangulata azonnal felidézte benne az Arany-verset, és fordításának szöválasztásával, megformálásával – feltehetőleg egyszerre tiszteletből és játékból – Arany Jánosra is emlékezni és emlékeztetni kívánt.

A bevezetés lezárásaként olyasmiről is szólnom kell, ami részben magánügy, de a kutatói etika problémájához is tartozik. Bevallom: könnyen lehet, hogy Arany és Turgenyev szövegrészletének hasonlóságára nem elsőként figyeltem fel. Elképzelhető, hogy egyetemistaként valamelyik oktatómtól hallottam róla, vagy a csoporttársaimmal beszélgetve került szóba. Csaknem negyven év távolából erre már nehéz visszaemlékezni. És természetesen az is lehetséges, hogy az orosz irodalom valamelyik bűvára, egy Turgenyev-szakértő írt már arról, amiről az alábbiakban szó lesz. Ha így van, elnézést kérek tőle is, az olvasóktól is.

2. A vizsgált szövegrészletek

Ebben a pontban egyrészt az Arany-vers részletét idézem; másrészt Turgenyev szövegrészletét eredetiben, Áprily Lajos fordításában, valamint a sajátomban. Az utóbbival persze nem az a célom, hogy Áprily remekével versenyre keljek, hanem az, hogy egy nyersebb változat bemutatásával segítsem kiemelni Áprily megoldásainak a jellemzőit.

Családi kör

Este van, este van: kiki nyúgalomba!
Feketén bólingat az eperfa lombja,
Zúg az éji bogár, nekimegy a fálnak,
Nagyot koppan akkor, azután elhallgat.
Mintha lába kelne valamennyi rögnek,
Lomha földi békák szanaszét görögnek,
Csapong a denevér az ereszt sodorván,
Rikoltoz a bagoly csonka, régi tornyán.
Udvaron fehérlik szőre egy tehénnek:
A gazdasszony épen az imént fejé meg;
Csendesen kérődzik, igen jámbor fajta,
Pedig éhes borja nagyokat dőf rajta.
Ballag egy cica is - bogarászni restel -
Óvakodva lépked hosszan elnyult testtel,
Meg-megáll, körülnéz: most kapja, hirtelen
Egy iramodással a pitvarba terem.

(<http://mek.oszk.hu/00500/00597/html/vs185003.htm#30>)

Тургенев: Первая любовь (XV)

Особенно поразила меня происшедшая в ней [т. е. в Зинаиде] перемена в один теплый, тихий вечер. Я сидел на низенькой скамеечке под широким кустом бузины; я любил это местечко: оттуда было видно окно Зинаидиной комнаты. Я сидел; над моей головой в потемневшей листве хлопотливо ворошилась маленькая птичка; серая кошка, вытянув спину, осторожно кралась в сад, и первые жуки тяжело гудели в воздухе, еще прозрачном, хотя уже не светлом.

(<https://ilibrary.ru/text/1335/p.15/index.html>
Интернет Библиотека Алексея Комарова)

Első szerelem (15. fejezet: Áprily Lajos fordításában)

Ez a változás [ti. Zinaidáé] egyszer különösen meghökkentett – egy csendes, meleg estén. Alacsony kis padon ültem, terebélyes bodzabokor alatt; szerettem ezt a helyet, onnan látni lehetett Zinaida szobájának ablakát. Ott ültem; fejem felett a sötétedő lomb között egy kis madár csapongott; elnyúlt testtel szürke macska osont óvakodva a kertben, az első bogarak mély zúgása hallatszott a még átlátszó, de már fénytelen levegőben.

(Ivan Turgenjev: Első szerelem. Fordította: Áprily Lajos. In: A boszorkány. Három regény. Magyar Könyvklub, Budapest, 1999. 173. [Alapkiadás: Európa Könyvkiadó, 1973, 1984.] || Vö. <http://mek.oszk.hu/00500/00511/00511.htm>)

Első szerelem (Saját fordításom)

Különösen meglepett a benne [ti. Zinaidában] végbement átalakulás egy meleg, csendes estén. Alacsony padocsán ültem egy széles bodzabokor alatt; szerettem ezt a helyecskét: onnan látható volt Zinaida szobájának ablaka. Ültem; a fejem felett a sötétedő lomb között serényen forgolódott egy kis madárka; egy szürke macska, kinyújtva hátát, óvatosan lopakodott a kertbe, és az első bogarak súlyosan búgtak a még áttetsző, bár már nem világos levegőben.

3. A motívumok

A két szövegrészletnek három motívumára figyeltem fel, három apró jelenetre. Mindegyikben állat szerepel.

Az egyik a zúgó **bogár**; Turgenyevnél többes számban. Önmagában, a másik két motívum nélkül nem figyelnék fel rá, hiszen szokványos, kötelező szereplő az esti kertben. Aranyánál a leírás elején jelenik meg, és a koppanásától válik érdekessé. Turgenyevnél a bogarakkal a leírást záró jelenetben találkozunk. Áprily a *mély zúgás* jelzős szerkezettel adja vissza a hangjukat, az orosz eredetiben a *súlyosan búgtak* szinesztéziászerű igei, határozós szintagma áll.

Érdekesebb a csapongó, szárnyas lény: Aranyánál **denevér**, Turgenyevnél viszont **madárka**. A denevér jelenléte sem meglepő az esti kertben, és persze a madárkáé sem az, bár az utóbbi nem jellegzetesen esti szereplő. Ami igazán figyelmet érdemel, az a *csapong* ige. Szinte biztos vagyok abban, hogy Áprily a *Családi kör* hatására választotta. Azért is gondolok erre, mert a mű fordításának a MEK-ben szereplő, szintén Áprilytól való változata a vizsgált szövegrészletet tekintve egyetlen szóban különbözik az általam idézett kiadástól: ott a *csapongott* helyén a *nyugalankodott* igealak szerepel. Ez szó szerint közelebb áll a 'serényen/fáradozva forgolódott' jelentésű orosz eredetihez. Nem tudom megállapítani, hogy Áprily milyen sorrendben alkalmazta a két változatot: először választott Arany hatására, és csak később változtatott a szöveghűség kedvéért, vagy éppen fordítva.

A leginkább „gyanús” szereplő a **cica**: nagyon is beleillik az esti kert világába, de nem elengedhetetlen résztvevője (szemben a bogárral). Turgenyev eredeti szövegében a szürke macska a *hátát kinyújtva* lopakodik; aligha független Aranytól, hogy Áprily ezt az *elnyúlt testtel* szerkezettel adja vissza. Szinte csodálkozom, hogy a műfordításba *macska* került, nem pedig *cica*...

4. Zárógondolatok

Cikkem megírására az készítetett, hogy az utóbbi években többször is a kezembe került ifjúkori kedves olvasmányom, Turgenyev remekműve. Most is elbűvöl egészében és részleteiben egyaránt. A csodálatos részletek közé tartozik az esti kert leírása is, az Arany-párhuzam pedig különösen érdekessé teszi. Szerettem volna ezt az él-

ményemet megosztani az olvasókkal, a fiatalokat pedig arra biztatni, hogy olvassák Turgenyevet. Az idézett részletet pedig felhasználhatónak gondolom a magyar irodalom oktatásában, voltaképpen minden iskolatípusban. Ha akad olyan tanár, oktató, aki többet tud nálam a „rejtélyes” hasonlóságról, annál jobb.

Horváth László
tudományos munkatárs
Nyelvtudományi Intézet
<https://orcid.org/0000-0003-4522-043X>

Mit magyaráz a kollokálódás, és mit nem? A *rekkenő hideg* példája

1. Bevezetés

Az írás azzal foglalkozik, hogy milyen tényezők motiválják, milyen tényezők gátolják a *rekkenő hideg* szerkezet létrejöttét. A *rekkenő hideg* kifejezés szokatlan, míg a *rekkenő hőség/meleg* megszokott, gyakori. Az innovatív szerkezet létét a Google keresőjével nyert adatok támasztják alá (lásd (1)–(2)).¹

- (1) *Rekkenő hideg* és szállingózó havazás fogadta a csapatokat a barcelonai teszt-hét második napján.²
- (2) Mivel *rekkenő hideg* volt, megálltunk a stadion felé menet egy vendéglátóipari pultnál, ahol elfogyasztottunk egy-egy pohár forralt – figyelem! – sört.³

2. A *hideg* és a *meleg* HŐÉRZET nyelvi konceptualizációjáról

A hőérzet esetében a szélső értékekhez (fagy – dermesztő hideg – hőség, kánikula) erőteljes tapasztalatok kapcsolódnak, így két ellentétes, kontrasztos tartomány különül el. Bár a fagyást a hétköznapi beszédben is megkülönböztetjük a forróság (sugárzás) okozta égéstől (vagy a vegyszer okozta marástól), olyan tapasztalatunk is van, hogy szövetroncsoló hatásuk nagyon is hasonló. A testi tapasztalat hasonlósága alapján, vélhetőleg, nem tartanánk oximoronnak az *égető hideg* kifejezést sem. A *rekkenő fagy* szerkezetet azonban az oximoron példajaként, kreatívan alkotja meg egy fórumozó.⁴

¹ A 2018 végén „rekkenő hideg” kifejezésre indított keresésre 100 körüli találatot kaptam, igaz, ezek egy része ismétlődött.

² Forrás: https://nepszava.hu/1153971_vettel-nyerte-a-masodik-tesztnapot; megtekintés: 2018. 12. 25.

³ Forrás: <http://markert.hu/wordpress/?p=2758>; megtekintés: 2018. 12. 25.

⁴ Internetes oximoronlánc-fórumban (<https://tinyurl.com/ya9h4u7k>), megtekintés: 2018. 12. 25.

ményemet megosztani az olvasókkal, a fiatalokat pedig arra biztatni, hogy olvassák Turgenyevet. Az idézett részletet pedig felhasználhatónak gondolom a magyar irodalom oktatásában, voltaképpen minden iskolatípusban. Ha akad olyan tanár, oktató, aki többet tud nálam a „rejtélyes” hasonlóságról, annál jobb.

Horváth László
tudományos munkatárs
Nyelvtudományi Intézet
<https://orcid.org/0000-0003-4522-043X>

Mit magyaráz a kollokálódás, és mit nem? A *rekkenő hideg* példája

1. Bevezetés

Az írás azzal foglalkozik, hogy milyen tényezők motiválják, milyen tényezők gátolják a *rekkenő hideg* szerkezet létrejöttét. A *rekkenő hideg* kifejezés szokatlan, míg a *rekkenő hőség/meleg* megszokott, gyakori. Az innovatív szerkezet létét a Google keresőjével nyert adatok támasztják alá (lásd (1)–(2)).¹

- (1) *Rekkenő hideg* és szállingózó havazás fogadta a csapatokat a barcelonai teszt-hét második napján.²
- (2) Mivel *rekkenő hideg* volt, megálltunk a stadion felé menet egy vendéglátóipari pultnál, ahol elfogyasztottunk egy-egy pohár forralt – figyelem! – sört.³

2. A *hideg* és a *meleg* HŐÉRZET nyelvi konceptualizációjáról

A hőérzet esetében a szélső értékekhez (fagy – dermesztő hideg – hőség, kánikula) erőteljes tapasztalatok kapcsolódnak, így két ellentétes, kontrasztos tartomány különül el. Bár a fagyást a hétköznapi beszédben is megkülönböztetjük a forróság (sugárzás) okozta égéstől (vagy a vegyszer okozta marástól), olyan tapasztalatunk is van, hogy szövetroncsoló hatásuk nagyon is hasonló. A testi tapasztalat hasonlósága alapján, vélhetőleg, nem tartanánk oximoronnak az *égető hideg* kifejezést sem. A *rekkenő fagy* szerkezetet azonban az oximoron példajaként, kreatívan alkotja meg egy fórumozó.⁴

¹ A 2018 végén „rekkenő hideg” kifejezésre indított keresésre 100 körüli találatot kaptam, igaz, ezek egy része ismétlődött.

² Forrás: https://nepszava.hu/1153971_vettel-nyerte-a-masodik-tesztnapot; megtekintés: 2018. 12. 25.

³ Forrás: <http://markert.hu/wordpress/?p=2758>; megtekintés: 2018. 12. 25.

⁴ Internetes oximoronlanc-fórumban (<https://tinyurl.com/ya9h4u7k>), megtekintés: 2018. 12. 25.

A tapasztalat felől kapcsolatot teremthetne a címbeli kifejezések között az, ha a REKKENÉS élményében hasonlóság volna a meleg és a hideg levegő élménye között. A *rekkenő* a *rekken* ige -ő képzős származéka, onomatopoetikus szócsalád tagja (vö. *rekeszt, reked*) (EWUng.). A *rekkenő* levegőnek a legkorábbi adatok szerint két fő jellemzője van: 1. a mozdulatlanság (megreked a térben), 2. ezáltal megromlik, nemcsak maga a levegő fojtódik el, fülled, hanem hatásaként azt is fojtja, az is fullad, aki belélegzi. A 2. tartomány vált központivá a szó jelentésében, és a 'meleg, forró levegő' jelentésű szavakkal való kollokálódás eredményeképpen a 20. századra a *rekken* ige jelentése is 'nagy forróságtól, hőségtől hevül' lett (ÉrtSz.). Ugyanakkor a *rekken* igére a Mazsola eszközzel (Sass 2007) nyert találat (lásd (3)) azt jelzi, hogy a *rekken* igének ma is életre kelthető a 'térben megreked' jelentése. A *meg* igeekötös két találat egyike (4) pedig a hőséggel való asszociálódást igazolja.

- (3) A „Jugóba” *rekcent* magyarság esetleges gondjai itt nem sokakat érdekeltek.
(Mazsola)
- (4) *Megrekkent* a hőség az elhagyatott, kifüvesedett, virágos bazaltbányában.
(Mazsola)

A MEGREKEDÉS, MOZDULATLANSÁG a mai adatok szerint csak a *megreked* igealak fogalmi szerkezetében központi. Az ELTE BTK Funkcionális nyelvészeti diákműhelyének 19 tagja anonim módon válaszolt arra a kérdésre, hogy „Melyikhez kapcsolódik a levegő MOZDULATLANSÁGának élménye: nyári meleg, hőség; téli hideg, fagy; egyikhez sem? Több válasz is bejelölhető volt, tehát az első két lehetőség együtt is kiválasztható volt. A mozdulatlanságot 17-en egyértelműen a nyári meleggel, hőséggel kapcsolták össze.

A *rekkenő* kifejezés jelentésváltozását motiválhatta tehát az, hogy a megrekedéssel szenzuális tapasztalatként a meleg (és nem a hideg) levegő asszociálódik. A *rekken* ige ritka, ez erősítette a *rekkenő* szerkezetének elhomályosulását. A hőség főnévvel való gyakori együttes előfordulás, a kollokálódás eredményeként a *rekkenő* lexikalizálódott jelentése 'szinte elviselhetetlenül magas hőmérsékletű' [levegő].

3. Kollokációk és szokatlan kapcsolatok

3.1. A *rekkenő* kollokációi és szokatlan kapcsolódásai

A *rekkenő* szóalak 64-szer fordul elő az MTSZ-ben⁵ a *hő ~ hév(vel)*, *hőség*; *meleg*, *dél*, *nyár*; *idő (dél)*, *nap*, *lég/levegő* kifejezésekkel összekapcsolódva. Két szokatlan szerkezet volt a példányok között: a *rekkenő csöndet* (Juhász Ferenc) és a *rekkenő hideg* az alábbi Csokonai-idézetben.

⁵ Ómagyar és középmagyar adatbázisokban nem volt találat a kifejezésre.

- (5) A tél minálunk igen keményen viseli magát, majd két hónapja, hogy a hó szüntelen esik, csupa *téli kánikulánk* van: oly *rekkenő hideg*, hogy a magános emberek féltik magukat a hidegtől [...] ⁶

Csokonai a *téli kánikulánk* kifejezéshez fűzött jegyzetben reflektált a képzavarra, amely analóg módon jeleníti meg a tél (igen tartós) csúcspontját, feltűnő stílusesz-közként. A *rekkenő hideg* szerkezetben is ez az analógia érvényesül. A *rekkenő* az időjárási szélsőségeknek csúcspontra jutását jelöli, kilépve a pozitív pólushoz kötöttségből, mindkét érték esetében a nagy intenzitás kifejezőjévé válik az (5)-ben, a keletkezés idejében hapaxként.

A mai nyelvhasználatot reprezentáló MNSZ-ben (v2.0.5) a *rekkenő* szóalakat (767 találat) közvetlenül követő tokenek az 1. táblázatban látható gyakorisági adatokat mutatják. Minden gyakori, részletezett jelentésű kifejezés (esetenként metonimizációval) a levegőre, a külső hőre vonatkozik.

1. táblázat. A *rekkenő*t közvetlenül leggyakrabban követő szavak

Lemma	db
hőség	536
meleg	62
nyári	23
nyár	22
a	20
kánikula	12
nap	5
déli	5
dél	5
lég	4
forróság	4
délután	4
napsütés	3

A tipikus használattól eltérő szerkezetek kivétel nélkül szépirodalmi művekben fordultak elő. ⁷

A korpuszadatok tehát (az (5) kivételével) nem erősítik meg és nem segítenek jobban megérteni az (1)–(2) példával illusztrált jelentésváltozási folyamatot.

3.2. A kiemelt, hőérzetet jelölő főnevek kollokációi

A 2. táblázat a *meleg* és a *hőség* főnév tetszőleges alakjait közvetlenül megelőző -Ó képzős deverbális kifejezések gyakorisági adatait mutatja be az MNSZ alapján.

⁶ D[ebreceni] Magyar Psyche. Magyarország. Csokonai Vitéz Mihály Összes versei. Szentendre: Mercator Stúdió. 261. Megtekintés: 2018. 12. 25.

⁷ Például Gyukics Gábor *Csigabiga a jégen* és Parti Nagy Lajos *gázolaj* című versében.

2. táblázat. A meleg és a hőség főnevet közvetlenül megelőző szavak

L + meleg		L + hőség	
lemma	db	lemma	db
tikkasztó	33	rekkenő	441
rekkenő	27	tikkasztó	192
fullasztó	17	várható	146
takaró	10	fullasztó	37
örökbefogadó	9	borzasztó	33
rettentő	8	elképesztő	20
éltető	7	gatyarohasztó	18
hasonló	6	való	14
forró	6	rettentő	11
sütő	5	izzasztó	10
izzasztó	5	tomboló	9
nyomasztó	4	viselhető	5
		kínzó	4
		hasonló	4

A 'meleg levegő' jelentésű kifejezések leggyakrabban a *rekkenő*, a *tikkasztó* és a *fullasztó* jelzőkkel állnak együtt (a vizsgált morfémaszerkezetű kifejezések közül). A 3.1. adataival összevetve: a *rekkenő* és a *meleg*, *hőség* kifejezések kölcsönösen és erősen asszociálódnak.

A 3. táblázat a *hideg* és a *fagy* főnév tetszőleges alakjait közvetlenül megelőző -Ó képzős deverbális kifejezések gyakorisági adatait közli.

A *dermesztő*, *csikorgó* a 'hideg levegő' jelentésű kifejezésekkel legáltalánosabban és leggyakrabban összekapcsolódó -Ó képzős jelző. A *forró hideg* példái vagy oximoronok, vagy a láz okozta hidegrázásra vonatkoznak.

A két hőérzeti szélső érték jellemző kollokációkban fejeződik ki, a *rekkenő* egyértelműen a meleg levegő jellemzője. Ennek a ténynek határozottan gátolnia kellene azt, hogy a *rekkenő* kifejezés (nem oximoronként) a másik pólus kifejezésével összekapcsolódjon.

3. táblázat. A hideg és a fagy főnevet közvetlenül megelőző szavak

L + hideg		L + fagy	
lemma	db	lemma	db
dermesztő	100	csikorgó	50
farkasordító	61	dermesztő	19
csikorgó	42	várható	14
metsző	27	közelgő	5
fogcsikorgató	22	fogcsikorgató	5
fogvacogató	9	metsző	4
rettentő	8		
hasonló	5		
rekorddöntő	4		
forró	4		

4. Összefoglalás és következtetések

A *rekken* ige alacsony gyakorisága hozzájárult a *rekkenő* szerkezetének elhomályosulásához, a kifejezés lexikalizálódásához 'nehezen elviselhetően magas hőmérsékletű' [levegő] jelentésben, ezzel a MELEG (pozitív) póluson az extrém érték jelölőjévé vált. Mind a jelentés és az ezzel összefüggő disztribúció, mind a hangzásséma alapján feltehető az asszociálódás a *rettentő* intenzifikátorral, amely mindkét pólussal (MELEG–HIDEG) begyakoroltan összekapcsolódik (lásd a 2. és a 3. táblázatot). A Csokonai-példában (5) megfigyelhettük, hogyan válik alkalmazhatóvá a pozitív pólus intenzitásának a jelölője (*rekkenő meleg/hőség/kánikula*) a negatív pólusra (*rekkenő hideg*).

A poláris kifejezéssel erősen kollokálódó jelzők részesednek a szerkezet emergens jelentéséből, lexikális típusjelentésükbe beépítik például az értékjelenést. A kollokálódás eredményeként pólushoz kötött intezifikátorrá válhatnak (*rekkenő hőség; dermesztő hideg*). A lexikalizálódás folyamatában háttérbe szorul a folyamatjelentés ('valami rekken'), és előtérbe kerül az intenzitás ('nagyon nagy'). Az intenzifikátorok esetében tipikus, hogy absztrahálódásukkal preferenciájuk is megváltozik, összekapcsolhatóvá válnak más értékjelentésű alaptagokkal is (pl. *rekkenő hideg/fagy*; de a *dermesztő hőség* csak egy krimi címében fordul elő, egyelőre). A *rekkenő* esetében az újszerű szerkezetek megalkotását a *rettentő* intenzifikátor kapcsolódási mintái (*rettentő meleg/hideg*) is motiválhatták.

FORRÁSOK

- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- EWUng. = Benkő Loránd (szerk.) 1993–1995. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–6. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mazsola = „Mazsola” – eszköz a magyar igék bővítményszerkezetének vizsgálatára. (<http://corpus.nytud.hu/mazsola>) Lásd Sass 2007.
- MNSZ = Magyar nemzeti szövegtár v2.0.5 (<http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/>) Lásd Oravecz–Várad–Sass 2014.
- MTSZ = Magyar történeti szövegtár (<http://www.nytud.hu/hhc/>).

SZAKIRODALOM

- Sass Bálint 2007. „Mazsola” – eszköz a magyar igék bővítményszerkezetének vizsgálatára. In: Várad Tamás (szerk.): *I. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia kötete*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 137–49.
- Oravecz, Csaba – Várad, Tamás – Sass, Bálint. 2014. *The Hungarian gigaword corpus. Proceedings of LREC, 1719–1723*. (http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2014/pdf/681_Paper.pdf) (Megtekintés: 2018.12.13.)

Kugler Nóra

egyetemi docens

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék

<https://orcid.org/0000-0002-8223-2926>

Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság. DiAGram Könyvek 1.
 Budapest, ELTE Eötvös József Collegium, 2019. 357 oldal

2019-ben jelent meg az ELTE Eötvös József Collegium kiadásában, Laczkó Krisztina és Tátrai Szilárd szerkesztésében a *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság* című tanulmánykötet, amely a DiAGram Könyvek sorozat első kötete.

A kötetben tizenhat tanulmányt talál az olvasó. A tanulmányok közül tíz az ELTE DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhelyének 2019 tavaszán Budapesten rendezett *Nyelvtan, diskurzus, megismerés. A magyar nyelv funkcionális leírása* című konferencián elhangzott előadások írott változata, további hat írás pedig a témakörhöz kapcsolódó, a konferencia hatására született tanulmány.

A 357 oldalas tanulmánykötet három, tematikájában jól elkülönülő részből áll. Mint a szerkesztők is kifejtik az *Előszó*ban, az első, a *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság a nyelvtanban* című fejezet funkcionális kognitív nézőpontból tárgyal elsősorban elméleti kérdéseket. A második rész, amelynek címe *Kontextualizáló konstrukciók empirikus vizsgálata*, empirikus adatok elemzésének a segítségével mutatja be a kontextualizáló tagmondatok jellemzőit, működését a nyelvben. A harmadik, *Metapragmatikai jelzések empirikus vizsgálata* című egység szerzői pedig a kontextualizáció és a metapragmatikai tudatosság felől egyaránt megközelíthető konstrukciókat elemeznek írásaikban.

Az első, *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság a nyelvtanban* (11–67) című tematikus egységben három tanulmányt olvashat az érdeklődő.

Tátrai Szilárd írásában, amelynek a címe *A kontextualizáció perspektivikussága és metapragmatikai reflektáltsága az elemi és az összetett mondatokban* (13–28) a kontextualizáció magyarázatát a nézőpont, azon belül a kontextusfüggő kiindulópontok működése felől fejti ki. A tanulmány dalszövegrekszletek és szépirodalmi idézetek segítségével, kognitív nyelvészeti nézőpont-értelmezésre támaszkodva értelmezi újra egyfelől a referenciális központ, másfelől a tudatosság szubjektuma által lefedett jelenségeket – előbbieket a tér- és időbeli pozíció, valamint a szociokulturális szituáltság, utóbbiakat pedig a tudati beállítás fogalmainak a bevezetésével. Ezeknek a céloknak megfelelően tárgyalja a kontextualizáció deiktikusságát, szubjektivitását, illetve metapragmatikai reflektáltságát, utóbbi tárgykörben azokat a kontextualizációs utasításokat, amelyek az elemi és az összetett mondatokban jelennek meg. A szerző összegzésében rámutat: a tanulmány amellet érvel, hogy a kontextualizáció az említett folyamatok (interszubjektív figyelemirányítás, háttérismeretek mozgósítása, nyelvi konstrukciók alkalmazásának reflexivitása) segítségével lehetővé teszi a referenciális jelenet egészének és határolt részeinek könnyebb befogadását és hatékonyabb megértését.

A kötet második írását Imrényi András jegyzi. *Kontextualizáló viszonyok az elemi mondatban* című tanulmánya (29–45) általános szempontból tárgyalja az elemi mondat egyik dimenzióját alkotó kontextualizáló viszonyokat. A szerző sorra veszi a jelöletlen kiindulópont (alapbeállítás, *baseline*) langackeri fogalmától való eltérés okozta tulajdonságokat, és a topik, inchoativum, téma fogalmáról adott szakirodalmi áttekintésében amellet érvel, hogy a mondat főhangsúlyát megelőző kifejezések egy alcsoportja indokolatlanul van kiemelve a kategorizációban. A továbbiakban bemutatja Brassai Sámuel és M. A. K. Halliday megközelítését, amelyek lehetőséget adnak a topiknál általánosabb, a jelentésképzés interszubjektív, perspektivikus és dinamikus jellegével összefüggő kategória alkalmazására. Rámutat arra, hogy Brassai 19. századi definíciója, amely bevezeti a mondat eleji íghatózókat kategóriájának inchoativum (később „előkészítő rész”) elnevezését, nem a referenciális jelentésen vagy a logikai viszonyokon alapul, hanem a feldolgozás módján, amely összhangban van a nyelvi tevékenység interszubjektív, perspektivikus és dinamikus jellegével. Ez a meghatározás tartalmazza továbbá az időbeli vagy rész-egész viszonyokat mutató metonimikus figyelemirányítás eseteit is az inchoativum és a mondatzöm között. A tanulmány ezután bemutatja Halliday téma/réma fogalompár-definícióját, és – a Brassai-féle terminuskritikához hasonlóan – itt is rámutat a bevezetett terminusok problematikuságára. A következő nagyobb alfejezet az elemi mondat kontextualizáló viszonyait tárgyalja: bevezeti

a kontextualizáció fogalmát, amelynek funkciója támogató kontextus létrehozása egy, a közös figyelem előterébe helyezni kívánt, célszerkezetként elérendő üzenet feldolgozásához. A szerző kiemeli: a megfelelő értelmezési kontextus előhívásához hozzájárul a diskurzus interszubjektív folyamata, amelyben a kontextus létrejön; a prozódia, valamint nyelvi szimbólumok. Példamondatok és ábrák segítségével érvel amellett, hogy a kontextualizálás fogalma szerencsésebb a korábban inchoativumnak vagy témának nevezett terminusok helyett, ugyanis „[i]mplikálja többek között a jobb periféria kitüntetett szerepét a kontextus létrehozásában, a kontextualizálók elmaradásának a lehetőségét, valamint az altípusok meglehetősen nagy változatosságát” (43).

A kötet harmadik tanulmánya Kugler Nóra *Kontextualizálás elemi mondatlall* című írása (47–67). A tanulmány „olyan tagmondatokat mutat be, amelyek a megnyilatkozó mentális működésén keresztül elérést biztosítanak egy prominens jelenetnek” (48). A szerző amellett érvel, hogy az összetett mondat megkonstruálásának grammatikalizálódott sémái vannak, amelyek mintákkal szolgálnak a sorrendi konstruálás számára. Az összetett mondatok alaptípusait (alárendelő és mellérendelő típusok) négy szempont: prominencia (a jelenetek lehetséges előtér-háttér viszonya), teljesség (a tagmondatok önállósága), behatároltság (rész-egész viszony) és elérhetőség (tagmondatok mentális elérés-biztosítása egymáshoz) alapján osztályozza. A tanulmány ezután gyermeknyelvi példák segítségével bemutatja a nyelvelsajátítás során a figyelmi keretek kibontakozását az alapsztrátum – kidolgozottabb sztrátum viszonyokban (a kötet előző tanulmányához hasonlóan bevonva a *baseline* fogalmát, pontosabban a *baseline-elaboration* viszonyt). Jellemzi az alárendelő, illetve a mellérendelő viszonyban tipikus tagmondat-sorrendeket, majd a figyelmi keret és a konstrukciós séma megvalósítását mutatja be egy interjúrészlet segítségével. A tanulmány utolsó nagy alfejezete kifejti, hogy milyen módon lehetséges a prominens jelenet elérése: többek között *hogy* kötőszós tagmondatkapcsolatok segítségével azokat a szerkezeteket vizsgálja, amelyekben a megnyilatkozó működése mentális szubjektumként, objektívizáltan, a mentális szubjektumhoz lehorgonyozva jelenik meg. A szerző táblázatban rendszerezve (63) foglalta össze, hogy milyen jellege lehet a lehorgonyzó predikációnak, és példákat hoz a megnyilatkozó objektívizált és szubjektívizált megkonstruálásának példáira.

A kötet második nagy tematikus egysége, amelynek a címe *Kontextualizáló konstrukciók empirikus vizsgálata* (71–212), hét tanulmányt tartalmaz.

Kugler Nóra és Pomázi Bence *A látással összefüggő, kiértékelést kifejező episztemikus predikáció alternatív megkonstruálási módjai* című tanulmánya (71–94) a *látszik* és a *tűnik* kifejezések tekintetében vizsgálja a tapasztalat kiértékelését jelölő episztemikus predikátumok megjelenését, valamint kérdőíves és korpuszadatokra támaszkodva elemzi azokat a nyelvhasználati vélekedéseket, amelyek ezeknek a predikációknak a megvalósulásához és funkciójához kapcsolódnak. Az *Úgy látszik, hogy...*; *Úgy tűnik, hogy...* kifejezésekkel kapcsolatban a tanulmány először korpuszalapú vizsgálatot mutat be, majd egy mondatkiegészítési kérdőív eredményeit ismerteti. A szerzők az adatközlői indoklások, magyarázatok alapján diagramos összegzést adnak a *látszik*, *tűnik*, *látszik (hogy)*, *úgy látszik* és az *úgy tűnik* kifejezéseknek tulajdonított funkciókról és jellemzőkről (80). Bemutatnak egy online kérdőíves adatgyűjtést is, amelynek kitöltése során az adatközlőknek el kellett dönteniük, mennyire tartják biztosnak vagy bizonytalannak a beszélőt abban, amit állít, majd az egyes kifejezésekhez kapcsolódó értékek szórását a tanulmány diagramokon szemlélteti (84). Az eredmények alapján megállapíthatóvá válik, hogy „[a] *látszik* és a *tűnik* kifejezések eseményszerkezetükben igen hasonlóak, szimbolikus asszociatív viszonyaik azonban aszimmetriát mutatnak a szereplői viszonyok perspektíválása szempontjából” (86). Ezt az aszimmetriát a szerzők a két kifejezéshez kapcsolódó asszociációk táblázatos összegzésével is bemutatják (87).

A kötet következő tanulmánya Dér Csilla Ilona *Vélem vagy vélekedem? A valószínűség és a vélemény jelölésmódjai a mai magyar nyelvhasználatban* című írása (95–112), amely a *vélem*, *vélekedem* és *vélekedek* mentális igék jellemző használati módjait feltáró vizsgálat eredményeit részletezi. A kutatás a Magyar nemzeti szövegtár korpuszának a segítségével tárja fel, hogy a magyar *vél* és a *vélekedik* igéknek milyen konstrukciói léteznek, és ezekhez milyen olvasatokat társítanak az adatközlők, akik egy online kérdőíves felmérés során nyilatkoztak ezeknek az igéknek a használati módjáról. Az adatközlőknek tíz mondat esetében kellett eldönteniük, hogy öt lehetséges parafrázis közül melyik adja vissza a leginkább

a megadott mondat jelentését. Az eredmények azt mutatják, hogy formai szempontból a legkisebb variabilitása a *vélem* igének van, míg az *úgy vélem* önálló használata igen gyakori. A vizsgálat megmutatta azt is, hogy „a *vélem* és a *vélekedem* különböző nyelvi elemekkel való kombinációi és eltérő pozíciójú használatai eltérő befogadói értelmezésekkel kapcsolódnak össze, ezek azonban sokszor nem a várt irányba mozdulnak el” (109). A tanulmány mellékletei diagramos, illetve táblázatos formában is ismertetik a vizsgált igealakok gyakoriságát az MNSz2 stílusrétegeiben, illetve bemutatják az egyes mondatokhoz társított jelentések relatív gyakoriságát is (111–2).

Csontos Nóra *Kontextualizáció, konstruálás, idézés. Az idéző adaptív tevékenysége a mond-dal alkotott idézésekben* című írása (113–35) a mondás aktusának konstruálását vizsgálja az idézés nyelvi tevékenységéhez kapcsolódóan. A tanulmány a funkcionális kognitív szemantika és a pragmatika szemléletmódját egyaránt érvényesíti, így elemzi a közös figyelmi jelenetben megvalósuló idézést mint összetett jelentésszerkezetet. A szerző olyan idézéseket elemez, amelyekben a MONDÁS aktusa a *mond* ige alkalmazásával válik hozzáférhetővé; ennek értelmében az elemzés az idézést összetett jelentésszerkezetnek tekinti. Érvel amellett, hogy a *mond* igének sematikus a jelentése a többi idéző igehez viszonyítva, és az aktuális beszélő a vele alkotott konstruálási módok között választhat, így specifikálva a sematikus jelentést, illetve teret adva a figyelemirányításnak és a szubjektívizációnak, majd korpuszadatok segítségével mutatja be, hogy ezt a sematikus jelentést hogyan és milyen fokon módosíthatják bizonyos összetevők. A tanulmány táblázatos módon is összefoglalja a deiktikus nyelvi elemek megjelenését az egyenes, a függő és a szabad függő idézésben (126), és a mondás kontextualizációját elvégző egyéb nyelvi eszközök és írásképi megoldások funkcióit is vizsgálja – utóbbiakról szintén talál táblázatos összefoglalásokat az érdeklődő (131–3). A vizsgálódás összegzésképpen megállapítható, hogy „[a]z eredeti diskurzus hozzáférhetővé tétele olyan lehetőségek összjátékának tekinthető, amelyek eredményeképpen az egyenes idézési módok a figyelemirányítás és a szubjektívizáció szempontjából heterogén kategóriákként értelmezhetők” (133).

A kötet következő, Csodálom és/vagy csodálkozom. A metapragmatikai reflexivitás egyik lehetséges konstrukciócsaládjáról című tanulmányát (137–60) Simon Gábor jegyzi. Az elemzés a címben említett, a magyar nyelvtudományban ez idáig kimerítően nem elemzett két komplex szerkezet (*csodálom, hogy* és *csodálkozom, hogy*) tagadószóval és utalószóval konstruált változatait vizsgálja a célból, hogy feltárja azokat a szemantikai és funkcióbeli eltéréseket, amelyek a metapragmatikai reflexió hasonló kifejezési módjai között vannak. A fő kérdésre: arra, hogy a vizsgált két szerkezet két külön konstrukciónak vagy ugyanazon konstrukció lehetséges megvalósulásainak tekintendő, az eredmények tükrében a tanulmány azt a választ adja, hogy „az adatok egy konstrukciócsalád szinonim konstrukciótípusainak példányaiként értelmezhetők, amelyeknek a családi hasonlóság modellje alapján számos közös jellemzőjük van, de érdekes eltérések is kimutathatók” (137). Az elemzés táblázatban mutatja be a két szerkezet típusnak az MNSz2-beli megoszlását (139), valamint az elemzett minta, 721 adat szerkezet típusonkénti darabszámát (145). Részletesen, táblázatos összefoglalásokat is adva értékeli továbbá a *csodálom* és a *csodálkozom* típusú szerkezetek szemantikai preferenciáit (ismertetve a domináns fogalmi kategóriákat), szemantikai prozódiaját, valamint diszkurzív-organizációs funkcióit (tekintettel arra, hogy hogyan kontextualizálódik a metapragmatikai reflexió az elemzett nyelvi megoldásokban). Következtetéképpen a tanulmány megállapítja, hogy bár „két szinonim konstrukció alternatív megvalósulásaiként mutathatók be” (157) ezek a szerkezetek, diszkurzusbeli funkcionalitásuk más: a *csodálom* ugyanis járulékos reflexióként jelenik meg a diszkurzusban, míg a *csodálkozom* nemcsak egyszerű hozzátoldásként, hanem következményként és esetleg ellentétként is kapcsolódhat hozzá.

Vaskó Ildikó *Képzeld csak! – meglepetésselő a magyar nyelvben* című tanulmánya (161–75) a következő a kötetben. Az elemzés a *képzeld* ige felszólító módú alakjának grammatikizációját mutatja be, amelynek során ez az igealak meglepetésselő diszkurzuspartikulaként kezd el funkcionálni. A tanulmány a magyar (*el*)*képzeld* és a norvég *tenk* ('gondol') ige felszólító módú alakjának pragmatikai szerepében megfigyelhető hasonlóság felvetésével kezdődik, és bevezeti a mirativitás fogalmát. Az ebbe a fogalomkörbe tartozó nyelvi alakulat „egy elhalványuló szemantikai tartalommal rendelkező partikula, amely csodálkozást, meglepetést fejez ki, azaz egy úgynevezett miratív partikula” (161). Fontos megállapítása a tanulmánynak, hogy a mirativitás nem feltétlenül jelenik meg minden nyelvben rendszerszerűen, hiszen vannak nyelvek, ahol több nyelvi eszköz közül is választhat a be-

szélő a meglepetés kifejezésekor. A szerző ezután példák segítségével mutatja be, hogyan irányítja a befogadó figyelmét a meglepetés tárgyára a magyar *elképzel* ige felszólító módú alakja. Ezekben az esetekben a meglepetés kifejezése nem azonos a felszólítással, következésképpen nem állítható, hogy „a magyar *képzeld*, illetve a norvég *tenk* partikulák az alapige felszólító alakjának lennének tekintetők azokban az esetekben, amikor a beszélő meglepetését jelölik” (166). Az elemzések konklúziója, hogy bár a magyar *(el)képzél* és a norvég *tenk* igék arra ösztönzik a hallgatót, hogy gondoljon végig valamit, a két ige között szemantikai különbségek vannak, amelyek következtében a magyar ige lexikai jelentése specifikusabb lesz, mint a norvég igéé.

A kötet következő tanulmánya Horváth Péter *A szereplői tudat megjelenítésének kvantitatív vizsgálata* Ady, Babits és Kosztolányi összes versében (177–94). Az elemzés a három költő összes versében vizsgálja kvantitatív módon a lírai diskurzusokban megképződő fiktív beszédesemények jellemzőit, ezen belül azt, hogy a beszédesemény megnyilatkozájához, befogadójához és egyéb harmadik személyű szereplőkhöz kapcsolódó tudati folyamatok igei megjelenítése hogyan valósul meg. A tanulmány a lírai diskurzust mint szimbolikus nyelvi kommunikációt értelmezi, amelynek során egy közös figyelmi jelenetben egy másik ember figyelmét ráirányítjuk egy világbeli entitásra. A lírai szövegek esetében a közvetett nyelvi interakción túl egy fiktív beszédesemény is megkonstruálódik, vagyis „a közvetett interakcióval jellemezhető valós közös figyelmi jelenet diskurzusában egy közvetlen interakcióval jellemezhető fiktív közös figyelmi jelenet képződik meg egy fiktív megnyilatkozóval és hallgatóval” (179). A szerző az elemzés során a három magyar költő összes versét annotálta, majd a három alkorpuszból lekérdezte az egyes szám első, második és harmadik személyű igék gyakorisági listáit. A tanulmány elemzi, hogy mely igék vonatkoznak a szereplők tudati folyamataira, és ezeket megadott szempontok szerint kategorizálja. Ezután kimutatja, hogy a három magyar költő versei esetében milyen számú és személyű igék vonatkoznak az egyes tudati folyamatokra a leggyakrabban; ezeket a jellemzőket a tanulmány táblázatokban is összefoglalja (186–7). Az elemzés eredményeképpen megállapíthatóvá vált, hogy a három szerző esetében az egyes szám első személyű, fiktív megnyilatkozó viselkedését leíró leggyakoribb igék esetében jóval nagyobb számban jelennek meg tudati folyamatot explikáló igék, mint a nem jelen lévő szereplőkre vonatkozó egyes szám harmadik személyű igék esetében.

Krizsai Fruzsina és Szabó Gergely *Az értelmezős szerkezet lehetséges kategorizációja beszélt nyelvi adatok alapján* című tanulmánya (195–212) empirikus adatokkal kíván hozzájárulni az értelmezős lehetséges megjelenéseinek és funkcióinak újabb, prototípuselvű osztályozásához. Egy spanyolországi magyarokkal készült, 11,5 órányi felvétel jellemzőit veti össze egy korábbi anyag, a Budapesti Egyetemi Kollégiumi Korpusz értelmezős konstrukcióinak a sajátosságaival. Az elemzések a két korpuszból vett sikeres referálások bemutatásával történnek, majd sor kerül a kontextualizációra mint műveletre vonatkozó példák bemutatására, illetve a rekontextualizáció, a módosító értelmezős konstrukciók elemzésére. Az elemzések segítségével a szerzők rávilágítanak: az értelmezői viszony mondattani kategóriája a funkcionális pragmatika segítségével ármálható; az értelmezős konstrukció során „két nyelvi kifejezés azonos világbeli entitásra vonatkoztatása, a két referens közti reláció a kontextus függvényében értelmezhető” (210).

A kötet harmadik nagy egysége a *Metapragmatikai jelzések empirikus vizsgálata* címet viseli, és hat tanulmányt tartalmaz (215–357).

Az első tanulmány címe „Hallgatom, mi a panasz?” *A metapragmatikai reflexiók szerepei és mintázatai az orvos-beteg interakciókban* (215–39), szerzői Kuna Ágnes és Hámori Ágnes. A tanulmány a metapragmatikai tudatosság nyelvi megvalósulásait és a közös nyelvi tevékenységben betöltött szerepét mutatja be egy speciális diskurzustípusban, az orvos-beteg konzultációkban. A szerzők 34 diskurzust elemeztek, amelyek háziorvosi és fogászati rendelések során hangzottak el, és a tapasztaltakat összefüggésbe hozták az orvos-beteg interakciókban megjelenő központi cselekvéstípusokkal, a diskurzusműfajjal és az itt megjelenő társas, kognitív és érzelmi aspektusokkal. A metapragmatikai reflexiók kvalitatív elemzésével keresték a választ arra, hogy milyen fő típusai vannak a metapragmatikai reflexióknak tárgykuk és irányultságuk szerint; milyen fő funkciókhoz kapcsolódnak, és milyen összefüggést mutatnak az orvos-beteg interakció sajátosságaival; valamint mi jellemzi őket formai szempontból. Az elemzések során kiderült, hogy az orvosok és a betegek részéről is sok metapragmatikai reflexió jelent meg a vizsgált diskurzustípusokban, szerepük pedig négy fő területhez (az informá-

cióközvetítés és a tudás, a cselekvések koordinálása, a társas viszonyok és az érzelmek kezelése, cselekvések és tevékenységek nyelvi megvalósítása) kapcsolják őket.

Laczkó Krisztina *A diskurzusdeixis mint a metapragmatikai tudatosság kifejezője* című tanulmányában (241–64) a palatális mutató névmási diskurzusdeixis műveletét vizsgálja a társas kognitív pragmatika kiindulópontjából. Empirikus vizsgálatban elemzi a diskurzusdeixis névmási típusait és működési mintáit, valamint kimutatja a két minta közötti aránybeli különbségeket, amelyek bizonyíthatják: a metapragmatikai tudatosság mértéke eltérő lehet a különböző diskurzusokban, illetve szemantikai kidolgozottságuk is jellemzi az egyes diskurzustípusokat. A szerző két internet közvetítette szövegtípusból, az Index fórumán olvasható diskurzusokból származó mintákat elemez 2011-ből, illetve 2013/2014-ből. Idézetekkel bemutatva állapítja meg, hogy mind a spontán társalgásban, mind a történetelbeszélésekben fontos metapragmatikai eszköz a palatális névmás a diskurzus konstruálása szempontjából, valamint bemutatja a kataforikus és az anaforikus szerveződés szempontjából releváns adatokat is, amelyekből kiderül: „az előremutató irányú deixisek és a diskurzusmarkerek nagyobb arányban vesznek részt a narratív diskurzus szerveződésében” (256–7). Az eredmények tükrében a tanulmány kimutatja, hogy a metapragmatikai tudatosság szerveződésének igen fontos és jellegzetes jelölői a névmási diskurzusdeixisek. Jövőbeli célként, továbblépésként a szerző kitűzi egy funkcionális kognitív pragmatikai alapokon nyugvó módszertan kidolgozását spontán és internetes magyar nyelvű diskurzusok összevetése céljából.

A kötet következő tanulmánya *A diskurzusjelölők funkciói a szövegtípusok tükrében* címet viseli (265–90), és Schirm Anita a szerzője. Írásában különböző beszélt nyelvi szövegtípusok – osztálytermi diskurzusok, szociolingvisztikai interjúk, politikai vitaműsorok és stand-up comedy előadások – elemzésén keresztül mutatja be, milyen hatással vannak a szövegtípusok tulajdonságai az egyes diskurzusjelölőkre (pl. *hát, ugye, szóval*) arányára, illetve arra, hogy ezek milyen szerepkörben jelen(het)nek meg egy adott szövegben. A tanulmány áttekinti a szövegtípusok és a diskurzusjelölők kapcsolatát a hazai és a nemzetközi szakirodalom tükrében, majd 30 percre vetített előfordulásban, táblázatos formában ismerteti a leggyakoribb diskurzusjelölők előfordulását (269). Kimutatja: a tanóra kivételével az elemzett szövegtípusokban a *hát* volt a leggyakoribb diskurzusjelölő, de ennek a gyakoriságában is nagy különbségek figyelhetők meg. A szerző ezek után részletesen jellemzi az elemzett szövegtípusok diskurzusjelölőit, végül összegzésképpen megállapítja: „a szövegtípus intézményességének mértéke befolyásolja a diskurzusjelölők gyakoriságát és funkciókörét” (287). A diskurzusjelölők megjelenésére hatással van az intézményesség, a szöveg tervezettség, a szöveg alkotójának a szerepe, illetve a megnyilatkozás célja is, ezért a szövegtípusok olyan keretek, „amelyek a szöveg formalitását, tervezettségét, típusát, valamint a beszélő személyét figyelembe véve engedélyezik vagy letiltják a diskurzusjelölők bizonyos használati köreit” (287).

Götz Andrea *Diskurzusjelölők és kötélemek gyakorisága írott és beszélt, mediált és nem mediált diskurzusokban* című tanulmánya (291–313) a következő írás a tanulmánykötetben. A szerző négy magyar európai parlamenti diskurzusban vizsgálja diskurzusjelölők és kötélemek gyakoriságát, különös tekintettel arra, hogy ezeknek az elemeknek a gyakorisága eltér-e az írásbeli-szóbeli és a mediált és nem mediált típusú szövegekben. A tanulmány ilyen módon a fordítástudomány és a tolmácsolás kutatás terén is gyümölcsöző tanulságokkal szolgál. Az empirikus vizsgálódás a magyar intermodális korpusz szövegeinek tolmácsolt és eredeti beszélt szövegeinek fordított és normalizált változatát elemzi, és feltételezi, hogy 1) a tolmácsolt magyar szövegek több diskurzusjelölőt és kötélemet tartalmaznak a fordított magyar szövegeknél; 2) a diskurzusjelölők és kötélemek egyes csoportjai gyakoribbak a tolmácsolt diskurzusban; 3) a beszélt és tolmácsolt/írott és fordított magyar szövegek jobban hasonlítanak egymásra a diskurzusjelölő- és kötélemgyakoriság-használat tekintetében, mint a mediált és nem mediált szövegek. Az eredményeket a kötő- és interperszonális elemek gyakoriságát részletesen, táblázatban mutatja be az elemzés (302–4), illetve diagramok segítségével is ábrázolja a diskurzusjelölők, a kötélemek és az interperszonális elemek normalizált gyakoriságát és arányait (305–8). A tanulmány következtetései megállapítják, hogy a feltételezések közül az első hipotézis igazolódott: a magyar tolmácsolt diskurzus szignifikánsan több diskurzusjelölőt és kötélemet tartalmaz a fordított diskurzusnál.

A kötet következő tanulmánya Ballagó Júlia *Az internetes receptportálok műfajisága a kontextualizációs utasításként értelmezett paratextusok nézőpontjából* című írása (315–34). Az írás egy

empirikus kutatást részletez, amely a paratextusok vizsgálatának a segítségével kíván hozzájárulni a műfajiság interszubjektív konstruálásban betöltött szerepének a megértéséhez. Az elemzés közli az internetes receptportál műfaji sémáját (318), majd három magyar nyelvű internetes receptportál összesen 60 darab receptjét és 449 hozzászólását dolgozza fel, összehasonlításként más nyelvi anyagokat (egy női magazin receptrovátát, egy gasztroblogot, egy internetes fórum főzési témájú topikját, három nyomtatott szakácskönyvet és egy nyomtatott receptújságot) is bevonva a vizsgálatba. Az internetes receptportálok paratextusai esetében az elemzések során a szerző kimutatja, hogy azok „a műfaji tudás proaktív jellegű alkalmazására mutatnak rá” (331), hiszen bennük mind a receptek és hozzászólások értelmezését kezdeményező kontextualizációs utasítások, mind pedig a receptek és hozzászólások létrehozását kezdeményező kontextualizációs utasítások megjelennek.

A kötet záró írását, amelynek címe „... azt szoktam mondani: én így tudok Önnel dolgozni, magázódva...” *Metadiskurzusok a terápiás gyakorlat megszólításairól* (335–57), Domonkosi Ágnes jegyzi. A tanulmány a *Pszichoterápia* című szakfolyóirat 2014 áprilisától 2015 augusztusáig megjelent, a terápiás helyzet megszólítási módjainak gyakorlatáról és szerepéről szóló vita írásos párbeszédeit elemzi több szempontból, a metapragmatika értelmezési lehetőségeit összekapcsolva. Tárgyalja a megszólítások használatát, a vita metadiskurzív többszintűségét, a megszólítási gyakorlatokat, illetve a vita szerveződéséhez hozzájáruló nyelvi elemeket az elemzett szövegekben. A szerző a vizsgált korpuszra vonatkozóan átfogó képet ad a tegezés-nemtegezés, a megszólítás szokásrendjéről, illetve a metadiskurzus létrehozásának műveleteiről (kezdeményezéséről, fenntartásáról, más véleményekre utalásokról, a megnyilatkozó és a befogadó nyelvi tevékenységére utaló elemekről). Összegzésképpen a tanulmány megállapítja, hogy a tegezés-magázás tekintetében az empirikus elemzés kimutatta, hogy a terápia során használt formák értelmezésében „a társas tényezők igen széles köre kap helyet” (353); az írásbeli vita szerveződésében a metapragmatikai elemek közül a legjellemzőbbek azok voltak, amelyek magára a vitára, annak fenntartására utalnak; az aktuális diskurzusba szövődés kódjai szisztematikusan összekapcsolódtak a tegezés-magázás jelenségére reflektáló kódokkal.

A *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság* című kötet egyszerre jelentős elméleti áttekintést nyújtó, valamint fontos empirikus kutatásokról és eredményekről beszámoló könyv. Mint ilyen, jó szívvel ajánlható azoknak a téma iránt érdeklődő olvasóknak, akik napjaink magyar nyelvű funkcionális kognitív pragmatikai kutatásaihoz kapcsolódóan szeretnék bővíteni tudásukat. Gondolatébresztő és inspiráló lehet továbbá azok számára is, akik nyelvészként, kutatóként vagy a témát tanító oktatóként tevékenykednek, illetve nyelvészeti tanulmányokat folytatnak, hiszen a témát átfogóan ismerő, a szakmában elismert kutatók, valamint a tehetséges, kutatásaikat nemrég megkezdett fiatal szakemberek írásainak segítségével támpontokat és ötleteket kaphatnak a téma kutatásával és oktatásával kapcsolatban.

Sólyom Réka

egyetemi docens

Károli Gáspár Református Egyetem

<https://orcid.org/0000-0003-0620-9262>